

A sumir kérdés mai állása és problémái.

(Második közlemény.)

1. A sumir nép története.

E nép története úgy tekinthető, mint az emberiség első olyan társadalmi szervezettsége, együttélése, a mely historiai okmányok vagy ezekből nyerhető visszakövetkeztetések útján ma felismerhető. Időileg jóval felülmulja Egyiptom történetének régiségét² s összeállítását, fejlődésmenetének tisztázását azon tudományos érdek sugalja, hogy megismerjük az első művelt emberiség szokásait, cselekedeteit s általában azt a kulturhatást, a melyet az egykorú szomszéd népekre, majd későbbi utódaira, a semita babyloniakra s így az egész művelődéstörténetre gyakorolt. Sajnos, a sumir őstörténet kezdete a mai szemlélőre nézve teljesen homályba vész, mert a későbbi emlékek közvetlenül soha nem czéloznak reá, sem pedig a 4-ik évezred előtti időszakról nem tudósítanak, de az a körülmény, hogy belőlük már azon első időpontból is, a melyben legkorábban feltűnnek, egy fejlett, magas niveaun álló szellemi élet tükröződik, amellet bizonyít, hogy a kezdet egész évezredekkel előbbre helyezendő. Bizonyossággá válik aztán e sejtelem akkor, ha az emlékek indirekt adataiból olyan visszakövetkeztetéseket vonhatunk ki, a melyek a szellemi fejlődés egykorú emelkedettségé által nagyon is igazoltaknak látszanak. És ilyen visszakövetkeztetések csakugyan nyerhetők az emlékek figyelmes szemléletéből. Így mindenekelőtt az első legrégebbi emlékek sajátos *írástípusa*³ feljogosít már arra a következtetésre, hogy huzamosabb időnek kellett eltelnie, míg a képirás a fejlődésnek arra a pontjára jutott, a melyen már a fogalmak tárgyi képei vagy egyáltalában nem, vagy csak nehezen ismerhetők föl. És mivel e leg-

¹ E forrásanyag egyéb irányú, pl. ethnologiai, kozmologiai feldolgozása következni fog majd később a megfelelő helyen.

² Nincs igaza tehát Meyernek, ha az ellenkezőt állítja: Die Geschichte des Altertums 2. Aufl. Bd. 1-, 2-te Hälfte. (Berlin, 1909.) 438. l.

³ Legrégebbi ilyen emlék a Blau-féle kő, a mely Warka közelében találtott, ma a British Múzeumban van és legalább is 4000 körülről származik Legújabb kiadására és feldolgozására I. G. A. Barton: Journal of the American Oriental Society, Vol. 22. (New-Haven, 1901.) 118—125. l. Nevét Blau orvos első birtokosától kapta. Tartalma áldozati ajándékok felsorolása.

régebbi emlékek 4000 körülről datálhatók, eszerint már az írástípus egykorú fejlettsége után ítélve is a sumir kultúra kezdetét, legalább az 5-ik évezred elejére helyezhetjük. De ennél még tovább is mehetünk. A Hilprecht által fölfedett nippuri könyvtár ugyanis, a mely tartalma szerint a 2-ik uri és az első isini dinasztia idejéből (2700—400) származik,⁴ tartalmaz több duplikát példányt, vagy egy ugyanazon szövegnek apróbb variánsait, a melyek csak úgy magyarázhatók meg egy és ugyanazon könyvtárban, hogy különböző eredeti példányokról különböző időben fölvett másolatok s így hosszú szövegtörténeti mult áll mögöttük.⁵ Ez is visszautal a sumir műveltség és történet messzi ősidejébe. De van ennél még erősebb bizonyítékunk is. Nevezetesen Winckler és iskolája már régóta hangsúlyozzák, hogy a hónapok listájának az istenek között való elosztása egy nagyon régi olyan időpontra utal, a mikor a nap még az ikrekben állott s az év kezdete Sivan-ra, a Sin, holdisten hónapjára, tehát 5000 előttre esett,⁶ s ez állításnak egy újabb megcáfolhatatlan bizonyága áll most előttünk abban az újévi himnuszban, a melyet Idin-Dagan, isini király intéz a nagy ünnepnap alkalmából Ninansianna istennőhöz.⁷ Ez a Ninansianna azonos ugyanis a Venus csillagot megszemélyesítő Istar-ral, a ki mint Pinches kimutatta,⁸ ily név alatt csak Nisan hónapban volt ismerős: „*mul Ninsianna mul Dilbat (= Venus) ina archu Nisannu*“, a miből tehát az következik, hogy az újévi ünnep csak e hónapban történhetett Nippurban. Ámde mivel az V R 43 : 11a, b Ninsanna ünnepének a hónapját az *archu Simanu*-val azonosítja, kénytelenek vagyunk fölvenni, hogy Ninsiannának az azonosítása Istar-ral csak későbbi keletű és a név valójában egy olyan másik istennőt jelent, a kinek a tisztelete az R szövegnek megfelelően a Sivan hónappal volt egybekötve s így a költemény egy olyan őseredetinek az átdolgozása, a mely még a Sivan hó elsősége idejéből, tehát Kr. e. 5000 előtről származik.⁹ Aztán az a nagy tekintély is, a melyet vallásos téren a fő sumir isten: Enlil és városa, Nippur élvezett Kr. e. 3000 körül elannyira, hogy nemcsak a szomszédos vidékek királyai jelentek meg itt hódolatukat bemutatni, de Észak Babylon hatalmas urai-

⁴ V. ö. Radau: Hilprecht Anniversary Volume, 389. l.

⁵ Ld. Radau: The Babylonian Expedition stb. S. D. Vol. V. Fasc. 2. 1910. 7—9. l.

⁶ Így Winckler: Himmels und Weltenbild der alten Babylonier (= Der Alte Orient. Jg. 1902. 2—3. Heft és utána A. Jeremias: Das alte Testament im Lichte des alten Orients. 2. Aufl. (1906.) Leipzig, 1—75. l.

⁷ Kiadta először Radau: HAV. No. 2. 391—97. l. utána Langdon: A Sumerian grammar 196. s köv. lapjain.

⁸ Pinches: Proceedings of the Society of Biblical Archaeology. XXXI. Vol. 1909. évf. Pl. IV. 23. l.

⁹ Ld. Radau: Miscellaneous Sumerian Texts stb. = HAV. 408. l.

nak, egy Sargonnak és Naramsinnek is szükségük volt uralmuk megszilárdítása és elismertetése céljából Enlil védőségére; ez a nagy tekintély is csak úgy érthető meg, ha egy több évezredes múlt áll mögötte. Annál is inkább, mert viszont a sumir vallásos képzetek kritikai feldolgozásából és méltatásából továbbmenőleg azt az érdekes képet nyerjük, hogy Enlil még nem az első fő isten, hanem csak folytatója, usurpatora annak a szerepnek, a melyet előtte a későbbi istenlistákban szinte mintegy érthetetlenül mindig első helyen, de hatalom és jogkör nélkül emlegetett *An*, vagy *Anu* isten töltött be.¹⁰ Kétséget nem szenved tehát, hogy a sumir nép őstörténete Babylon földjén legalább is a 6-ik évezred közepe tájáig vihető vissza; hogy aztán ez időponton túl a kezdet még mily időmértékkel mérhető, az úgy lehet, mindörökre kivonja magát az exakt historiai becslés köréből.

A sumir nép őstörténetének ezen nagy időtartamára való tekintettel bizvást állíthatjuk tehát, hogy a sumirok voltak a Tigris és Eufrates mentének történetileg megismerhető első őslakói. De nyomos okok szólnak azon feltevés mellett, hogy maguk a sumirok nem Babylon földjén laktak ősidőktől fogva, hanem őshazájuk e földrészen kívül valahol másutt keresendő. Erre utal már a hagyománynak Berosusnál megcsendülő értesülése is, a mely szerint „az idegen népeknek nagy tömege vala Babylon városában, a kik Chaldeát is benépesíték”,¹¹ de még inkább a sumir nyelv és irodalomból és vallásos életből nyerhető reminiszccenziák. Ez utóbbiak apodictice megczáfolják azt a régebben bizonyos kedveltségnek örvendő teóriát, a mely Berosusnak Oanes tengeri szörny megjelenéséről írt tudósításához kapcsolódva amellet argumentált, hogy a sumir bevándorlás csak a tenger felől történhetett s így telepedett meg az új hódító faj ép a déli részen, a perzsa öböl partvidékén,¹² mert szót sem vesztegetve arra, hogy Oanes a reá ruházott emberi vonások és természetfeletti bölcsesség közvetítőképesége daczára sem azonosítható egy egész népfajjal, a babyloniak által különben szintén bölcsnek és okosnak tartott sumirokkal, ez esetben még mindig fölvetődnek az a további kérdés, de hát tengeri útjuk honnan indult ki, vagyis mely vidékről kerekedtek föl és eredtek útnak új hazájukba? És ha feleletet keresünk a kérdésre, úgy találjuk, hogy délről nem, nyugatról nem,¹³ keletről sem, marad tehát az egyedüli lehetőség,

¹⁰ Ld. Radau: The Babylonian Expedition stb. S. A. Vol. XXIX. Part 1. 1911. 12—13. lap.

¹¹ A Berosus történetíró fenmaradt fragmentáit közli C. Müller a Firmin—Didot által kiadott nagy klasszikus gyűjtő vállalat *Fragmenta historicorum*. Vol. II. (Paris, 1878.) 495—510. lapján.

¹² Lásd King: A history of Sumer and Akkad 53. l.

¹³ Nyugatról még akkor sem, ha még fokozottabb mértékben is állana az, a mit A. T. Clay hangsúlyoz Amurru the home of the Northern Semites (Philadelphia, 1909.) cz. művében, hogy az egész babyloni műveltség innen való volna. Ellentmondanak ennek, valamint a keleti és déli bevándorlásoknak a nyelvi és ethnologiai viszonyok.

hogy északról. Ez esetben meg miért kellett volna először a tengert megközelíteni s úgy szárazra jutni, mikor a szárazföldön való egyenes menetelssel is éppúgy, sőt még könnyebben, mert hamarabb és biztosabban elérhető volt a cél. Az őshaza tehát csak északon, egy hegyes vidéken kereshető, mert különben érthetetlen volna, hogy miért jelöli a sumir nyelv *kur* szóval a *hegyet* és az *országot*. E közös jelzésben az őshaza emlékének viszhangja csendül meg, a mely hegyekkel szegélyezett és telített ország vala. És érdekes, hogy a *kur* szónak csak ebben az összefüggésben van meg az ország jelentése, a későbbi hazára soha nem alkalmazták, hanem mindig csak a külföldre (értsd az őshazára),¹⁴ mert a délbabyloni síkság, a sumir birodalom területe nem volt jelölhető egy olyan szóval, a melyhez a hegy fogalma is hozzátapadt, míg ellenben az őshaza fogalma a hegyé-étől egyenesen elválaszthatatlan volt. E tényt nem méltatják eléggé figyelmükre a historikusok, pedig a sumir őstörténet kezdetének a megrajzolásánál döntő momentum. Az őshaza e jelzésének és emlékének félreismerhetetlen nyoma fennmaradt még a nippuri Enlil templom e-*kur* nevében is, a mely „*hegy-ország háza*“ értelemmel fordítható le és úgy képzelendő el, hogy a templom egy mesterségesen feltöltött dombra volt építve, szimbolizálván az isten őslakóhelyét.¹⁵ Hegyes vidékre, mint a sumir őshazára utal továbbá a Nin-har-sag istennő neve is, a mely már a legrégebbi emlékeken előjön, specifikus sumir képzés, és azt jelenti = a hegy urnője, istennője.¹⁶ Észak felé irányítja a vizsgálódást az a körülmény is, hogy épen Nippur, ez az irani hegyszorosok lábánál fekvő város lett a sumir birodalom központja, a mi csak úgy magyarázható meg, hogy az irani hegyszorosokon átözönlő sumirok ezt találták a legközelebb s itt telepedtek meg mint az első alkalmas helyen, itt rendezték be fő kulturális intézményeiket s ragaszkodtak a nippuri székhelyhez még azon kiábrándító megismerés után is, hogy épen az északi főútvonalban feküdvén, minden új ellenséges bevándorlásnak és támadásnak is a legalkalmasabb célpontja.¹⁷ De döntő érv az északi őshaza mellett az a nyelvi rokonság is, a mely a sumir népet az ural-altaji népcsalád egészével álta-

¹⁴ A *kur* jelnek e kétféle jelentését átvették a babylonialak is, a mikor lefoglalták a *sadu* = hegy és *matu* = ország determinatívumául és jelölésére. A *kur* használatára a sumirban lásd Thureau—Dangin: *Zeitschrift für die Assyriologie* (1905.) évf. XVIII. Bd. 354. l.

¹⁵ E = palota, ház, épület. Az *ekur* típusa lett az összes későbbi assyr-babyloni *ziqurrat* tornyoknak. V. ö. H. Schneider: *Kultur und Denken der Babylonier* stb. 138. l.

¹⁶ Ez isten jellemzésére v. ö. Heuzey: *Restitution matérielle de la stèle des vautours* (Paris, 1909.) 39. l.

¹⁷ Különösen meg látszik a Nippur sok szenvedése a reá vonatkozó sok *ersakumal* dalból. Ld. Jastrow: *Die Religion Babylonien und Assyriens*. Bd. II. 1907. XVIII. fejezetében.

lában s egyes ágaival külön-külön is összeköti,¹⁸ mert e nyelvi kapocs csak északon még a délre való kivándorlás előtt létesülhetett, a mikor a sumirok és az említett népcsalád még egymás közelében, vagy éppen együtt laktak, különben örök talány maradna, hogy miként található az ural-altaji és török-tatár népek nyelveiben elemek, sőt azonos nyelvtani törvények a sumir népével, holott őket a történelmi időszakban, a sumiroknak a történelemben való első feltűnésekor már több ezer kilométernyi távolság választja el egymástól. E tényre szemben nem marad más hátra, mint a prehistorikus együtt, vagy egymás közelében való élés hipotéziséhez ragaszkodni. Tehetjük ezt még azon továbbmenő okból is, hogy az első sumir emlékek szoborábrázolásai és profil alakjai¹⁹ egy olyan típust tárnak elibénk, a mely egyenes ellentéte a semitának s a történelmi időből jól ismert egyiptominak s ha bizonyos fokig attól is különbözni látszik, a mi turáni, illetőleg mongol típus név alatt ismerős,²⁰ úgy e különbség megmagyarázható az éghajlat befolyásából és a sumir kultúra továbbfejlődéséből,²¹ de semmi esetre sem hegyezhető ki annyira, hogy amaz egyenes ellentétének állíttassék, mikor ép lényeges hasonlóságok konstatálhatók közöttük.²² Bebizonyított ténynek vehető tehát, hogy a sumir őskultúra az őt ápoló és kifejlesztő néppel együtt egy olyan északi vidékről indult útnak a későbbi dél babyloni birodalom területére, a mely a Kaspi tenger és az irani hegyek környékén, a mai Perzsia északnyugati részén, az egykori Elam területének egy részén feküdt.

Hogy a sumir nép a bevándorlás korában minő magas kulturával rendelkezett, azt ma megállapítani — lévén prehistorikus időről szó — lehetetlen. De talán mégsem tévedünk, ha bizonyos kulturfejlettséget, az értelmi és vallásos képzeteknek a primitív fokon felülemelkedő uralmát tételezzük fel nála, oly nagyszerű és hihetetlenül genialis koncepciójú ugyanis a későbbi okmányokból elibénk táruló fejlődés, hogy jogunk van ily kulturális alapozottságra visszakövetkeztetni. Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy az írásrendszert is főbb elemeiben kiképezve, magukkal hoz-

¹⁸ Erről bővebben majd egy későbbi fejezetben szólunk.

¹⁹ Gazdag anyagot nyújt a Heuzey és de Sarzec: *Découvertes en Chaldée* 2-ik kötete és E. Meyer: *Sumerier und Semiten in Babylonien* (Berlin, 1906.) cz. műve.

²⁰ V. ö. Heuzey: *Restitution matérielle de la stèle des vautours*. (Paris, 1909.) 28. l.

²¹ Különösen a ruházat és a hajviselet szokása, sőt még az arczszín változása is. Így a meleg éghajlat és az állandó békés foglalkozás szinte involválják a könnyű ruha és a rövidre nyírt hajviseletet, míg a harcias törzsek hosszú haját s vastag testvédő ruhát hordanak.

²² Az előre szökő hegyes, keskeny, egyenes orr, a ferdén álló szemek, a kicsiny száj és vékony ajkak, az áll és a homlok erős hátrahúzása, a mennyiben nem primitív művészi alakítás eredményei, mind a mongol-tatár típusra emlékeztetnek. Lásd különben Meyer: *Sumerier und Semiten stb.* 405. l.

ták őshazájukból, de hogy ennek kombináltabb kifejlesztése s új elemekkel való megtoldása már az új hazában való tartózkodás idejére esik, az kétségtelen. Hiszen ez már az általános kulturfejlődés természetéből is következik, a mely a mind reflektálóbb hajlamú ember gondolatainak a kifejezésére kénytelen újabb és újabb fogalmakat és írásjegyeket kitalálni. Nem tudjuk azt sem megmondani, hogy a sumirok kiket találtak a 6-ik évezred közepére tehető bevándorlásukkor Babylonban, csak sejtjük, hogy valakiket kellett találniok, mert az nem hihető, hogy a Tigris és Eufrates melléke lakatlan terület lett volna. Nyelvtörténeti kutatások sem adnak e kérdésben felvilágosítást, mert mást, mint semita hatást a nyelvben felfedezni nem tudunk. És ezt is csak a késői időből, először a Sargon és Naram Sin idejéből. De akárkik és akármennyien voltak légyen is jelen, ezek a sumir fegyverek és hódító kultúra előtt megállani nem tudtak, hanem akarva nem akarva beleolvadtak a győzők soraiba. Nehéz és szinte megoldhatatlan probléma az is, hogy a sumir kolonizáció mennyire terjedt ki Babylon földjén, egyszerre vonult-e délnek, a hol a történeti idő elején fővirágzásában találjuk, avagy lassanként és előbb északon próbált gyökeret verni s csak idővel csalogatta le a szemhatáron feltáruló nagy síkság. És ha északon is laktak sumirok huzamosabb ideig, levonultak-e vajjon a népzömével délre, avagy maradtak-e vissza közülök még annyian, hogy uralmukat továbbra is fentarhatták? És ha igen, hol vannak északi kultúrelétük nyomai, a melyek bizonyítsák egykori ottlétüket? Mindmegannyi szinte megoldhatatlan probléma, a melyeknek magyarázatánál tisztán sejtésekre, hipotézisekre vagyunk utalva. Mindazonáltal a sok kérdőjelre mégis a következő legvalószínűbb magyarázatot kísérelhetjük meg: A sumir bevándorlás etappe-okban történt. A nép nem egyszerre, hanem lassanként apróbb rajokban vonultak dél felé, a hol egyfelől gondtalanabb, bővebb megélhetés kínálkozott, másfelől meg ellenséges betörésektől sem kellett tartania, de egy jókora rész állandóan visszamaradt belőle s északon kísérelte meg föntartani magát. Így fölvehetjük, hogy még a prehistorikus időben sumir fenhatóság alatt állott az egész babyloni birodalom területe. De a műveltség talán fejlettebb volt délen, a hol a nyugodt meditálásra és kulturtörekvések ápolására békésebb és gazdagabb alkalom kínálkozott, de azért elég fejlett volt északon is annyira, hogy a később betörő semitákra az átvétel pszichológiai kényszerítéssel hasson. Az északi sumir műveltség elemeit nem ismerjük direkt külön emlékekből, mert Észak Babylon talaja még szinte egészen felkutatatlan,²³ de jelenléte mellett elég bizonyíték az

²³ A sippari ásatások — Babylon városán kívül az egyedüli kiásott hely Észak. Babylonban — sem adtak semmi nevezetesebb emléket vissza az északi országrész történetéhez. Ld. V. Scheil: Une saison de fouilles à Sippar stb. = Mém. de l'inst français du Caire I. 1902.

első észak-semita uralkodóknak és népüknek alkalmazkodása e kultúrához az írás és a művészeti formák átvételében, a melyek nem magyarázhatók meg úgy, mint Sargon és Naram Sin-nek a dél sumirokkal ápolt összeköttetése eredménye, hanem sokkal inkább és egyedül érthetően, mint hosszú generációknak a birodalom északi felében talált sumirokkal való összeolvadása proceszusának közvetlen eredménye. Emellett aztán érvényesülhetett persze a kulturális niveau további kialakulásánál délnek magasabb műveltségi foka is, amint hogy ez a semita invazió mind nagyobb és nagyobb előnyomulásánál fogva éppen kikerülhetetlen is volt.

A fejlődéstörténet ilyen magyarázatával megadtuk egyszersmind arra a kérdésre is a feleletet, hogy mikor kezdődött meg a történeti időben együtt élő két népelem, a sumir és semita első érintkezése. Mi úgy hisszük, hogy még a történet előtti időben. Nevezetesen Sargon és Naramsin Akkad királyai, a legelső ismert semita uralkodók már olyan szellemi műveltségről tesznek tanúságot s olyan műemlékeknek a hátrahagyói,²⁴ hogy alkotásaik már dél sumir műveinél nem egy tekintetben magasabban állanak s csak egy őserőtől duzzadó friss semita népelemnek a készen talált sumir műveltséget befogadó s azt tovább fejlesztő expanzivitásából magyarázhatók meg. Lehetetlen volna elképzelni, hogy az említett uralkodóknak (2600 körül), bármily erőteljes törekvésük és alkotni kész személyek is lettek légyen, sikerülhetett volna egy rövid uralkodási időszak alatt dél kultúrájába annyira behatolni, azt úgy elsajátítani és oly eredményesen tovább fejleszteni, hogy az előbb említett produktumok e fejlődés eredményeiül volnának tekinthetők.²⁵ Aztán meg hogy bukkannak fel egyszerre északon ez uralkodók nélkül, hogy a róluk szóló emlékekben csak egy szóval is említés történnék arról, hogy bevándoroltak? És honnan a csodás nagyság, mellyel koruk és egy késői kor illeti őket egészen méltán?²⁶ Mindez kielégítően megmagyarázódik úgy, hogy ha föl vesszük, hogy Naram Sin, illetőleg az apja, Sargon már csak egy utolsó, de legragyogóbb láncszemét képviselik egy olyan semita történeti fejlődésnek, a melynek kezdete a történet előtti időbe vész bele a kutató szem elől. Az északi sumirok elestek a beözönlők előtt azért, mert nem tudtak ellentállani az arab pusztákról bevándorolt harcias beduin törzseknek, a kik hódító céljuk elérésére egyre újabb és újabb segédcsapatokat kaptak, míg végül

²⁴ Lásd pl. a Naram Sin diadal oszlopát, a melyet Susában talált meg a francia arch. bizottság s a mely a zagrosi csatát ábrázolja. Mémoires de la Délégation en Perse Vol. I. 144. és köv. lap. II. pl. 2.

²⁵ Hasonlóan nyilatkozik H. Winckler, csak hogy az ő astral mythologiai tana bebizonyítása kedvéért a KAT³ (Berlin, 1903.) 14. köv. 17. l. (E. Schrader: Die Keilinschriften und das alte Testament.)

²⁶ Pl. a Sargon legenda dicsőítése. v. ö. H. Winckler: Keilinschriftliches Textbuch. 3. Aufl. (Leipzig, 1910.) 2—3. l.

számbeli fölényükkel is elárasztották és behódolásra készítették az ellenállókat. Sargon és Naramsin tehát e hódító bevándorló népréteget reprezentálják dicsőségének legteljesebb ragyogásában, de már utolsó fellobbanásában is.²⁷

A Sargon és Naramsin uralkodása érintésével benne vagyunk már a történeti időben, tisztáznunk kell tehát mindenekelőtt a kérdést, hogy meddig is nyúlik vissza a történeti megismerés kora, az az milyen időszakból datálódna legelső autentikus történelmi feljegyzéseink. A kérdés fontos a sumir kultúra és nyelvemlékek kellő értékelhetése szempontjából, de meg azért is, hogy lássuk, mennyi időre volt szükség, hogy a benyomuló semita törzsek a déli még teljes virágzásában levő sumir műveltséget is elsajátíthassák s mivelőit magukba olvaszthassák. A probléma szorosan kronológiai természetű s mint ilyen összefügg azzal a további feladattal, hogy a sumir és akkad első királyság ideje szerves összefüggésbe hozassék a babylon-assyr történet későbbi, egész biztosan ismert fejezeteivel. Az összefüggés megállapítására az első világos útmutatást az 555—539-ig uralkodó Nabu-naid adja, a ki egy a British Múzeumban őrzött agyag-czilinderén azt mondja, hogy közte és Naram Sin sippari templom építési munkálatai között 3200 esztendő telt el.²⁸ Eszerint akkor Naramsin uralkodása legalább is 3750 körülre, az apjáié. Sargoné meg 3800-ra volna helyezendő. Ámde a Nabu-naid (Nabonidus) adatát az újabb kritika erősen megtámadta, túlmagasnak minősítette s a királyok krónikája egyéb adatainak a felhasználásával bebizonyította róla, hogy téves megállapítás. Ha ugyanis sikerült egyszer fix pontot nyerni pl. a larsai patesik, köztük egy Gudea uralkodására nézve s azt 2400 körülre elhelyezni, meg a Hilprecht-féle nippuri kronológiai táblázatból az uri és isini dinasztiák uralkodási idejét 2400, illetőleg 2300 körülre megállapítani s az isini periodust végső fejezetében éppen összeköttetésbe hozni a Hammurabi dinasztia egyik tagjának: Simuballit-nak az uralkodásával,²⁹ úgy lehetetlen volt továbbra hitelt adni egy olyan adatnak, a mely a Sargon és Naramsin korszakát 13 évszázaddal helyezi a Gudea-é előttre, holott a két korszak epigrafikus, nyelvi és művészeti emlékei annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy legfeljebb 2—3 évszázadnyi kórkülönbségről lehet szó. Nabonidus irnoka tehát tévedett s tévedése valószínűleg nem szándékos volt, hanem onnan eredt, hogy

²⁷ Nevezetesen Naram Sin után az északi erős semita birodalom széthull s új semita törzseknek kell bevándorolni, hogy észak nyelvi hatása délen mind újabb s újabb hódításokat tehessen; a birodalom régi hatalma visszaállítása pláne egy egészen új dynastiát, a Hammurabi-félet igényelt új emberekkel és új harcai erővel.

²⁸ V. ö. King: A history of Sumer and Akkad 60. köv. lap.

²⁹ Ld. d. Meissner: Orientalische Literatur Zeitung 1907. évf. 113. és köv. 1. Ez összeköttetés valószínűsége mellett érvel King; A history of Sumer and Akkad 316—318. l.

több helyi dinasztiát, a melyek egy időben egymás mellett uralkodtak kronologiai egymásutánba sorozott s így nyerte a 3200 évet. Nem ragaszkodva azért e késői hagyományos adathoz, a mai történeti kritika a Sargon és Naramsin uralkodását Kr. e. 2700—500-ra teszi.³⁰ E fix datum rásegít aztán a Sargon és Naramsin idejénél korábban élt uralkodók uralkodási idejének az átlagos megállapítására is.³¹ Így az uri dinasztia ideje fölvihető Umma és Erech uraival kombinálva egész 3000-ig K. e. s a magát Erech és Ur királyának nevező hires Lugalzaggisi kormányzási ideje 2800 körülre állapítható meg. A lagaši patesik ideje 3000-en messze felül nyúlik, noha az első patesikról, egy Lugal-sag-engur, Badu és Enhegal-ról alig tudunk többet, mint a neveiket. A híresebb patesik közül Ur-nina 3000 körül élt és kormányozott, Eannatum s az utánna következő Eannatu I. Entemena, Eannatu II. Enetarzi, Enlitarzi, Lugalanda és Urukagina 2950—2800 körül. Az első időkben nagy szerepet játszó Kis királyai, illetőleg patesiai szintén már 3000 előtt jóval megjelennek a történelem színpadán s közülök Utug, Mesilim, Urzage, Lugaltarsi kormányzása biztosan még egészében 3000 előttre esik. Még magasabb kor vindikálható aztán egy némely pecsétcilindernek, agyagtáblának, a „Blau-féle“ emlékek és a farai német ásatásokból (1902—3) előkerült síroknak, úgy hogy a történeti idő első emlékeit a legnagyobb valószínűséggel fölvihetjük a 4-ik évezred elejére, noha semmiképpen sem világos és összefüggő az a kép, a melyet belőlük nyerhetünk ez időtájból.³²

A történeti idő elején tehát semíták és sumirok már együtt laktak Babylonban s közöttük a kölcsönös érintkezés is napirenden volt. Északon, mint láttuk, az érintkezés egyenesen arra vezetett, hogy az erőteljesebb, frissebb és harcziásabb semita elem magába olvasztotta a békés művelt sumirságot, átvévén természetesen maga is annak műveltségét. De a semita hatás meglátszik már a Nippurtól nem messze északra fekvő kis határszéli városban is,³³ a melynek uralkodói csaknem kivétel nélkül mind semita nevet viselnek és olyan sumirsággal írnak, hogy halomszámra találhatók nyelvünkben semitizmusok.³⁴ Annál szívósabban védekezik azonban dél,

³⁰ Ez azon átlagos időhatár, a melyben a kritikusok részéről e két uralkodó ideje elhelyezést nyer, de nem jelenti talán uralkodásuk időtartalmát is.

³¹ Csak átlagosról lehet szó, mert a pontos precízizást az emlékekben minduntalan előjövő hiányok egyelőre még, sajnos lehetetlenné teszik.

³² V. ö. King : A history of Sumer and Akkad. (London, 1910.) 65. lapját, a ki csak a 4-ik évezred közepéig megy föl, de eljárásához kiegészítő magyarázatot ad a lap alján.

³³ E város jellemzésére s a régi feliratokban való említésére I. Fr. Hommel : Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients. (München, 1904.) I. Hälfte 383—390. l.

³⁴ Ld. Radau : Early Babylonian History 145—7. l.

a hol tudatos reakció éled a semita befolyás ellen és politikai szervezkedéssel s a szellemi és anyagi erők ujólagos összeszedésével sikerült is elérni, hogy az Ur-nina idejétől tömegesebben folyó felíratokban el egészen a Lugalzaggisi idejéig csak egy semita kölcsön szót sikerült eddig még teljes biztonsággal kimutatni s ez a szó az Entemena golyóján előforduló tamhara = harc.³⁵ De még a későbbi korban, egy Gudea idejében is oly erős itt-ott a sumir önérzet, hogy szándékosan és tudatosan nem alkalmaz sehol semita formákat és kifejezéseket, noha a semi-babyloni szellemi és politikai invázió ereje oly rohamosan nőtt, hogy már Dungi uri király alatt (2400) kifejezést nyert abban is, hogy e király felíratait semitával vegyes sumir dialektusban szerkeszteté, sőt éppen semi szövegű felíratot is hagyott hátra, a mi annál meglepőbb, mert Dungi szinte egy időben élt Gudeával.³⁶ Tehát ekkor már dél egyes részei felett is urrá lett a semita befolyás, hogy nem sok idő múlva egy Hammurabi alatt végleges és döntő diadalhoz jusson s a sumir elemet, mint élő hatást örökre eltüntesse a föld színéről.³⁷ Érdekes lesz a kölcsönös keveredés proceszszusának nyelvi emlékeit közelebről megtekinteni, mint fokmérőjét a mérkőző felek műveltségi állapotának. Nézzük meg először is azt, hogy mit kénytelenek átvenni a sumirok saját nyelvükbe a babyloniból mint olyan fogalmak jelzését, a milyenekkel maguk nem rendelkeznek. A tamhara szó kölcsönzött voltát már megállapítottuk, ilyenekül tekinthetők még a régi felíratokban a *nagid* = az assyr-babyloni nagidu = pásztor, az *irin* = az assyr-babyloni irinu = czedrus³⁸ (mindkettő a sirpurlai felíratokban) és *iggar* = az assyr ikkaru, a héber *paraszt*, földművelő.³⁹ Ha van valami, a mi a sumirok babyloni ősisége s nagy műveltsége mellett szól, úgy kiváltképpen e tény az, a mely szembeszökően mutatja, hogy a békés foglalkozású sumir nép ellenfeleitől csak olyan szavakat kénytelen kölcsönözni, a melyek a háborúval, a nomád élettel, vagy egy idegen klíma növényzetével állanak összefüggésben. De lássuk megfordítva. A babylonjak átveszik sumir elődeiktől mindenekelőtt az *írást* s *az ezzel kapcsolatos műszavakat*, mint tuppū = tábla, tupgallu = nagy tábla, tupšarru = táblaíró, mušaru = írásemlék, narū = kőtábla, tupšinnu = bronz vagy ércztábla,

³⁵ V. ö. Thureau—Dangin: Sumerische und Akkadische Königsinschriften (= VAB) 38. I. Col. I. 26. s.

³⁶ Felírataira ld. Thureau—Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (Paris, 1905.) című műve megfelelő helyét, akár annak idézett német fordítását.

³⁷ Ha Meyer: Die Geschichte des Altertums 2. Aufl. Bd. I. 2-te Hälfte 404. l. ezzel szemben a semita elem ősiségét hajlandó hangsúlyozni s a sumir népet úgy odaállítani, mint bevándoroltat, úgy ez argumentálás csak a bizonyítékok erejének a félreismerésén alapulhat.

³⁸ V. ö. Keilinschriftliche Bibliothek. Bd. III. (Berlin, 1882.) 4. l.

³⁹ Ld. Radau: Early Babylonian History 389. l.

kartappu = az írótabla fogantyúja, kammu = íráscsomó, zû = agyagtábla és kišibbu = pecsét.⁴⁰ *Az építészet mezején*: ekallu = palota, ekurru = szentély, meškalu = ajtó, aptu (= a sumir-ab, abla) = fészek,⁴¹ arammahu = nagy isten lakás. *A földmivelés köréből*: ugaru = mező.⁴² De legérdekesebbek a *vallásos fogalmi kölcsönzések*, így az *isten pantheonmál*: az Anu, Damkina, Enkummu, Irkalla, Nerigal, Ninkummu, Duuzu vagy Dumuzu, Enlil,⁴³ Ninib,⁴⁴ Anunaki és Igigi istennevek. A mušhuššu = a piros kigyók, a mušmahhu = a Tiamat szülte óriás kigyók, az ugallu = az óriás szörnyek, mitológiai alakok az „Enuma eliš“ teremtési eposzban.⁴⁵ Kölcsönzött forma az alvilágban nagy szerepet játszó namtaru is = az Eriškigal küldöncze, sorseldöntő, azután a lammu = bika alakú védőszellem. *A kozmologiai fogalmak* közül az engurru = a világ óceán neve, az irkallu és kigallu = alvilág, upsukinnaqu = az istenek napkeleti összegyülekező helye, a gigunu és az aralu = sír, illetőleg alvilág.⁴⁶ A *kultus* szintén telítve van sumir kölcsön-szavakkal pl. a papi osztályok nevei közül kölcsönöztek: a mašmasšu (= babyloni baru), šangammahu, surmahhu, urigallu, surru, kargarru, lagaru nevek. A kultusz egyéb részeire vonatkozó kölcsönvett kifejezések: ummisallu⁴⁷ = bűnbánati zsoltár, kikittu = czere-mónia, tuduku = esketés, varázslás, billudu = isteni parancs, anaku = áldozati ital, gablahhu = isteni fegyver, kikkisu = istenszoba, lilissu = tamburin, uppu, balaggu, mesu (hymnuszokban előjövő musikalis instrumentum nevek),⁴⁸ agubbû = tiszta víz, nigullû = jó olaj, nihenunnaku = olajtjelenség, gibillu = áldozati tűz, aztán šušgallu = isten háló. *Általános jelentésű kölcsön-szavak*: aduru = a sumir adur = udvar, agu = korona, turban, ahhu, uhhu = méreg, asaku = betegség, burrudanu = átok, epinu =

⁴⁰ Ld. e szavakra P. Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen stb. 83–86. lap.

⁴¹ V. ö. Langdon: *Babyloniaca. Étude de phil. assyro-babylonienne.* (Paris, 1908.) T. II. 106. l.

⁴² A Leander által is kölcsön-szónak minősített iggar, éppen megfordítva kölcsönözöttet.

⁴³ A Meyer azonosítása Bel-lel: *Sumerier und Semiten in Babylonien* 67. köv. lap, tarthatatlannak bizonyult, mert Enlil a semitáknál is Enlil, ill. Ellil maradt.

⁴⁴ Hrózny olvasása (MAG. 1903. H. v.) Ninrag elvetendő, bár a Ninib sem egészen biztos.

⁴⁵ Ld. ez eposzt bő tartalmi kivonatban közölve az én „Vallásos Világnézet és történeti kutatás“ cz. munkámban.

⁴⁶ A kozmologiai anyag összefoglalására s assyr és sumir neveire — sajnos — a képzetfejlődés feltüntetése nélkül I. P. Jensen: *Die Kosmologie der Babylonier* (Strassburg, 1890.) cz. művét.

⁴⁷ Hogy e kifejezés összefüggene az emesal dialectus jelölő szóval, a mint Langdon állítja: (*Babyloniaca*, 1908.) Tome II. 118. lapján, alig hihető. De azért kölcsönzött volta biztos.

⁴⁸ V. ö. Langdon: *Sumerian and Babylonian Psalms* (Paris, 1909.) VIII. l.

öntözőgép, eššešu = ajándék és még nagyon sok más kifejezés. És még hozzá kell venni e száraz, de beszédes listához azt a tény is, hogy az itt felsorolt szavak nagy része compositum, tehát magasabb, komplikáltabb természetű fogalmak kifejezője, hogy kellőképpen értékelhessük a sumir kultúra felsőbbségét a babyloni felett. Úgy hisszük, e listánál nem lehet ékeesebben szóló argumentumot találni azon történeti fejlődés helyessége mellett, a melyet a prehistorikus Babyloniáról az előzőkben mi rajzoltunk.⁴⁹

A mi már most magát a történeti fejlődés folyamát és annak rajzát illeti, a következő rövid vázlatban foglalhatjuk össze. Babylon déli része, sőt az első időkben szerepet játszó északi fele is egymással harczoló kis királyságokból, patesiatusokból áll. Ezeknek urai vagy a király = lugal címet adják maguknak, vagy az istenséggel szemben kifejezésre jutó főpapi jellegüket hangsúlyozzák s akkor a patesi nevet veszik föl.⁵⁰ Hatalmuk kiterjed az illető városra, a melyben laknak, s annak környékére, esetleg egy-egy szerencsésebb kimenetelű harci kaland után a szomszéd patesiatus területére is. Hogy egy magasabb politikai egység vagy főhatalom kötné össze őket s úgy állítaná oda, mint a maga részeit, erről semmi tudomásunk sincs, mert az, a mit Meyer felhoz bizonyítékul, hogy egyes feliratokban többször előfordul a *lugal kalama* kifejezés,⁵¹ nem utal kényszerítő erővel e tényre, sőt a keleti uralkodók címhalmozásaiból és nagytársaiból egész könnyen megérthető. Aztán meg Nippurban, a sumir birodalom központjában, hol a fő isten Enlil tiszteltetett, a papság, a kereskedővilág s a szellemi arisztokraczia székel, ilyen az egész ország fölött uralkodó király soha nem említetik, pedig ha létezett volna, úgy székhelye csak Nippur, a legfőbb isten városa lehetett volna, sőt mi több, e városból még patesik is alig-alig említetnek nyilvánvaló jelül annak, hogy itt az isten nevében a papság kormányzott és nem egy világi főember. Míg egyebütt, a hol a papság talán gyengébben volt képviselve, éppen mert minden erejével a fő isten közelében kívánt lenni, szükség volt arra, hogy egy világi személy reprezentálja az isteni hatalmat, a ki azonban egyuttal a fő isten papja is volt, patesije. Így magyarázható meg a legtermészetesebben a városi kiskirályok lugal meg patesi címe, továbbá a dingir (illetőleg ilu) isten determinativum a legtöbbnek a neve előtt⁵² s az a

⁴⁹ A kölcsönzött szavak e jegyzéke még akkor is teljes erejű bizonyíték, ha a felsorolt szavak nem mind régi kölcsönzések, hanem részben talán későbbi papi műszavak.

⁵⁰ A patesit manapság szokás helytartónak, egy suverén úr vasallusának tekinteni, holott nem ez, hanem az uralkodó papi méltósága adja a szó karakteristikumát. v. ö. Ch. G. Janneau: Une dynastie chaldéenne. Les rois d'Ur. (Paris, 1911.) 2. l.

⁵¹ Meyer: Die Geschichte des Altertums. Bd. 1. 2. H. 440—442. lap.

⁵² Ld. ide vonatkozólag az én Vallásos Világnézet és történeti kutatás cz.: m. 145. lapját, továbbá G. A. Barton: A sketch of semitic origins (New-York, 1902.) 169—70. l.

sérthetetlen szokás, hogy magát mindenik Ellil által elhivottnak érzi, állítja, az ő számára való gazdag ajándékokról gondoskodik,⁵³ sőt nevezetesebb alkalmakkor személyesen is megjelenik színe előtt.⁵⁴ A különböző városi istenek Enlil mellett csak a helyi védnökök szerepét játsszák, de hatalmuk természetesen olyan arányban nő, a mily mértékben gyarapodik véden-czüknek, a helyi uralkodónak méltósága és ki van téve Nippur s így istene is a semita elnyeléssel fenyegető befolyásolásoknak s ezért rá vannak utalva maguk a sumir önértet és kultura fokozottabb reprezentálására, védelmére. Így magyarázható meg már a történeti idő elején Enlil mellett az egyes helyi isteneknek rendkívüli tekintélye, mint pl. a Ningiršu-é Lagašban, a Nannar-é (= Sin) Urban, az Ea-é Eriduban stb. És a mennyiben a patesik uralmi területe városokról-városokra való gyakori eltolódásoknak van kitéve, megérthető az is, hogy a helyi istenek egymás általi kölcsönös befolyásolása, egymás mellé, vagy alárendelése is napirenden van.

A legelső helyi királyságok, a melyek a történelmi idő kezdetén fel-tűnnek *Kiš és Lagaš* (= *Sírputla*). — Harmadikul jelentkezik mellettük a körülbelül kettőjük között középen fekvő *Umma*.⁵⁵ A Lagaš és Umma közötti határvillongások képezik az első idők ütközőpontját s a villongásba beleelegyedek mint közvetítő Kiš királya Mesilim is, ki Lagašnak ad igazat s a határt egy általa felállított oszloppal szabályozza.⁵⁶ Lugal-šag-engur Sírputla ura meg is nyugodott a döntésben s a vitás helyet a város urnő-jének Ningiršunak szentelte,⁵⁷ de nem így Umma urai. Csak a jó alkalomra vártak, hogy megrövidítőkön rajtaüthessenek. Ur-nina halála után sikerült is Uš, ummai fejedelemnek a vitás határvidéket visszaszerezni s Mesilim oszlopát eltávolítani, de a diadalöröm nem tartott soká, mert Eannatum ellene vonult, a határrészt visszahódította, Ummát bevette és kirabolta, délt és északot is megfékezte s így teremtett rendet fenhatósága alatt az egész Babylonban.⁵⁸ De Umma ezután sem nyugodott meg. Urumma

⁵³ Még Sargon és Naramsin, semita királyok is tőle nyerik a hivatalos elismerést. Ld. Thureau—Dangin: *Les inscriptions de Sumer et d'Akkad* (Paris, 1905.) 232. lap IX. cz. felíratot.

⁵⁴ V. ö. Idin—Dagan esetét Radau: *Hilprecht A. Volume 408. I.*

⁵⁵ A helység neve régebben Gisku-nak olvastatott, de a *Cun. Texts. XII. pl. 28. Obvers 7 sora* alapján valószínűbb az Umma. I. különben King: *A history of Sumer and Akkad 21. l. 1. jegyzetét* s ott a mai modern Johkával való azonosítását is.

⁵⁶ De e közvetítői szerepből még nem következik Kisnek a főurasága Lagaš felett, a mint ezt King állítja, támaszkodva még egy más rövid felírat tisztán vallásos tartalmu adatára is. I. i. m. 99. l.

⁵⁷ Ningiršu = Girsu úrnője, Girsu pedig Tello-nak egyik, talán legrégebb negyede. V. ö. Meyer: *Die Geschichte des Altertums i. k. 446. l.*

⁵⁸ Ld. a keselyfioszlop felíratát Thureau—Dangin: *Les inscriptions de Sumer et d'Akkad 25. köv. lapján.*

újra szerencsét próbált, de Eannatu utódjai I. Eannatum és Entemena leverték s a tróntól is megfosztották. Belső zavarok azonban a lagaši dinasztia erejét is fölemésztették s így nem volt nehéz Entemena néhány jelentéktelen utódja után egy Urukagina nevezetű usurpatornak kerülni a trónra. Kiş ez idő alatt, úgy látszik, nyomtalanul lekerült a színről, legalább neve nem szerepel többé a feliratokban. Helyette megjelennek a történelemben *Uruk* és *Ur* déli városok patesijeit, mint Lugal-kidub-nidudu és Lugal-kisalsi. De szereplésük mélyebb nyomokat nem hagyott maga után. Sokkal jelentőségtejtesebb Umma egy új királyának, Lugal-zaggisinek a fellépése, a ki eldönté végre a Lagašsal folyó nagy határküzdelmet is olyanformán, hogy nemcsak a vitás részt foglalta vissza, hanem magát a várost is Urukagina alatt bevette, szentélyeit feldúlta s kincseit eltulajdonította. Hatalmát kiterjeszté Sumir egész területére Lagaš leigázása által s felírataiban büszkén dicsekszik, hogy uralma alatt Sumir szentélyei: Uruk, Ur, Larsa, Ninnieš, Nippur csupa öröm és jókedv voltak, továbbá, hogy Enlil ő előtte „Anu papja, Nidaba prófétája, Uku fia és Umma patesije“ előtt »az alsó tengertől a felső tengerig megegyengeté az útakat, hatalmába adta az ellenséges országokat s napkelettől napnyugatig mindent meghódított ő.“⁵⁹ Lugalzaggiši-vel megszakad az ummai nagy sumir birodalomról szóló emlékezések sora; a hol ismét biztos történeti talajon állunk, ott már észak első erőszakos benyulása dél ügyeibe Sargon és Naramsin alatt bekövetkezett. Ez uralkodók sorra leverik dél patesieit s jogaruk alatt egyesítik az egész Babylont, a miért hálából Sargon áldozati ajándékokat mutat be a nippuri Enlil-nek,⁶⁰ s Naramsin is szívesen elismeri ez isten főségét.⁶¹ De birodalmuknak mindjárt Naram-Sin halála után történő felbomlása ismét visszaadja a sumir rész önállóságát, úgy, hogy a lagaši patesiatus ez időtől kezdve újra zavartalanul folytathatja működését s a patesik hosszú sora alatt, különösen egy Urbau idejében meglehetősen tekintélyhez jut.⁶² A lagaši kiskirályság fénykorát jelzi aztán Gudea uralma, a ki alatt a sumir művészet, építészet és vallás egyaránt fejlődésük zenitjét érik el. Gudea nagyságát semmi sem mutatja jobban, mint a lagaši Ningiršu templom és más istentemplomok fényes felépítése, a belőlük előkerült számos művészeti és epigrafikus emlék s az a nagy jóllét, a melyre

⁵⁹ Ld. Thureau—Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad. 218—221. l.

⁶⁰ V. ö. Ugyanaz, ugyanott 233. köv. l. Nemcsak áldoz Sargon Nippurban, hanem „bâni êkur bit ilu Bêl in Nippurim“-nek is neveztetik = Bel isten ekur háza felépítője Nippurban.

⁶¹ Ugyanaz, ugyanott 237. l. Egy téglafelirat róla is ezt mondja: ilu Naram ilu Sin bâni bit ilu Bel.

⁶² Urbau több templom építéséről híres. v. ö. feliratát Thureau—Dangin: Les Inscriptions 95—101. l.

szobor- és czilinderfelírataiban oly gyakran czéloz.⁶³ Gudea fia és utóda: Ur-ningiršü alatt Lagaš nemcsak ismét elveszti fényét és tekintélyét, hanem egy újonnan felszínre került *uri* dinasztia első tagja, Ur-engur által éppen bukásba is sodortatik.⁶⁴

Ez az *uri* dinasztia, a melynek kormányzási ideje 117 évre terjed (2410—2300 körül) s a melyhez egy Ur-engur, Dungi, Pur-Sin, Gimil-Sin és Ibisin tartoznak, délről kiindulva akarja sumir fennhatóság alatt egyesíteni az egész Babilont s innen „sumir és akkad királyai“ nevük. Művük csakugyan sikerül is s különösen Ur-engur és Dungi alatt a birodalom a belső jóllétnek és gazdaságnak minden áldását élvezi s kifelé is tekintélyt parancsolólag tud fellépni, de a semita hatás már annyira kikezdé a sumir kultúra élőfáját, hogy maga Dungi is kénytelen felíratainak egy részét semi-babiloni nyelven szerkesztetni. Utódai alatt természetesen még előbbre haladt ez az elsemítizálódás s ezért — önmagában tekintve a dolgot — kevés vigasztalás lehetett az istentemplomok fényes restaurálása és pazar berendezése.⁶⁵ Az *uri* birodalom belső zavarok által előidézett bukása, mint rendesen, ezuttal is az új regíme székhelyének más városba való eltolódását is jelentette. Ur után tehát *Isin* került sorra s vele az első nevek után ítélve, hihetőleg egy idegen amorita dinasztia.⁶⁶ Az a 225 év, a mely reája esik (2300—2075-ig), nemcsak hogy nem jelentette a birodalom fényének további emelését, hanem épp ellenkezőleg annak elhomályosodását idézte elő, egyfelől mert az egyes uralkodók hatalmi jogköre ellenséges támadások következtében mindegyre kisebbedett, másfelől mert szerencsétlen politikájuk végre is kettéosztotta az addig egységes országot s annak egy része átment a *Larsa*⁶⁷ székhelylyel fellépő új dinasztiára. De ez utóbbi sem bizonyult rövid fennállása alatt életképesnek, úgy, hogy míg az első éppen *Larsa* egyik elamita származású királyától, Rim Sin-től nyerte el a kegyelemdőfést, az újonnan bevándorolt Hammurabi dinasztia férfias fellépésének a megrokkant *Larsa*t s vele együtt az egykor nagy szerepet játszó, dicső sumir birodalom utolsó romját sem volt nehéz mind-

⁶³ Szobor feliratai Thureau—Dangin: Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad. 104. köv. lap. A. és B. cylindere pedig Thureau—Dangin: Les cylindres de Goudéa; Paris, 1905.

⁶⁴ V. ö. King: A history of Sumer and Akkad 277. l.

⁶⁵ Thureau—Dangin id. m. 268. és köv. l.

⁶⁶ V. ö. E. Meyer: Die Geschichte des Altertums Bd. 1. 1. Hälfte 501. l.

⁶⁷ *Larsa* fekvésére, nevére s a feliratokban való emlegetésére l. Hommel: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients. Erste Hälfte. (München, 1904.) 357—59. l. *Larsa* ismert királyai: Gungunu, Sumellu, Nurimmer, Sini-dinnam, Arad-Sin, Rimsin. Felírataik közölve Thureau—Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad 292—314. l.

örökre eltakarítani a föld színéről. Így fejeződött be egy változatos múlt erószakos lezárásával a sumir nép története.⁶⁸

2. A sumir műveltség alkotórészei.

Írás. Nyelv. Vallás. Művészet és tudomány.

a) *Írás.* Most, mikor az assyr-babyloni ékírás nyelvemlékei, úgy a sumir, mint a semi nyelvemlékek legnagyobb részükben már meg vannak fejtve s az olvasóközönség meglegedett örömmel élvezheti azt az érdekes tartalmat, a melyet az ékíratok komplikált rendszere takart, joggal felvetődik a kérdés: vajjon az általános kíváncsiság és tudásvágy kielégítésén kívül minő haszon és tudományos nyereség származik abból, ha az ékírás sajátosságait itt közelebbi elemzés alá vesszük? A kérdés nagyjelentőségű, mert rávilágít azon szaktudósok munkájának az értékére, a kik időt és fáradságot nem kímélve, a kultúrtörténet ezen egyik legfontosabb problémája kutatására fordítják és fordították figyelmüket.⁶⁹ Tudván azt, hogy az írás a szellemi élet egyik legsajátosabb nyilvánulása, már a priori készen áll a kérdésre a felelet: az írásrendszer főbb sajátosságainak a megfejtése az illető nép szellemvilágának, gondolkodás módjának, reflektáló és meditáló képességének a leghűbb képét adja. Ha sikerül ugyanis a sumir írásnak, mint a történetileg ismert legelső írásnak, őselemeit felkutatni, alkotórészeit megállapítani, ék-, illetőleg képirásról lévén szó, nyilvánvaló, hogy ezáltal bepillantást nyerünk a nép, az az a legrégebb kultúremberiség szellemi megalapozottságába is, mert sikerül egyuttal megismernünk azon tárgyakat, eszközöket, állatokat stb., a melyek érdeklődése központjában állottak és figyelmét a legerősebben kihívták.⁷⁰ Azután sikerül fölfednünk vele a szellemi életnek azt a reflektáló erejét, a mely oly sajátos, de érdekfeszítő módon jut kifejezésre magasabbrendű, összetett fogalmak alkotásában és írásában s végül azt a kombináló képességet, a mely a megnövekedett szókinccs minden oldalú kifejezésére az írásrendszert oly alaposan át tudta alakítani, hogy az ideogramma és szótag jeleivel minden fogalomnak és minden viszonyoknak a jelölésére elég tudott lenni. Nem mondunk sokat tehát, ha azt állítjuk, hogy az őssumir írás áttanulmányozásából legelőször is a kultúremberiség *filozofiját* s ennek is kivált *pszichologiai* és primitív *észetikai* részét ismerjük meg, az elsőt (ps.) az ékjelek összetételének benső, pszihikai motívumok által létrehozott folyamatából, az

⁶⁸ Winckler-rel szemben (KAT³ 10. köv. l.) tehát mi igenis valljuk, hogy a sumirok mint élő nép részt vesznek a történeti fejlődés folyamában be egészen a Hammurabi-dyn. idejéig. (2000 körül.)

⁶⁹ Az ide vonatkozó irodalmat lásd már előbb „A forrásanyag“ cz. részben.

⁷⁰ V. ö. Fr. Delitzsch: Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen. (Leipzig, 1897.) 10. l.

utóbbi pedig (észt) az írás ősképeinek, mint a legelső emberi kéz által alkotott rajzoknak a külső formájából.

De van ám a sumir írás tanulmányozásának e mellett még egy másik igen nagy haszna is, a mely nem kevésbé fontos, és ez azon *ethnologiai* nyereség, a mely abszolút bizonyossá teszi, hogy az assyr-babyloni ékírás föltalálója egy olyan nép volt, a mely különbözött gondolkodásmódjára, ethnikai szokásaira nézve a semita babyloni lakosságtól. E nyereség már az egyes ékjelek pusztá jelentéseinek a megfigyeléséből is nagy valószínűséggel levezethető volt ugyan; ha pl. az ad jel egy olyan ideografikus jelentéssel is bírt, a mely abu-ként hangzott, (és még számos példa), tehát a szótag és ideogramma érték fonetikailag egymással nem egyezett, de ezen, látszólag csak a külszinre támaszkodó következtetés ellen joggal volt érvényesíthető az az argumentum, hogy hátha az ad nem az abu-t (= atyát), hanem valami egyebet jelentett eredetileg s csak symbolice egy hosszú, ma már nem ismert értéksorozat végigjárása után alkalmaztatott éppen az atya fogalom kifejezésére.⁷¹ A skepsis jogosultságát itt csak az írás elemzésével lehetett eloszlatni, vagyis azon bizonyító eljárás által, a mely kétségtelenül bebizonyította, hogy az ad jel *grafice* semmi mást, mint az atyát nem jelenthetett. És ha ez a bizonyítás most már sikerült, úgy megíngathatatlanná lett a következtetés, hogy az *ad* jel *ad* értéke idegen és egy olyan nyelvből való átvétel, a melyben az atya ad előrészszel hangzott, de a melyet csak ily megcsonkított formában, mint szótag értéket vettek át a babyloniai semiták, ellenben ideografikus értékében (*adda*) a maguk dialektusának megfelelő szavával, az *abuval* helyettesítettek. Így lesz tehát az írás a sumir kérdés eldöntésénél fő-fő fontosságú tényező.

Az írásrendszer sajátosságainak tanulmányozásánál két szempontot kell szemünk előtt tartani ú. m. a *külső*: *alaki* és a *belső*: *tartalmi* szempontot. Az első arra nézve fog felvilágosítást adni, hogy minő külső alakuláson ment át idővel az írásrendszer, a másik az ékjegyek belső jelentésbeli fejlődéséről tájékoztat. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e kettős nézőpont a valóságban nagyon is egymásba foly, mert világos, hogy a tartalmi fejlődés nagyon is összefügg a forma alakulásával, sőt gyakran egyenesen maga involválja azt; pl. a gunirozás által. De a mennyire lehet, mégis igyekezni fogunk e kettős nézőpontot külön-külön érvényesíteni.

Ma már nem szenved kétséget, hogy Oppertnek a genialis fölfedezése az ékjegyek alakjára nézve, mely szerint az első írásjelek a kifejezni szándékolt tárgyak valóságos képei akarnak lenni,⁷² teljes és tökéletes igazság. Bizonyítják ezt azon tellói és nippuri arhaisztikus ékjelek, a melyeken

⁷¹ Ugyanaz, ugyanott 13. l.

⁷² Ld. az Expedition en Mesopotamie Vol. II. (Paris, 1859.) V-ik fejezetét: Origine hiéroglyphique de l'écriture cunéiforme cz. alatt par I. Oppert.

a tárgy képalakja még egész világosan fölismerhető, a Blau-féle emlék régies formái s az a körülmény, hogy az Assurbanipal könyvtárából előkerült úgynevezett „hieroglypha tábla“-n látható ábrázolások maguk is mutatják, hogy a tábla készítői az ékjegyek képies eredetét még ismerték.⁷³ Csak a fölött foly még a vita, hogy körülbelől mennyire tehető az első ősjelek száma, mert hogy nem mind a 400-on felüli mai ékjegy őskeletű, azt a felületes szemlélődés is menten elárulja. 45—50-nél alig lehetett több, mert a fennmaradó 350 más ékjel mind olyan alkatelemekből áll, a melyek ezen őselemek ilyen vagy amolyan kombinációi.⁷⁴ Érdekes ezen ősjeleknek a szóértékét is ismerni, hogy lássuk, mik foglalkoztatták legeslegelőször a kulturemberiség fantáziáját. Ilyen fogalmak:⁷⁵ ég, csillag, hegy, víz, út, eke, tör, ijj, trón, ember, fej, fül, nyelv, kéz, láb, a férfiúi nemző szerv (penis), ökör, kutya, madár, hal. Vagy az ezeknek szellemes kombinálásából előálló komplikáltabb fogalmak: éj = irva ég + csillag, nappal = nap + horizont, könny = szem + víz, eső = ég + víz, árnyék = fa + éjjel (sötétség), bor = élet + fa, olaj = fa + zsír, hasadék = föld + lyuk, csatorna = udvar + lyuk, sir = éjjel + lakása, anya = gyermek + lakása, király = nagy + ember és pásztor = bot + hordozó.⁷⁶ Vagy a száj jelébe beleírva kenyér = enni, víz = inni, beleírva tisztítás = varázslás, beleírva (ill. rajzolva) egy nyelv = nyelv, beszéd. — Világos dolog azonban, hogy a gondolkozás nem elégedhetett meg csak ennyi jellel és fogalommal és hogy bármiképp is forgatta őket, mégis csak szűk körnek bizonyultak, ezért a jelek további fejlesztésére volt szükség, a mely belső szükségesség aztán párosulva az írás céljaira használt anyaggal megszüli lassanként az ékjelek további differenciálódását, illetőleg azok képalakjának az ék alakba való átmenetét.⁷⁷ Ez átmeneti korszakot több ismertető jel jellemzi. Nevezetesen a képek görbe vonalai átmennek egyenes vonalakba, de még nem csucsosodnak ki a végen ékalakba, aztán jobbról balra haladólag függőleges irányban íratnak az értelmi jelentés szerint vízszintes vagy merőleges helyzetben és mindig csak egy szót vagy szócsoportot

⁷³ Delitzsch: Die Entstehung des ältesten Schriftsystems 200. és köv. l.

⁷⁴ V. ö. a Delitzsch összefoglalását id. m. 198—199. lap és Weber: Die Literatur der Babylonier und Assyrer (Leipzig, 1907.) 12. és köv. lapját.

⁷⁵ Ld. a 2—3. alatt idézett művekhez még Schneider: Kultur und Denken der Babylonier stb. 503. s köv. l.

⁷⁶ Az ősjelek közé számítja Delitzsch az általa „Urmotive“-nak nevezett csoportot is, a melyek a hajlítást, lenyomást, a körülzárást s a hosszúság fogalmát fejezték ki. Ilyenek a gunu vonalak; id. m. 198. l.

⁷⁷ Az írástáblák első anyaga a kő lehetett, de mivel ez ritka Babylon földjén, korán alkalmazásba jött az agyag. Az agyag pedig nem alkalmas arra, hogy hegyes fogantyúval benne görbe vonalak rajzoltassanak; Messerschmidt: Zur Technik des Tontafelschreibens. (1907.) 16—17. l.

fejeznek ki s így egy táblán több vízszintes csíkot alkotnak, a melyek egymás fölé helyezkednek el. Ez átmeneti periodusból több emlék maradt reánk, nem kis nehézséget okozva gyakran a megfejtők munkájának.⁷⁸ Ezt az írásformát szokták arhaisztikus írásformának is titulálni megkülönböztetésül az írás ama későbbi, jól olvasható típusától, a melyben a jegyek ékalakja s ferde, függőleges, vagy vízszintes elhelyezkedése egész világosan fölismerhető. Az írásnak egy még későbbi, úgynevezett kurziv formája, a melynek az assyrok által használt ékjeleiből Delitzsch egy jó adagot ad izelítőül,⁷⁹ a régi időkben és épen a sumir korban még teljesen ismeretlen volt. Itt az arhaisztikus formától az ékalak világos kidomborodásán kívül még mindössze annyi eltérés konstatálható, hogy a mezőkre való osztás s a jobboldali kezdés a függőleges iránnyal elmarad s helyébe lép a balról jobbra vezetett sorolás az ékeknek természetes alakjuk szerinti elhelyezésével, egészen az a forma, a melyet a történeti fejlődés derekán Babylonban a semita népesség által átvéve és alkalmazva találunk.

Noha az ékjelek fejlődésének a menete a régi ékíratos emlékekből világosan felismerhető és tanulmányozható volt, mindazonáltal valószínű következtetések kivonására s az igazság jellegével bíró megállapítások eszközésére a közvetlen impulzust az Assurbanipal könyvtárából előkerült Sb-nek nevezett syllabarok adták,⁸⁰ a melyek az assyr írástudók jelcsoportosításai a genetikus leszármazás nézőpontja szerint, jobb és baloldalon a jelek sumir, illetőleg assyr-babyloni ideografikus értékével. Az összeállítás annyira áttetsző és világos, hogy az összetett ékjeleknek az egyszerűekből való levezetése azonnal nyilvánvaló volt. Ez alapból kiindulva tehát most még csak az egyszerű ékjeleknek az ősalakját kellett fölismerni s azt a jelentésnek megfelelő tárgy képével azonosítani, továbbá a leszármaztatott ékjelek régi formáin a leszármaztatás, illetve az összetett jelképzési eljárás őseredeti karakterisztikus formáit, módjait megállapítani, hogy az ékírás sajátosságai a tudományos kutatás előtt érthetők legyenek. Nem kicsiny segítséget nyújtottak e munkában az Assurbanipal-féle könyvtár többi Sa, Sc syllabarjai is az által,⁸¹ hogy fentartották a 3-ik columnában

⁷⁸ Egy ilyen felíratot közöl Mahler Ede: *Babylonia és Assyria* (Budapest, 1906.) A magyar tudományos akadémia kiadása cz. műve 228. l. A felírat Eannatu sírpurlai királytól való.

⁷⁹ Delitzsch: *Assyrische Lesestücke* 4. Aufl. (1901.) 120—136. l. A cursiv írásnak első formáival már a Hammurabi dynastia emlékeiben is találkozunk, bár nem gyakran, de kedvelt használatnak főképp az assyr írástudóknál örvend. Az archaisztikus jelek formái sajátosságaira ld. Amiaud és Méchineau: *Tableau comparé*, Thureau—Dangin—*Recherches sur l'origine* stb. és Scheil: *Signes archaïques cuneiformes* stb. már idézett műveiket.

⁸⁰ *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets* stb. (= CT.) XI—XII-ik kötetét.

⁸¹ CT. XI—XII. k. és Delitzsch: AL⁴ 83. és köv. lapjait is.

több mint 300 ékjegynek a nevét s a nevekben a gunirozott formák egy részénél⁸² a gunirozott jelleget, tehát a jel külső formájára vonatkozó ujjmutatást, esetleg más, az alakra vonatkozó célzást.⁸³ Ezen különféle útbaigazítások alapján aztán sikerült megállapítani, hogy az összetett jeleknek az egyszerűekből való kialakítása történt *a)* az utóbbiaknak megketőztetése, megháromszorosítása, sőt nagy ritkán épen négyszeres összetevése által, *b)* különböző egyszerű jeleknek egy új jellé való összecsatolása által, a hol nemcsak két, de több különböző egyszerű jel is összefolyhatott az új compositumban, *c)* végül az egyszerű jelekhez convenczionális vonalaknak, 4 vízszintes vagy 3 függőleges vonalnak, az úgynevezett *gunuk*nak a hozzáadása által.⁸⁴ Az összetett ékjeleknek a leszármaztatási módjait ismerjük eddigelé s több valószínűleg nem is volt, legalább a későbbi jellistákban több ujjmutatást nem találunk s az összes jelformák kimagyarázására is elegendők e combinatív módok, a melyek természetesen az ékjegyek belső, tartalmi változásaival is a legszorosabban egybekötvék.

A mi most már az ékjegyeknek belső, tartalmi részét illeti, erre nézve a következőket jegyezhetjük meg. Kezdetben, a mikor még az ékjegyek képalakja dominált, minden jelnek csak egy értéke volt és pedig annak a tárgynak a neve, a melyet az írott jegy ábrázolt. De láttuk, hogy már a képirás legelső phasisán belül is, hogy felmerült complicáltabb fogalmak kifejezésének a szüksége és mily ügyesen tudott segíteni e szükségesen az írás graphikai fogásokkal, de hogy a képalakokat a végtelenségig szaporítani, vagy egymással úgy összekötni, hogy a szándékolt jelentés félreérthetetlenül kivehető legyen, nem sokáig bizonyult lehetségesnek és célravezetőnek, az is kétségtelen. A sumir írástudóknak be kellett a fejlődés folyamán látniok, hogy a képalakú jegyek a beszélő, vagy cselekvő alanyal nem hozhatók minden esetben oly összeköttetésbe, hogy a kettejük közötti viszony szükségszerűnek, vagy egyértelműnek lenne felfogható, ezért az írás céljaira használt agyag anyag által a képies ábrák külső átformálására kínált alakítási lehetőséget igénybe vették azon továbbmenő célra is, hogy egy egész sereg újonnan képzett jelnek phonetikus, az az szótag értéket adjanak, a melyeknek feladata az legyen, hogy az ideogram-mák mellé helyezve, azoknak az alanyal való helyes kapcsolatát vilá-

⁸² Hogy az assyr jellisták már nem ismerik az összes gunu formákat, hanem azoknak csak egy részét, erre nézve v. ö. P. Toscanne: Les signes sumériens dérivés (Paris, 1905.) 23. l.

⁸³ Ld. például Brünnow: A classified list stb. 572–742. in a minnabu, meg idu utónevű formákat.

⁸⁴ A gunu név a sumir gun = teher (assyrbiltu alatt) szóból ered s így a gunirozás, a m. az említett vonalakkal való megterhelés. L. Delitzsch: Die Entstehung des ältesten Schriftsystems 66. l. és Langdon: A sumerian grammar 21. l.

gosabban feltüntessék. Így történt az, hogy a Delitzsch-féle Assyrische Grammatik² és az A L⁴ első lapjain összeállított 98 egyszerű ékjelnek, mint szótagértéknek a használatát már maguk a sumirok alkalmazásba vették s az ideogramma szövegekben az önálló és suffixum jellegű névmások kifejezésére felhasználták.⁸⁵ Sőt ennél még tovább is mentek. A kép alaktól megfosztott ékjegyeknek több ideogrammatikus értéket tulajdonítottak, néha olyanokat, a melyek egymással sem hangtani, sem logikai, sem pszichikai összefüggésbe nem hozhatók s hogy ezeknek az olvasását is lehetővé tegyék, kitalálták az úgynevezett determinatívumokat, a melyek az ideogramma elibe, vagy mögé helyezve jelzik, hogy amaz a fogalmak mely csoportjába tartozik. A jegyek polyideogrammatikus értékén segítették tehát behozták az olvasatlanul maradó, de az ideogramma faját szorosán megjelölő determinans ékjegyeket.⁸⁶ Idővel aztán a szótag értékkel bíró jegyek száma még inkább megsaporodott és egész szövegek íratnak phonetizáló methodus szerint.⁸⁷ De a tartalmi fejlődés csúcspontja az ékjegyek ez érték elemei által a sumir periodusban immár el is volt érve, e pontról az út még csak az ékjegyek többhangzó értékéhez vezethetett, a mint oda is vezetett az írásnak a semita babyloniaiak által való alkalmazása phási-saiban.⁸⁸

Hogy az ékjegyek ideogrammatikus értéke mint függ össze a külső forma alakításával, fejlesztésével, ma már nagyon nehezen dönthető el, sőt igen sok esetben meg sem állapítható. Még a legjobban ismerjük a gunuk tartalom képző szerepét, a mely abban foglalható össze,⁸⁹ hogy a gunirozott alak jelenti az egyszerű jel által kifejezett értelem megkettőzését, ismétlését, annak intenzitását, vagy gyakoriságát úgy fizikai, mint szellemi jelentésben. A gunirozás szemléltető példáiul álljanak itt a következő szavak és gunirozott származékaik: *lakás* gunirozva = *székhely*, *láb g.* = *alapot*, *tőr* = *kard*, *hal* = *szaporodni*, *fej* = *dühöngő*, *a szem* = *halványnak lenni* stb.⁹⁰ Egyéb összetett jeleknél az ideogramma érték fejlődés menetét kimutatni mindig az egyszerű jelből való kiindulás által megkísérelte

⁸⁵ Delitzsch: Assyrische Grammatik 2. Aufl. (Berlin, 1906.) 14. l.

⁸⁶ Ld. e determinatívumokra s használatukra Langdon: A Sumerian Grammar 50—61. l.

⁸⁷ Langdon: Babyloniaca. Tome II. (Paris, 1907.) 199. l. és a grammatikája végén 261—303. lapján adott szótagjel táblázatot.

⁸⁸ Delitzsch: Assyrische Grammatik. 2. Aufl. (Berlin, 1906.) „Schriftlehre cz. szakaszát.

⁸⁹ Toscanne: Les signes sumériens dérivés (Paris, 1905.) 29. l. így írja körül a gunuk tartalom módosító szerepét: „a gunu által kifejezett eszme = *rabu* = nagy, *mâdu*, *mâdutu* = sok, sokaság, *kabtu* = tekintélyes, *kânu* = megerősít, *kisšatu* = mindenség, *kilallu* = teljes, *nuhšu* = bőséges.“

⁹⁰ E példákra v. ö. Toscanne id. m. 30. és köv. lapját.

Toscane,⁹¹ de bizony még annyi homály marad az ő kutatásai után is a sumirok ideogramma képző eljárásában, hogy egyelőre legjobb lesz a tényeket önmagukban pihenni hagyni. Az ékjegyek fonetikus értéke már könnyebben megmagyarázható, nem más az, mint a jellel összefüggő valamelyik ideogramma előrésze.

Nem tudjuk, ha vajjon a sumirok ellátták e nevekkal az ékjeleket, mert a fennmaradt névlista annyira magán viseli az assyr-babyloni jelleget, hogy még egyes elemeiben sem származtatható le sumir ősforrásból.⁹² Azért e kérdést itt érintetlenül hagyjuk. Mint általános, összefoglaló jellemzést azonban kimondhatjuk a sumir írásról végül azt a megfigyelést, hogy annyira össze van forrva a néplélek sajátos gondolkozásmódjával, reflectáló és kombináló képességével, hogy ismerete elengedhetetlen föltétel minden tudományos törekvés számára, a mely a világ e legősibb, ismert nemzetéről akar magának helyes képet szerezni.*

b) *Nyelv.* Mielőtt a nyelv fonetikai és egyéb grammatikai elemeinek az ismertetéséhez fognánk s adnók azt a sumir nyelvtudomány által mai napig megállapított, kialakított formában, tisztáznunk kell egy igen fontos előzetes kérdést, a mely a grammatikai nyelvtárgyalás anyagának a minőségét s methodusát határozza meg. Ez a kérdés pedig a sumir nyelv dialectusainak a kérdése, a mely annál nagyjelentőségűbb, minél mélyebb és sokoldalubb nyomokat hagyott hátra maga után a nyelvfejlődés történetében. Nevezetesen csak ennek tisztázása után ismerhetjük meg, hogy mennyire egységes és egyöntetű az anyag, a melyre a grammatika felépül és e megismeréshez fogjuk szabni bizonyos fokig a tárgyalás módját is. Hogy dialectusok vannak a sumir nyelvben, ez még akkor is következtethető volna, ha erre nézve semmi direct utalás ne maradt volna reánk, hanem legfeljebb csak egy-egy hangtani sajátosság árulná el jelenlétüket. Hiszen minden élő nyelv természetében fekszik, hogy fejlődik, gyarapodik, szavai kiejtésében, megrövidítésében, esetleg új kifejezések kitalálásában helyi és néprajzi különlegességek által dictált változásoknak van alávetve, s e szükségszerű fejlődéstörvény alól a sumir nyelv annál kevésbé vonhatta ki magát, mert egy több ezer éves történeti mult folyamán keresztül volt alkalma érezni e nyelvfejlesztő tényezők hatását, befolyását. De bizonyos megállapítássá lesz a következtetés akkor, ha kétségbe vonhatatlan

⁹¹ Toscane: Études sur la langue sumérienne (Paris, 1904.) première série című művében, a hol 76 ideogrammat elemzett végig (1—55 lapon) több-kevesebb áttetszőséggel és meggyőző erővel. Ld. még J. D. Prince: Materials for a Sumerian Lexikon (= AB. 1908. XIX. Bd.) cz. művét is ide vonatkozólag.

⁹² H. Radau: Miscellaneous Sumerian Texts. HAV. 381. l.

* Az ékírás elemzésére v. ö. még az én, e cikk írása óta megjelent: Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez (Kolozsvár, 1913.) cz. művemet is.

történeti adatok és irodalmi bizonyságok szólnak a sumir nyelv körén belül fellépő dialectusok jelenléte mellett. És ilyenek szólnak. Radau ugyanis a nippuri könyvtár sumir táblái között több olyant talált, a melyek nemcsak hogy más dialectusban voltak írva mint társaik, hanem egyikük-másikuk épen két nyelvjárásban a tábla két mezőre osztott jobb és bal oldalán.⁹³ Ezenkívül láttuk már előbb, hogy a felíratokban említés történik egy *emeku*-ról, az az *ku* nyelvről, a mely az assyrban *lišan šumêri-ve* adatik vissza s ez az *emeku* ellentétben áll egy másik, *emesal* kifejezéssel, tehát a *sal* nyelvvel s mivel mind a kettő különböző nyelvsajátosságokkal rendelkező szövegek jelölésére alkalmaztatik az assyr-babyloni papok által,⁹⁴ ezért igen közelfekvő gondolatnak látszott s a nyelvtudósok által már régtől fogva képviseltetett is és még mai nap is elfogadott általános vélemény, hogy az *emeku* és az *emesal* a sumir nyelv két fő dialectusát jelöli.⁹⁵ De mint dialectus nevek nem az élő sumir nyelvből származnak, hanem későbbi papi találmányok s a papok alkalmazzák őket az általuk megfigyelt és conservatív szellemben épen tovább mivelt nyelv tájszólások jelölésére. Bizonyítja ez állítást a kifejezések művészi, mesterkelt értelme, továbbá az a körülmény, hogy egy berlini V. A. Th. 244 jelzésű vocabulariumon még a következő szintén papi forrásból származó dialectus nevekkal találkozunk: először *emesal*, azután *emegudda*, *ememuš*, *eme—TE—NAD*, *emesidi* és *emegal*.⁹⁶ Ez utóbbiaknak a jelentése felett csak combinatiók ereszthetők meg, ritka előjövételükből azonban következtethető, hogy nagyobb jelentőségre és népszerűsége nem emelkedtek s talán a két fő dialectus valamelyes árnyalati sajátosságainak a kifejezésére szolgáltak. De hát mit jelent az *emeku* és az *emesal* név s mily értelemben karakterizálja az egyik, vagy a másik dialectust? A kifejezések előrészé az *eme* egészen világos és nyelvet jelent, de micsoda értelem rejtőzködik a *ku* meg a *sal*-ban? A *ku* főbb assyr aequivalenseiül Brünnow-nál a következők találhatók föl:⁹⁷ *rubû* = herczeg, *bêlu* = ur, azután I. *tamu* = szól, II. *tamu* = varázslás stb., a *sal* egyenértéke pedig a *zinništu* = asszony és *uru* = meztelenség, női szemérem egyebek között.⁹⁸ Ezen jelentések alapján megpróbálták aztán az *emeku*-t az urak, az előkelők, esetleg a varázslók nyelvének minősíteni, az *emesal*-t pedig az asszonyok, az az az alsóbb rendű népség, a szolgák nyelvének. Csakhogy dialectusoknak ily szem-

⁹³ Brünnow: A Classified List 48. I. 846—847 No. s.

⁹⁴ Igy Hommel különböző munkáiban, Prince: Materials for a Sumerian Lexikon XIV—XV. 1; Langdon: A Sumerian Grammar 48—49. I. és mások is.

⁹⁵ Közölve legelőször a Zeitschrift für die Assyriologie IX. 1896. évf. 159—164. I. Utoljára Landon: A Sumerian Grammar 48—49. lapja, a hol az egyes kifejezések magyarázási kísérlete is fel van tüntetve.

⁹⁶ Brünnow: A classified list 426—429. lapja 10547, 10525, 10555 számát.

⁹⁷ Ugyanott, a 443. lap 10920 és 10919. sz.

⁹⁸ Prince: Materials for a Sumerian Lexikon XIV. I.

pontok szerinti kifejlődhetése ha nem is épen lehetetlen, de nagyon valószínűtlen. Aztán meg honnan tudták volna ezt a babyloni papok, hogy a névképzésben oly erőteljesen kifejezésre juttassák? Indokolt tehát, hogy a neveknek más értelmét keressük. A kifejezés szó szerinti értelmezése mellett (urak, férfiak nyelve és asszonyok nyelve) mi is megmaradunk, csak a szó szerinti alkalmazása helyett vitatjuk az értelem symbolikus jelentését olyan formán, hogy a férfiak nyelve az erősebb hangelemekkel bíró dialectus, az asszonyok nyelve ellenben a gyengébb, lágyabb hangnemben írott nyelvidioma neve akart lenni.⁹⁹ Az elsőben az isten szó dingir-nek, a másodikban dimmer-nek hangzott. Kellemesebben csengő, lágyabb hangjaiért alkalmazták a papok ez utóbbit a bűnbánati hymnusok írására is, a melyeknek túlnyomó része ilyen dialectusban van írva s talán épen innen, az emesal névből eredt a bűnbánati zsoltárok ummisalu babyloni technicus terminusa, ha ugyan a kettő között az eredetiség és a kölcsönzés viszonya forog fenn.¹⁰⁰ A két dialectus különbsége főképp abban jelentkezik, hogy az emeku erősebb mássalhangzói az emesal-ban simább, gyengébb hangzású mássalhangzókká változnak át: így a $g = m$, vagy b -vé, a $d = z$ -vé, az ng orrhang $= m$ -mé.¹⁰¹ Gyakran lesz az n -ből $š$ és l is. A magánhangzók közül az u változik át gyakrabban e -vé, ha ugyan e változást nem a magánhangzó illeszkedés törvénye dictálja. Leander megkísérelte az emeku-n belül is dialecticus fejlődési formákat megállapítani s talált is karakteristikumokat, a melyek egy régebbi és új emeku jelenléte mellett szólnak, (így az új EK-ban a végső mássalhangzó gyakran elmarad, tehát a régi forma megrövidül pl. a g az a, e, i, u hangzók után, a d az a, e, i, u után, az r az a, i, u után, az l i, u után, az m e, i, u után, az n az e, i, u és az s a, e, i, u után. Néha elesik a szó végéről a b és a h is),¹⁰² de a kérdés még annyira problematikus, hogy további, mélyreható kutatásokra vár. E kutatások fogják eldönteni majd a fennebb elősorolt eme—compositumok helyét és jellegét is.

A sumir grammatika módszere most már azt kívánna, hogy a dialectusok sajátosságai külön-külön tüntetessenek fel és kimerítő magyarázat fűzessék létrejövetelükhöz és egymásba való átmenetelükhöz, de a feladat ilyen megoldása a jelenben még lehetetlen. A dialectusoknak a módszerre gyakorolt befolyása manapság még csak annyiban foglalható össze, hogy

⁹⁹ Langdon: Babylonlaca Tome II. (Paris, 1907.) 118. lapja, de a Langdon következtetése, hogy az emesal is egy specialis irodalmi műfajt jelent és nem dialectust, elvetendő, különben is ellentétben áll a grammatika 48–49. l. követett eljárással.

¹⁰⁰ Prince m. XII—XIII. l. A sumir hangzóváltozásokról általában C. J. Ball: Hilprecht-Anniversary Volume 33—59. l. és Langdon: A sumerian grammar, Chapter III.

¹⁰¹ Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen. (Upsala, 1903.) 34—42. l.

¹⁰² A hangzó fölé helyezett — annak hosszúságát jelzi.

a grammatika igyekszik a hangzó változásokat lehetőleg teljes számban regisztrálni, az eltérő formákat azonosítani s néhol a hol lehet, magyarázni is, de a nyelvet mint osztatlan egységet kezeli s így állapítja meg a reá, mint egészre vonatkozó normákat, törvényeket.

A sumir grammatika *három főrésze* oszlik u. m. *hangtan, alaktan és mondattani* részre. Első közülök s a másik kettőnek alapja a *hangtan*. A hangtan foglalkozik a nyelvnek úgy magánhangzóival, mint mássalhangzóival, valamint az ezek körén belül lefolyó hangzó változásokkal. A sumir nyelvnek a következő biztos magánhangzói állapíthatók meg: a, á, e, é, i, í, u, ú, de a legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk az o, ö, ü jelenlétét is. Az írásban ez utóbbiak ugyan nem jutnak kifejezésre, a semi-babyloniban nincsenek is meg, de következtethetjük azon tényből, hogy az a-nak két, az u-nak három írásjegye van¹⁰³ és lehetetlen elhinni, hogy az első írásfeltalálók az amugy is complicált rendszert még azzal is megterheltek volna, hogy minden cél nélkül több azonos értékű, de különböző alakú ékjegyvet alkottak volna egy ugyanazon hang számára.¹⁰⁴ Közülök tehát némelyek az utóbb említett hangok jelölésére voltak lefoglalva, de a semiták ezt vagy nem tudták s azért nem vették át, vagy mint az arabs néptörzsből leszakadt beduinok szükségét sem érezték e hangoknak, mert tudvalevőleg az arab nyelv csak három magánhangzót: *a, i, u* t ismer. Azután az is lehetetlennek látszik, hogy egy a magánhangzó illeszkedés törvényétől annyira uralt nyelvben, mint a sumir, léptenyomon ilyen írásformák jöjjenek elé, mint za-e, la-e, ba-e, u-e anélkül, hogy a nyelv kimondásukat meg ne rövidítette volna egy hangzóvá való összevonás: *ō, ū*-nek ejtés által.¹⁰⁵ Fölvehetjük tehát, hogy bár abszolút biztossággal ismert külön ékjegyük és kiejtésük ma meg nem állapítható kényszerítő erővel, de jelenlétük graphikus és egyéb, nyelvi sajátosságokból kifolyólag igenis postulálható.

A magánhangzók változásának egyedül uraló törvénye a hangzó illeszkedés, a mely hogy megvan a sumirban, ma már általánosan elismert tény. Egy pár szemléltető példa álljon itt e rendkívül fontos törvény illusztrálására: ešbar-ból lesz ašbar, ešeman > ešemēn, anigin > enigin anim > enim, gurin > girin, lupeš > lipeš, kenkal > kankal, ešu > ušu, šuten > šiten, dadua > dudua és még számtalan más.¹⁰⁶ Vagy a hangzó illeszkedés szabályát mutatják még a rendszeren egy hangzóval képzett főnevek, mint dumu = fiu, babbar (nap), lagar = énekes, urudu = réz, stb. és az előképzős ragozásuak az előképző hangzójának alkalmazkodása

¹⁰³ a és u hang.

¹⁰⁴ Csak a magánhangzóknak van külön jegyük, mint hangzóknak, a mássalhangzók fonetikus kiejtésben mindig szótag értékben jönnek elő.

¹⁰⁵ Langdon: A Sumerian Grammar 35. l.

¹⁰⁶ Prince: Materials for a Sumerian Lexikon XV, Langdon: Grammar stb. 45—56. l.

a törzshangzóhoz.¹⁰⁷ Sőt az első példából úgy látszik, a sumir nyelv még szigorubbán érvényesítette a hangátalakítás szabályát, mint az uralaltai nyelvek, mert még az elegyes e, i hangzós szavaknál is sok esetben egyeztetést végzett, míg pl. a mi nyelvünk gyakran képez *ekkor*, *itthon* stb. formákat.

A mi a nyelv mássalhangzó állományát illeti, érdekes a semita hangtalan torokhangzók (X és Y) hiányzása belőle, másfelől meg a V hangzó megléte, a melynek azonban külön ékjegye nem volt, hanem a pi és pa jegyekkel íratott. Tudjuk ezt onnan, hogy a semiták e jeleket használták olyan szótagok jelölésére, a melyek később m-mé assimilálódván eredetileg csak V lehettek (+ hangzó) pl. avelu = amelu.¹⁰⁸ Hiányzanak továbbá még a mássalhangzók közül a héber B, Y és P-nak megfelelő mássalhangzók is, egyebekben felölelve a kettős hangzók kivételével pl. a mi mai modern mássalhangzó állományunkat. A mássalhangzó elváltozások, az az egyiknek a másikba való átmenetele nagyon gyakori s eddig a köv. esetek figyeltettek meg: g > m, v. b, n > m, r > l, l > r, n > l, l > n, r > s, n > r d > l, b > m, g > d, g > n, g > k, s > š.¹⁰⁹ Az átmenetel átváltozást, de nem assimilatiót jelent. Érdekes még egyes mássalhangzóknak a kihatása a többiekre pl. a fogh. t a g-t n-né, az az szintén foghangzóvá változtatja; teg > ten, vagy duš > tuš-sá lesz.¹¹⁰ A mássalhangzó átalakulás esetei közé sorolható végül még a végmássalhangzó egyszerű ellökése is, a mire különösen a dialecticus idiomákban számtalan példa van.

A nyelvtan alaktani része a főnevek, melléknevek, számnevek képzésével, ragozásával s az igékre vonatkozó tudnivalókkal foglalkozik.

A szógyökök — rengeteg példa után ítélve — úgy látszik rendesen két mássalhangzóból állottak, a melyek a, u, o hangzóval ejtettek ki, mint főnévi és melléknévi alakok, i, e, ü hangzóval pedig mint igék. A sok közül karakteristikus példák: sig = magasnak lenni, sag = csucs, hegy; sig = adni, sag = adomány, kir = sietni, kar = út; sir = énekelni, zur = énekes.¹¹¹ De szép számmal találhatók csak egy mássalhangzóból álló szógyökök is, egyetlen egy szótaggal, pl. sà = hirdet, jelent, šu = kéz. Szintén egyszótagu gyökök, de bennük a magánhangzó áll elül s a mássalhangzó hátul pl. ad = atya, an = ég, ud = idő, en = ur, id = víz, folyó stb. Ez egyszótagu csoporttól megkülönböztetendő az a másik egészen azonos kinézésű csoport, a mely egy mássalhangzó + egy magánhangzó, illetőleg megfordított alakját úgy nyerte el, hogy kezdő vagy végmássalhangzóját

¹⁰⁷ Az előképzőkről s azok szerepéről később szólunk.

¹⁰⁸ Delitzsch: Assyrische Grammatik 2. Aufl. (Berlin, 1906.) 24. §. 61. l.

¹⁰⁹ Langdon: A Sumerian Grammar 42—45. l.

¹¹⁰ Ugyanott 45. l.

¹¹¹ Lásd ezekre és a következőkre Langdon: A Sumerian Grammar 91. és köv. lapját és Prince: Materials for a Sumerian Lexikon, passim.

előkte pl. *dib* = kiönt ige különböző *di*, *de* formái. A névképzésnek igen kedvelt és szokott módja az előképzők által végzett képzés. Ilyen előképzőkként ismeretes formák az *a*, *e*, *u* általános jelentésű főnevek képzésére, a *nam*, *am*, *nig*, *nin* abstracták s az *an*, *in*, *im*, *al* abstract és concrét tartalmú nevek képzésére alkalmazott prefixumok. Kivülök ismeretesek még, de ritkábban használt előképzők a *giš* és a *ka*, *ki*. Egy-egy szemléltető példa álljon itt mindezen előképzők szerepének az ismertetésére: *sig* = alacsonynak lenni-ből *a*-val lesz a *sig* = törpe, alacsony, *nim* = magasnak lenni = enim = ég, *dul* = üresség-ből *udug* = korsó, edény. Nun = nagy = *namnun* nagyság, *amsisá* = igazságosság, *nig-gul* = istentelenség, *ninuru* = védelem, pártfogás, *antul* = befejezés (*til* = teljesnek lenni igéből) *indi* = út (*di* = jár, megy igéből), *imdub* = kiengesztelődik, *aldub* = nagy, *giššir* = világosság és *kilal* = súly. Mint minden nyelvben, úgy a sumirban is gyakran alkalmaztatik az infinitivus névi értelemben s az igazi infinitivust az ily átvitt jelentésűtől tisztán csak az összefüggés által neki tulajdonítandó értelem különbözteti meg, de nem valamelyes külön végzet. Igen érdekes az összetett névképzés a sumirban s ennek a következő formáit találjuk föl: *a*) a gyök megkettőzésével képzett ujszó: *más-más* = varázsló (= az assyr-bab. = baru), *babbar* = nap (šamaš), *barbar* = fény, világosság, *b*) egy substantivumnak egy adiectivummal való összetételéből képzett compositák pl. a *gal*, *mah* és *gul*-lal összetett szavak mint *egal* = palota (ház + nagy) *muš-mah* = nagy kígyó, *kar-gulla* = nagy sáncz; *c*) két substantivum összetétele olyanformán, hogy az első appositíója lesz a másodiknak pl. *gig-unna* = sötétséglakás = sir; *d*) két substantivum összetétele a *ge* genitivus képzővel: *e-damu-ge* = a gyermek háza = anyaméh, *zag-mu-ge* = újév, az év kezdete; *e*) név és igéből álló compositumok és pedig két csoportban 1., egy névből mint tárgyból és az ezt kormányozó igéből létesített összetételek pl. *a-zu* = víz × ismer = orvos, *bur* × *gul* = kő × szétvág = kőfaragó, *dup-sar* = agyagtábla × ír = táblaíró, *eme-tuku* = nyelv × van = rágalmazó, *namtar* = sors × megállapít = sorseldöntő, *a-agga-jóslat* × tesz = oraculum, *a-mag* = víz × iszik = ivóedény, 2; egy névből mint alanyból és egy igéből, mint annak állítmányából képzett összetételek. Ilyenek: *ša-gur* = a szív megfordul = könnyörület, *udda-zalla* = a világosság fölragyog = vírradat és *zi-šagalla* = a lehellet benne van = életehellet, sóhajtság; *f*) végül a határozó szókból képzett compositumok, mint *anta-lu* = fennt × el van sötétedve = napelsötétülés és *anta-surra* = fennt × felsúgárzik = meteor.¹¹² Van egy pár összetett kifejezés még, a mely épen három elemből áll, mint *zig-šag-gal* = lélek ×

¹¹² A név összetételek ez eseteinek a megállapítása részben az ideogrammok elemzésén alapszik. A példákra v. ö. Leander a Zeitschrift für die Assyriologie Bd. XVIII. (1904.) 387. és köv. lapját.

szív és birni = az élet lehellete, šag-tug-dugga = szív × lesujtott × beszél
 ≡ szorongó.¹¹³

Az alaktani részbe tartozó szavak tehát főnevek, melléknevek, névmások, számnevek és igék csoportjaira oszthatók. Lássuk legelőször a két első ragozását! A nevek ragozása a sumirban kétféleképpen történik, vagy *esetragok*, vagy *utóképzők által*. Az első ritkább s így nem tartozik a nyelv lényegéhez,¹¹⁴ a második fölötte gyakori, tehát rendes, illetőleg constitutív kifolyása a nyelv szellemének. Az esetragok a status rectust és a status obliquust jelölik¹¹⁵ a szó utolsó magánhangzójának az elváltoztatása által s a status rectusban *e*-nek, *i*-nek, néha a hangzó illeszkedés folytán *u*-nak, *ö*-nek és *ü*-nek, a status obliquusban ellenben *a*-nak hangzanak. Az utóképzők megfelelően a ragozott nyelvek praepositíoinak, mindig a szó végéhez ragasztatnak s szintén igen gyakran, ha nem mindig alá vannak vetve a hangzó illeszkedés törvényének. Ez utóképzők *ra*, *su*, *da* és *ta*. A *ra* és *da* főképp személyneveknél, a *šu* és *ta* pedig tárgyak mellett használatik. E postpositiok önálló, értelmes szavakra mennek vissza, mint alakra pl. a *ra* = *ara* = megy, jár igére, a *su* egy még ismeretlen *usu*-ra, a *da* alakja szerint egy emberi jobbkarra, a *ta* még megfejtethetlen, és első jelentésük helyi jelentés vala olyan értelemben, hogy a *ra* jelentette a valamifelé, = hez, re törő mozgást, a *šu* a valamihez eljutó, valamivel érintkező mozgást, aztán a helyhez jutás erejénél fogva *val*, *vel* értelmét is, a *da* a *val*, *vel*, vlki *által* véghezvitt, eszközölt, s végül a *ta* a vlmitől távolodó mozgást, a mi től, től képzőnk értelmében. Ez eredeti jelentésből kiindulva s attól eltávolodva alkalmaztattak aztán egészen az inflectáló nyelvek prepositíoinak megfelelően a legkülönbélebb esetviszonyok kifejezésére.

Két szó között a birtokviszonyt a *ge* és a *ka* képző fejezi ki, mindig a birtokos szóhoz ragasztva és pedig, ha a birtok status rectusban áll, akkor az első, ha st. obliquusban, úgy a második forma használatos.¹¹⁶ Megtörténik azonban, hogy e viszonyképzők oly esetben is alkalmaztatnak, a mikor semmi birtokviszony nincs jelen, ilyenkor természetesen más jelentés tulajdonítandó nekik.

A nevek számviszonyát kifejezi az egyes és a többes szám. Ez utóbbi

¹¹³ Langdon: A sumerian Grammar 99–100. l.

¹¹⁴ Hogy idegen behatás volna-e talán a sumirok által Babylon földjén talált első ősnépesség nyelvéből, állítani lehet, de bizonyítani aligha. V. ö. Nagy Géza az Ethnographia 1898. évf. „Tanulmányok a sumirokról“ cz. dolgozatában; Mahler: Babylonia és Assyria (1906.) 223. l.

¹¹⁵ A status r. jelölni akarja a név nominativusi és accusativusi functióit, a status obl. pedig a dativus, ablativus és locativusé-ít. Így Langdon után Grammar 62–63. l.

¹¹⁶ Langdon: A sumerian Grammar 85. l.

képzésének legelső, de egyúttal legprimitív formája is a szó megkettőzése pl. kur-kur = hegyek, országok, dumu-dumu-ne = fiak, vagy dingir galgal = nagy istenek. A nyelvfejlődés előrehaladtabb korában e kettőzés lassanként elmarad s helyébe lép a *személyi határozatlan pluralis* kifejezésére a harmadik személyű névmás = *ni* kettőzött *nini*, illetőleg ennek összevont *ene* alakja. Még később, a klasszikus nyelvperiodusban használattossá lesz a *személynévi határozott többesszám kifejezésére*, a *me* többesszám képző, mint pl. dupšarme = írások, šugame = halászok, salme = asszonyok stb. — A tárgyias (= dologi nevek) többes jelölése a kettőzés helyett egy *ga-a* utószócska odafüggesztésével történt, a mely sokaságot jelent, a mennyiben nem sikerült a szónak már az egyes számban collectiv jelentést s így többespótló jelleget és szerepet kölcsönözni.¹¹⁷ Számnevek után a nyelv sem személy, sem dologneveknél többesszámot nem alkalmaz.¹¹⁸ Nagyon vitás, hogy a singularis és a pluralis mellett volt e eredetileg dualisa is a sumir nyelvnek, mert ha az írásban maradtak is fenn nyomok, a melyek jelenlétére utálnak, nem lehetetlen, hogy e nyomok vagy éppen semitáktól származnak, vagy legalább is semita-babyloni befolyás alatt jöttek létre. A dualis végzet ▷▷ olvasása különben aš-aš-nak hangzik.¹¹⁹

A nevek közelebbi, adiectivális meghatározása, mint minden nyelvben, tulajdonságjelzők hozzáfűzése által történt, ilyenkor azonban — a jelző rendszeren a jelzett név mögé kerülve — a szoros összetartozás jeléül csak a jelző láttatott el a viszonyt kifejező megfelelő utóképzőkkel pl. dingir galgal = nagy istenek, szószerint isten nagyok.

A birtokviszonyt kifejező constructióban az első sumir szövegekben elől áll a birtokos s utána következik a birtok, később, de nem sokkal az első idők után, semita befolyás következtében már helyet cserélnek s a birtokos a birtok után jön.¹²⁰ E helyváltoztatásnál egész világosan megállapítható a semi befolyásolás,¹²¹ mert az eredeti szerkezet példái még

¹¹⁷ Az es többesképző csak az igéknél jön elő, de a *me* képzővel combinálva a semita tudósok mes-t csináltak belőle s szívesen használták névi többes kifejezésére is pl. musenmes = madarak, games = halak. V. ö. Langdon: Grammar 84. l. A g Langdonnál = x = ch.

¹¹⁸ Ennek ellentétét lásd például az indogerman nyelvekben. Igaz, hogy fünfzig Mann, de mindig viele und wenige, v. einige Leute stb. — Persze kivételek a sumirban is vannak.

¹¹⁹ Langdon: A Sumerian Grammar 84–85. l.

¹²⁰ Hommel: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients (1904.) 20. l.

¹²¹ A semi nyelvekben ugyanis a birtokviszonyt kifejezi a status constructus; a birtok áll ez esetben és mindig a birtokos előtt foglal helyet. Az assyr-babyloniban azonos a helyzet, csak hogy itt a st. constr. gyakran fölváltja a nevek st. abs. alakjait összekötő sa-val képezett birtokviszony.

fennmaradtak, de hogy vajjon ugyancsak semita hatás művét kell e látnunk a főnév és jelző egymásra következő sorrendjében is,¹²² ez már kevésbé bizonyos, mert az ellenkező constructionra igen kevés példa maradt fenn, sőt mint a lu-gal, e-gal, muš-mah, kar-gul stb. főnév + melléknév compositumok mutatják már a képzelhető leges legrégebbi időben is épen ez volt a sorrend.

A határozószók képzése a sumirban a šu, illetőleg ennek eš, uš aequivalensei által¹²³ történt pl. ud = idő, nap szónak az adverbialis alakja = uddeš, uddiš = naponként, dug = jó, duggiš = jól, gallieš = nagyon. Ez az adverbialis eš, iš képző ment át aztán az assyr-babyloni nyelvbe is, a hol a határozói alak szintén így képeztetik, mint tabiš = jól, rabiš = nagyon, abubiš = özvívzszerűen.¹²⁴

A nemek szétválasztásának és megkülönböztetésének a sumirban semmi nyoma sincs. Látszik ez már az adiectivum *nem végzetének* a hiányából is, de még inkább a névmások alakjából. A névmások vagy önállóak, vagy suffix formájúak, ez utóbbiak azonban csupán csak meg-rövidített, akklimatizálódott alakjai az előbbieknél és nem talán külön szavak leszármazottjai. Az első személyű névmás a status rectusban *me-e*, a st. obliquusban *ma*, *maa*,¹²⁵ többes alakja *me-ene*. A nevekhez ragasztott suffix formája a st. r.-ban *mu*, a st. obl.-ban *ma*, pl. lugalmu = az én királyom, *e-ma* = az én házámban, a többes suffix *mene*, illetőleg a rövidebb forma *mē*. A második személyű névmás *za-e* (ejtve *zō*), nagy ritkán *zi* és *si* is a st. r.-ban, az obliquusi forma *zaa*. A pluralis *zine* és *zien*. A birtokjelző forma *zu* a st. r. és *za* a st. obl. számára, de néha felcseréltetnek, a többes rendszeren *zune*, a mely mellett előjön néha az *enziēn* teljesebb forma is. A harmadik személyű névmás *ni* (st. r.) és *na* (st. obl.), *bi* (st. r.) és *ba* (st. obl.), az első főkép személy nevekkel kapcsolatban, a második tárgyak, élettelen dolgok mellett. Többes számukat *ene*, illetőleg *bīne* formára képezik. Birtokos viszonyt jelölő alakjuk egyenlő az önálló alakkal. A suffix formák mindig az illető név után jönnek, ha az jelzővel van ellátva, a birtok rag ez utóbbihoz kapcsolódik. Egyéb sumir névmások a következők: *mutató névmás* az *ur*, illetőleg ennek *ul* formája = ez, az értelemben pl. *e-ul* = ez a ház, *ud ulliata* = ezen

¹²² Igy Hommel: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients (1904.) 20. l.

¹²³ A *su* irva van *e* jel-lel, a melynek értéke még az es, us. is. — Ld. Hommel: Sumerische Lesestücke (München, 1894.) Schrifttafel-jét.

¹²⁴ Delitzsch: Assyrische Grammatik 223—224. lap, Ungnad: Babylonisch-assyr. Grammatik (München, 1906.) 57. §. és Br. Meissner: Kurzgefasste assyrische Grammatik (Leipzig, 1907.) 61. l.

¹²⁵ Az *Sc Syllabar* gín formája téves. (284-ik sor.) V. ö. erre, valamint az öszszes névmásokra Langdon: Grammar 101 és köv. lapját és Prince: Materials for a S. Lex. stb. XXI. és köv. lapját.

napok óta. *Kérdő névmások*: *aba* = kicsoda, néha a *mulu* = ember forma is használatos, *ana* és *ta* pedig = micsoda. Az első személyi, a második dologi kérdő névmás. A határozatlan forma személyek mellett *ani*, *ana*, élettelen dolgok mellett *me*. Ritkán a *name* szócska is használtatott a határozatlan kérdés céljaira. *Határozatlan névmásul* = *némely*, egy néhány, valaki értelemben a *name* szó szolgált pl. *dingir name* = némely, valamely isten. A *vonatkozó névmás* szerepét betöltötte személyek mellett a *galu*, *mulu* = ember forma, tárgyneveknél a *nig*. Fel kell még jegyeznünk a magyar maga, önmaga kifejezésnek megfelelő *ni-i* formát is, szintén ugyanilyen értelemben.

A sumir *számnevek*, mint a nyelv legősibb alkatrészei közé tartozó elemek, eddig a következőkben ismeretesek:¹²⁶ 1 = aš, 2 = min, man, 3 = eššu, ešše, 4 = lammu, limmu, 5 = ia, 6 = ašša (= ia, 5) + aš (1) = iašša, ašša), 7 = imin (= 5 + 2, ia + min), 8 = ussu (= 5 + 3, ia + ešu), 9 = elimmu (= 5 + 4 = ia + lim), 10 = u, 11 = u-aš, 12 = u-min stb. mindig a tízes elől s utánna a megfelelő egyes.¹²⁷ 20 = niš, 30 = ušu (= 3 × 10 = eš × u), 40 = nimin (= 2 × 20, niš × min), 50 = ninnu (= 40 + 10, nin (= nimin rövidített formája + u), 60 = eredetileg giš, később muš, uš, lehet, hogy valamikor šuš-nak is hangzott, mert a 216000 = 60 × 3600 és neve šuššar = šuš × šar.¹²⁸ 600 = babyloni neve nêru s a mennyiben ez kölcsön szó a sumirból, sumirul = nêr. 3600 = šar; 10 šar, 20, 30, 40 stb. šar úgy fejeztetik ki, hogy a šar után jön a megfelelő tízes szám, tehát šar-u, šar-nis, šar-ušu, šar-nimin stb. 60 šar vagyis 60³ = šarmuš vagy šuš-šar,¹²⁹ Hilprecht: *Mathematical, metrological stb. Texts* = BE. Vol XX. 1906 Part 1. pl. 17 obv. IV.8 és rev. IV.7-ben = šar-gal = nagy šar, a 60⁴ = 216,000 × 60 = 12.960,000 a legnagyobb szám, a melyet a sumirok ismertek = šar-gal šunu-tag = az érinthetetlen, megközelíthetetlen nagy sar.¹³⁰

Az *igeragozásnak* két formája különböztethető meg a sumirban u. m. az ígető végén ragokkal kifejezett forma és a prefixumos = előképzős forma. Az első kevésbé gyakori s bár a nyelvfejlődés minden korszakában jelen van, mégis úgy látszik, inkább csak a mellékes formát

¹²⁶ Olvasásuk igen hosszú kísérletezési processuson ment keresztül, míg végül a fenti formában nyugvópontra jutott. L. Lehmann: *Samassumukin AB. Bd. VIII.* (Leipzig, 1892.) 128–9. l. Hommel: *Grundriss der Geographie stb.* 21. l. Anm. 2. és Prince: *Materials for a S. Lexikon XVII–XVIII. I.* Langdon: *Grammar* 117–8. l.

¹²⁷ Éppen mint a magyarban 11, 12, 13 stb.

¹²⁸ Langdon: *Grammar* 119. l.

¹²⁹ Ez esetben a 60, az az a tízes előzné meg a sar-t.

¹³⁰ A sumirok számrendszeréről, mint egy külön tudományágról később fogunk megemlékezni.

képviseli, míg az utóbbi minden rendü és rangú szövegben dominál.¹³¹ A ragozott igerajtogatásnál a ragok a személyes névmások megrövidített, suffigált alakjai épúgy, mint pl. a magyarban. E ragozás szemléltetésére álljon itt a következő paradigma sig = megerősít, megszilárdít igétől:¹³²

Sing.	Plur.
1 sz. sigmu	sigmene
2 sz. sigzu	sigzune
3 sz. signi	sigene

Az előképzős igeragozás előképzőknek az igerörzs elé való függesztése által történik s e célra az *m*, *n*, *b* mássalhangzókból alkotott prefixumok, illetőleg egy nagyon régi, később már nem is használt *e* prefixum szolgálnak. Az első vagy utó vagy előhangzóval hangzanak s e szerint lesznek *mu*, *mi*, *me*, *ma*, *ni*, *ne*, *ba*, *bi*, vagy *um*, *im*, *am*, *in*, *en*, *un*, *ib*, *ab*, *ub* formák. De hát, hogy jut a nyelv épen ily prefixumokhoz s mi magyarázza meg a mássalhangzók elő vagy utó helyzetét s általában választását? Mert, hogy a prefixumok képzésénél nem az önkény játszik szerepet, hanem itt is szigorú nyelvtörvény érvényesül, már a priori felvehető. Mivel a mássalhangzók azonosak az önálló névmások mássalhangzóival s az előhangzóval alkotott formák későbbieknek tűnnek fel az utóhangzós eredetiekkel szemben, önként kínálkozik a feltevés, hogy a prefixumokban a névmások ragozott formáit lássuk annál is inkább, mert a 4-ik *e* prefixum szintén a státus *rectus e* végragjával kongruál és mindig csak subiectum kifejezésére használtatik.¹³³ Az előhangzós alakok pedig megmagyarázódnak mint az *umu*, *imu*, *ibu* stb. nyújtott formák apokopált alakjai. Ilyenformán a prefixumos igeragozás olybá tűnnék föl, mint az inflektált ragozás ellenoldalú kopiája, bár meg kell jegyeznünk, hogy a prefixumok — talán épen névmás karakterüknek a köztudatból való kivészése és sajátos helyzetük folytán — abszolúte nincsenek tekintettel sem a cselekvő személyre, sem a számra. Hogy időileg milyen viszonyban áll egymással a prefixumos és a végragos igeragozás és melyik képviseli a nyelv korábbi, őseredeti fázisát és vajjon valamelyik idegen befolyásra megy-e vissza, olyan kérdések, a melyeket fölvetni ugyan érdemes, de megfelelni aligha lehet. Egyelőre meg kell elégednünk benső lényegük megfejtésével. Thureau-Dangin a prefixumok-nak helyi jelentést tulajdonít őseredeti jelentésként az alanyra való vonatkozásukban, még pedig úgy, hogy az *e* jelentené az olyan cselekvést, a melyet az alany tartózkodása helyén végez, a *mu* az ezenkívül eső cselekvést, a *bi* és a *ni* meg az alanynak épen olyan cselekvését, a mely első

¹³¹ V. ö. erre Thureau-Dangin-nak a ZA. 1907 évf. XX. Bd. 380—404. lapjain megjelent Sur les préfixes du verb sumérien cz. kutatását, a mely alapja a Langdon gr. megf. részének is.

¹³² Langdon: A Sumerian Grammar 130. l.

¹³³ Így Langdon után, Grammar 131—132. l.

vonatkozásukban¹³⁴ még pedig úgy, hogy az *e* jelentené az olyan cselekvést, tartózkodási helyétől való eltávolodást jelent.¹³⁵ Hogy átvihető-e ez a distinctio minden egyes esetben, még kérdéses, de hogy a prefixumokhoz tapad helyi jelentés, talán épen mint első eredeti, ez az esetek legnagyobb része után ma már alig lehet kétséges. Vitás azonban az a kérdés, hogy kifejezik-e ezen prefixumok önmagukban további ismertetőjel nélkül a cselekvés activum, medium, avagy passivum jellegét, vagy az igető ily jellegének a megítélése tisztán csak a kontextusból és a belső értelem kifürkészéséből foly. — A modusok kifejezése sem egészen világos még, noha itt egyet-mást meglehetősen bizonyossággal állíthatunk, pl., hogy a conditionalis és optativus az ige elé fűzött *u* által fejeztetik ki, valamint ez szolgál az imperativus kifejezésére is. A conditionalis jelölése gyakran történik még egy az ige elé tett *gen, ge* prefixum által is, de hogy az imperativus kifejezése látható-e abban az eljárásban, hogy néha a prefixumok postfigáltak, bár nagyon valószínű, még sem bizonyíthatjuk.¹³⁶ Szokatlan nem volna, mert a magyar nyelv is lejön-t mond, de az imp. jöjj le-nek hangzik. A subiunctivust a státus obliquus *a*-hangzójának az igető végéhez való csatolása fejezi ki. — Az igeidők jelölése sem áll még tisztán előttünk. A perfectum-nak nincs külön jele az egyesben, a többes számban az igető végéhez függesztett *es*, a present és a futurumot látszólag az *e, i* végzet jelölik az egyesben,¹³⁷ míg a többes *ene* képzővel nyer kifejezést. A prefixumos igeragozásnál a többesszám általában is csak az *es* és az *ene* végek által jut kifejezésre, míg a ragozott igeajtogatásnál a suffix pronomenek jelölik azt. A negatív cselekvést az ige elibe tett *nu, na*, vagy *nam* szócska fejezi ki, a vlmítől való megfosztottságot pedig a *bar* = oldal szótól képezett *bara* adverbium.¹³⁸

A lenni ige, a mennyiben fölismerése helyes és nem talán valamely végzetnek a téves magyarázata, *em*-nek hangzik, a mely azonban a hangzó illeszkedés törvénye folytán különböző magánhangzókkal cserélheti föl *e*-jét és határozott név és igeformák után gyakran átmegegy egy emphaticus *am* ragba.¹³⁹

A sumir mondatról szóló tudnivalókat röviden így foglalhatjuk össze: A mondat első része rendszeren az alany; az állítmány, hacsak különös okok nem kívánják másképp, mindig a mondat végén áll. Jelzős neveknél

¹³⁴ ZA. 1907. XX. Bd. Sur les préfixes du verb sumérien 380 és köv. l.

¹³⁵ E jelentés azonban nem érinti az előképzők névmásból való eredetét.

¹³⁶ Langdon: A sumerian grammar 157. l.

¹³⁷ Galgóczy J. a ZA. 1909. évf. XXIII. Bd. „Sumirisch-grammatische Erörterungen“ cz. cikkében (69. l.) az *e, i* végzetet pl. az ige tárgyias alakjának a jelölésére reklamálja.

¹³⁸ Langdon: A sumerian Grammar 168—170. l.

¹³⁹ Ugyanott 153—155. l.

első a név, utánna következnek az adiectivum s mint láttuk, a ragokat is ez utóbbi nyeri el. A birtokviszonynak mindkét szerkezeti formája ismerős; a tárgy és a sajátító eset (dativus) elhelyezése az értelemtől függ. Több névnek a coordinatiója történhetik vagy minden különös jel nélküli egymás mellé helyezéssel pl. *aradde lugale* = szolga és király, vagy különböző ragoknak az utolsó névszóhoz való csatolása által. Ilyen ragok a *bi*, néha ellátva a társulást kifejező da postfixummal *bida*, *ni* és *ge*, ez utóbbi a coordinatiót jelölő minőségében megkülönböztetendő a *ge* genitivusi particulától. A mondat szerkezetnek a nyelv agglutináló karakteréből folyó sajátossága, hogy egy egy szónak a suffixumát, a mely idői, oki vagy feltételes határozói körülírással van ellátva, elválasztja az illető szótól s a határozói szerkezet utolsó szavának, rendszeren állítmányának a végéhez kapcsolja pl. *ud-šu* = azon időben, de már ez a mondat szerkezet, azon időben, a mikor ezüstöt hozott, nem így hangzik *ud-šu kababbar muuntumda* (= *tum* = hoz ige), hanem így: *ud kababbar muuntumda-as*, (az *aš* t. i. a *šu*-nak a *da*-hoz harmonizált formája), vagy ki dingir Ningiršugi kurkurra igime nigalla-šu = *ki-su* stb. helyett = azon a helyen, a hol Ningirsu s zemeit az ország fölött birja. (*gal* = birni, lenni).¹⁴⁰ (Gudea A cyl. VIII. Col. 7 s.)

Ennyiben foglalható össze a sumir nyelv rövid grammatikája.¹⁴¹ E grammatikai vázlat alapján azonban kötelességünk továbbmenőleg kijelölni azt a helyet is, a melyet a sumir nyelv az összes eddig ismert nyelvcsoporthoz között elfoglal. A régi időből semmi útmutatás nem maradt reánk, hogy mely irányban kereshetnők e kérdés megoldását. Babylonia semita lakosai soha egy szóval sem árulják el, hogy miféle népelemnek ismerik ők a sumirt, sőt mi több, mint népet kifejezetten nem is említik. A görög történetírók szintén mélyen hallgatnak a dologról s az a mi az ő nyelvükben, mint sumir hatás kimutatható, bizonyosan a semitizmus által művésziiesen ápoltt sumir nyelvnek, esetleg immár teljesen átsemitizált formáknak a görögre gyakorolt ráhatása eredménye,¹⁴² következésképpen nem is alkalmas messzebbmenő következtetések levonására. A sumir nyelv-

¹⁴⁰ Ha e példák mellett más, egyszerűbb mondat szerkezetek is találhatók, ez még nem jogosít fel arra a következtetésre, hogy az első formát művészi konstrukciónak minősítsük. A nyelvfejlődés menetéből egész szépen megmagyarázható e különben is logikus s a sumir nyelv szelleme által egyenesen dictált szerkezeti forma. Az ellenkezőre v. ö. Galgóczy: ZA. 1909. Bd. 23. 72. l.

¹⁴¹ A ki továbbmenő részletek iránt érdeklődik, azt utaljuk a jegyzetekben olvasható irodalomra.

¹⁴² E hatás bizonyosságai a görög nyelvbe átment köv. sumir szavak: *Δελεφατ* = Dilbat = Venus csillag, *Ιλλινος* = Enlil Isten, *Ερεσκιγαλ* = Ereskigal Isten, *αιδω* = itu = hónap, *Κισσαρη* = kisar = az universum alsó része, *Μολοβοβαρ* = Mulubbabar = Jupiter csillag, *Σεκες* = sagaz = Mars planeta, v. ö. Prince: Materials for a S. L. IX—X. lap és végül *γῆ* = kii, *ki* = föld.

nek az ismert nyelvcsoportok valamelyikébe való beosztása munkája tehát egészen az újkori összehasonlító nyelvtudomány feladatai közé esett, a mely igyekezett is e munkát elvégezni a kutatások mindenkori állásának megfelelően, természetesen változatos sikerrel, több-kevesebb szerencsével. Míg az első időkben, a múlt évszázad 70, 80, 90-es éveiben uralkodó volt az a nézet, hogy a sumir nyelv az uraltaji nyelvek közé tartozik s e nézet mellett tudósok szálltak síkra mint Lenormant, Oppert, Schrader, Delitzsch, Hommel, sőt szinte minden assyriologus, a ki nem tartozott a Halévy tagadó iskolájához,¹⁴³ addig a XIX-ik század utolsó évtizedében, még inkább pedig a XX-ik elején annyira urrá lett a tudósok felett a sumir nyelv hovatarozása kérdésében a nyilatkozattól való tartózkodás, hogy újabb munkákban szinte hiába keresünk határozott véleményt a probléma felett.¹⁴⁴ És e visszatartóztatás indokolt is volt. A kutatás elmélyülésével ugyanis kitűnt, hogy az egyik másik nyelvtörténeti irány által érvényesített methodus, tisztán csak rokon hangzásu szavaknak parallelbe állítása annál kevésbbé vezethet célhoz, mert a sumir szavak olvasása igen sokszor bizonytalan s e bizonytalanság a philologiai exaktság rovására nem egyszer helyet enged a sumir nyelvbe belevitt olyan analogizáló törekvéseknek, a melyek a valóságban semmi alappal nem bírnak. Nagyon is ajánlatosnak látszott tehát a kutatást mindenekelőtt magának a nyelvnek biztos filologiai rekonstruálására koncentrálni. A közönség általános érdeklődésén kívül főképp a tudósok erre irányuló törekvése magyarázza meg a szövegeknek ama nagy számú publikációját és különböző irányu feldolgozását, a melyet a forrásanyag című részben említettünk volt. De a sumir műveltségre vonatkozó ezen anyagnak a kritikai áttekintése pszichologiailag érthetővé teszi azon további indokokat is, a melyek a szakférfiakra hallgatást parancsoltak. Minden egyes újabb adat vallási és művelődés történeti téren ugyanis csak arról tett bizonyosságot, hogy mennyire hipotetikus minden törekvés, melyet előző generációk vállaltak e régi nép viselt dolgainak a felderítésére. Új, még terjedelmesebb és világosabb adatok voltak tehát várandók, melyek a sumir művelődéstörténetről alkotott kép kiegészítésével egyidejűleg nyelvtörténeti tekintetben is hitelesebb tájékoztatást nyújtsanak. A legutolsó évek aztán e jogos és észszerű várankozást is nagy mértékben kielégítették. Sokoldalú serény és beható munka után ugyanis ma úgy áll a helyzet, hogy képesek vagyunk nemcsak a nyelvrekonstruálás munkáját tárgyias biztonsággal elvégezni, hanem a sumir műveltség egyéb alkotó elemeit a vallást, a művészetet s az ezekből nyerhető

¹⁴³ E kérdés bő irodalmi ismertetésére v. ö. Weissbach: Die sumerische Frage (Leipzig, 1898.) 1—134 l. Somogyi E. Sumirok és magyarok (Budapest, 1903.) 55—119. lapját.

¹⁴⁴ Mahler: Babylonia és Assyria (1906.) 187—225. l. a történeti ismertetés keretében a szakférfiak 1904-ig elfoglalt legújabb álláspontját is közli.

népfiziológiai sajátosságokat is annyira áttekinteni, hogy az eddigi csendes rezervából való kimozdulás lehetséges, sőt mi több, megokolt. A probléma ez újabb eredmények alapján való megoldásának az előhangja csendül meg talán azon tudósoknak az állásfoglalásában, a kik a nagy többséggel ellentétben, bár nagy általánosságban, a részletekbe való behatolás nélkül, de mégis szükségesnek látták nézetüket a sumir nyelv hovátartozandósága felől kinyilvánítani. — A legelső és a legkövetkezetesebb közöttük *Hommel*, a ki a sumirnak az uraltaival való rokonságát nemcsak vallotta, de egy 1904-ben megjelent munkájában nézetét a két nyelvcsoporthól vett tárgyias, sőt néha épen tulzott bizonyítékokkal is támogatni újólag megkísérelte.¹⁴⁵ *Mahler* 1906-ban véleményét a kérdésről így foglalta össze: „A sumirok oly néptörzshez tartoztak, a melyben ama népcsaládok elődét kell látnunk, a melyekből a turánok is származtak.”¹⁴⁶ Tételét nyelvi, vallási és anthropologiai argumentumokra alapítja, de a kérdés részletesebb taglalásába — lévén könyve egy a művelt nagyközönség számára is készült összefoglalás — nem bocsátkozik. *Meyer E.* a berlini ókori historikus kétszer is nyilatkozik a sumir nyelv rokonsági viszonyáról, de mind a kétszer elutasító álláspontot foglal el és azt állítja, hogy a sumir nép úgy áll a történelemben, mint egy izolált nép s nyelve sem hozható szerves kapcsolatba semmi más ismert nyelvel.¹⁴⁷ 1908-ban *Galgóczy* nyilvánított véleményét magyar földről néhány grammatikai kérdés megvilágítása kapcsán s egész bizonyításának tendenciája azon alapszik, hogy igenis hisz a sumirnak az ural-altaji nyelvekkel való rokonságában.¹⁴⁸ *Prince* szógyűjteménye bevezető részében szintén nagyon hangsúlyozza nyelvtani törvényeknek a sumirban s a finn és a török nyelvekben való rendkívüli hasonlatosságát.¹⁴⁹ *Langdon* egy korábbi dolgozatában a sumir nyelvnek az indogermán nyelvekkel való összefüggése mellett kardoskodik.¹⁵⁰ Grammatikája bevezetésében azonban már ezt mondja: „I have no theory concerning the linguistic affinities of this remarkable people. As a negative result of my studies I am convinced that it has no affinity with either *the Caucasian, Aryan or Semitic groups*.”¹⁵¹ *Pinches* már pozi-

¹⁴⁵ *Hommel*: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients (München, 1904.) 20—23 l. Ural altaji részről v. ö. hozzá a Munkácsi B. elutasító kritikáját a *Keleti Szemle* 1904. évfolyama V. kötetében.

¹⁴⁶ *Mahler E.* *Babylonia és Assyria* (Budapest, 1906.) 84. l.

¹⁴⁷ *Meyer*: *Sumerier und Semiten in Babylonien* (Berlin, 1906.) 114. l. és *Geschichte des Altertums I. Bd. 2. Hälfte*, (Berlin, 1909.) 404. l.

¹⁴⁸ *Galgóczy J.* a *ZA.* 1909. évf. 23. k. 55—72. l.

¹⁴⁹ *Prince*: *Materials for a Sumerian Lexikon* = *AB. Bd. XIX.* (Leipzig, 1905—1908.) XVI. és köv. l.

¹⁵⁰ V. ö. *Babyloniaca. Études de philologie assyro-babylonienne* par Ch. Virolleaud Tome II. (Paris, 1907—8.) 65. és köv. l. és a Tome I. (1906—7.) 211. és köv. lapjain is.

¹⁵¹ *Langdon*: *A Sumerian Grammar with Chrestomathy* (Paris, 1911.) II. l.

tivebbet tud mondani, a mikor a kérdésről így nyilatkozik: „It (= a sumir nyelv) appears to be closely allied to certain *Turko-Tataric* and also *Mongolian dialects*, and was agglutinative“.¹⁵² *Schneider* összeköttetésbe hozza a sumirt a török és kínai nyelvekkel, de szerves kapcsolatot közöttük nem lát s nem is állít.¹⁵³ *King* sumir történeti munkájában positivum gyanánt csak annyit állít, hogy nyelvi alapon sem a mongol, sem a kínai, sem a török-tatár, sem az indogermán rokonság be nem bizonyítható.¹⁵⁴ Ennyi az, a mi a szaktudósok legújabb állásfoglalásáról mondható. Nem sok, igaz, de e tény megítélésénél mérlegelni kell azt a nehézséget is, hogy a legtöbb sumirologus idegen talajon érzi magát, ha nem is éppen az összehasonlító, de mindenesetre az ural-altaji nyelvészet terén s így értelmetlenül kerülni kívánja olyan hipotézisnek a felállítását, melyet mélyrehatóbban támogatni képtelen.¹⁵⁵

Mi úgy hisszük, hogy bár a tudomány mai állása mellett az utolsó döntő szót kimondani még nem lehet ugyan, de annyi már ma is állítható, hogy a sumir nyelvnek az ural-altaji nyelvcsoporthoz való összeköttetésbe hozatala nyelvtörténeti alapon is nagyon megokolt. E helyen elégedjünk meg e ténynek egyszerű megállapításával, a kérdés közelebbi kifejtését s azon többi alaphoz is a felmutatását, a melyekből összekötő vonal húzható az őssumirok s az ural-altaji népek között, megkíséreljük majd jelen tanulmányunk utolsó fejezetében.

c) *Vallás*. Az emberi szellemnek a nyelv mellett legáltalánosabb és legjellemzőbb kifejezője a vallás. Ha ez a tétel igaz már önmagában is, úgy még inkább igaz egy nagyon régi népre való konkrét alkalmazásában, a mely még sokkal inkább, mint a mai nemzedék, a vallásos eszmék fékező, kormányozó uralma alatt állott. A sumir vallásnak a tanulmányozása tehát amellet, hogy a szellemfejlődés általános menetét segít megérteni, hozzájuttat még azon pszichológiai és erkölcsi rugóknak a megismeréséhez is, a melyek e népet s vele együtt a történetileg ismert legelső emberiséget életfolytatásában irányították, társadalmi berendezkedésében vezették s élet- és vitágtelfogásának a kialakítására kényszerítették. Precízebben szólva: a sumir vallásból megfogjuk ismerni nemcsak azt, hogy miként reflektált az ember a rajta kívül álló természeti világra, annak változásaira s jutott el kombinatív reflexiói alapján egy legfőbb lénynek, az isteni erőnek gon-

¹⁵² Pinches: *The Amherst tablets stb.* (London, 1908.) II. l.

¹⁵³ H. Schneider: *Kultur und Denken der Babylonier und Juden* (1910.) 21—22. l. Sayce: *The Archaeologie of the Cuneiform Inscriptions* (London, 1907.) 72. lapján a sumir nyelvről azt mondja: *Babylonian culture owed its origin to a race, whose type of language was that of the Finn, of the Magyar, or Japanese.*

¹⁵⁴ W. King: *A history of Sumer and Akkad* (London, 1910.) 55 l.

¹⁵⁵ A legtöbb be is ismeri e gyengéjét. V. ö. Mahler: *Babylonia és Assyria* (Budapest, 1906.) 215 és köv. lapját.

dolatára s ruházta fel ezt mindazon tulajdonságokkal, a melyek a világfolyás összes jelenségeinek kimagyarázására elegendők voltak, hanem képet fogunk nyerni arról is, hogy az istenséggel szemben minő viszonyban állónak képzelte önmagát, minő képességet tulajdonított az emberi erőnek a társadalmi fejlődés irányításában s általában, hogy szabályozta az életnek az istenséggel szemben betöltendő feladatát és az embertársak iránt megnyilvánuló kötelességeit. Pszichológiát, etikát, esztetikát, jogot és szociológiát, sőt továbbmenőleg asztrologiát tanulhatunk a sumir vallás ismeretéből.¹⁵⁶ És még egy nagyon fontos dolgot. Megismerjük azt az általános szerepet, a mely a vallások fejlődése történetében a sumir vallásnak jut, de megkülönböztetjük azt a hatást, a melyet a sumir vallásos szellem a babyloni semitákra s ezek révén az egész művelt semitizmusra gyakorolt ugyannyira, hogy e hatás egyesülvén a semi, főképp izraelita speciális vallásos tehetéssel,¹⁵⁷ a viszonyok kényszerítő nyomása alatt létrehozta a vallás legmagasabb formáját: a szellem-erkölcsi monoteizmust. A sumir vallásnak a fejlődés ezen legmagasabb fokozatában való indirekt részesedése is megköveteli tehát, hogy tartalmi körével, képzeeteivel, befolyásával tisztába jöjjünk. E törekvésnek azonban több nehézség áll az útjában. Először is a sumir kultúrának s vele együtt a vallásnak is prehistorikus kezdete, majd a legrégibbi felíratokban elibénk lépő istenképzetek sokfélesége és végül a sumir vallásos képzeteknek a semi babyloni vallásos képzetekkel való összefonódottsága. E nehézségek legyőzése csak szigorú történelmi kritikai módszer alkalmazásával lehetséges, a melyre annál inkább kényszerítve vagyunk, mert egyenesen maguk a tudósítások, az egymásnak ellentmondó adatok hívják ki azt. A történelmi kritikai módszernek legelső feladata megállapítani, hogy honnan nyerhetők azok az adatok, a melyek a sumir vallás prehistorikus alakjának a rekonstruálására segítenek s e feladat megoldása által rendszert vinni bele az első történelmi idő konglomerát képzeeteibe, hogy ennek alapján aztán a fejlődés további menete is megállapítható legyen s így a sumir és babyloni vallás összefüggése tisztázható legyen. E munkáját természetesen csak az egész forrásanyag átvizsgálásával végezheti el, mert ez anyagban van letéve az egykorú jelen vallásos hite, valamint ebben csendül meg előző, reánk nézve már az ismeretlenség homályába vesző generációk vallásos felfogásának utóhangja is. Hogy a kísérlet: későbbi forrásanyagból levonható visszakövetkeztetések útján rekonstruálni a sumir isten panteont, nem kilátástalan, sőt éppen sikerrel kecsegtető,

¹⁵⁶ Esztetikát pl. az istenek külső kiábrázolási formájából, astrologiát pedig az isteneknek az égi kosmikus jelenségekkel való kapcsolatba hozatalából.

¹⁵⁷ Ez alatt azonban nem a Renan-féle monotheistikus semita hajlam értendő, hanem a szellemi erők összműködéséből előálló azon vallásos megalapozottság, a mely minden népnél a szellemi életnek külső viszonyok általi befolyásoltsága szerint különböző.

amellett legékezebb argumentum a keleti népek egész szellem életében s különösen vallásos élete mezején tapasztalható nagy konzervativizmus, a mely még mai napig is az európai kultúra nivelláló hatása s a világot átfogó keresztyénség befolyása daczára több évezredes babonás szokásokat, életmódot, vallásos képzeteket őrzött meg régi változatlan formában.¹⁵⁸ E konzervativizmus megvolt tehát hajdan is, a mikor uralmát még kevesebb veszedelem fenyegette, mint a Kr. u. következő időszámítási érában.¹⁵⁹ A szigorú kritika mellett tehát, a melyet alkalmazunk, kelet e sajtáságos jellemvonása segít a fő célhoz, a történetelőtti sumir vallás vázlatának az összeállításához.

Történeti adatok az egész assyr-babyloni (= sumir és assyr-babyloni) vallás fejlődésmenete és időtartama alatt három fő korszakról tudósítanak, mint olyanról, a mely egy-egy fő isten vezetése és világkormányzása által nyeri el meghatározott jellegét. E korszakok a sumir időhöz tartozó nipur *Enlil*, a babyloni világhatalmat reprezentáló Babylon városi *Marduk* és az assyr birodalom sorsát intéző Ninive városi *Assur* isten világperiodusa. Az első a történeti idő kezdetén már uralma teljességét élvezi¹⁶⁰ s világúr marad 2200 körülig Kr. e., a mikor a vezetést átveszi tőle a Hammurabi által fő istenné inaugurált *Marduk*, míg a harmadik azon mértékben lesz világkormányzó istenné, a mily mértékben sikerül Assyriának Bablyont meggyöngíteni s hatalmát amannak egykori egész kultur körére kiterjeszteni. Felíratok, istenlisták s a további nagy vallásos irodalom sehol nem szólanak e hárman kívül még egy negyedikről is, pedig, hogy volt, az kétséget nem szenved. Erre útal mindenekelőtt az, hogy a történetileg ismert első főistennek, *Enlil*-nek atyja van, a mi más szóval azt jelenti, hogy ha most a fiú is végzi az uralkodást, volt idő, a mikor ez egy még nagyobb, az apának a kezében volt.¹⁶¹ Ez az apa pedig *An*, vagy *Anu*. Aztán az istenlisták felsorolásaiban,¹⁶² felíratok vallásos jellegű bevezetési-

¹⁵⁸ Igen érdekes adatokat szolgáltat erre I. S. Curtiss amerikai tudósnak *Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients* (Leipzig, 1903.) cz. m. Ld. ennek főeredményeit összefoglalva az én *Vallásos Világnézet és történeti kutatás* (Kolozsvár, 1911.) cz. munkám 15—16. l. 2. jegyzetében.

¹⁵⁹ Ékes példája a conservativizmusnak az a tény, hogy még az irodalmi műfajok sem változtak meg, hanem eleitől végig azonosak maradtak 4 hosszú évezred folyamán. Weber: *Die Literatur der Babylonier und Assyrer* (Leipzig, 1907.) 2—3. l.

¹⁶⁰ Radau: *Sumerian Hymns and prayers to god Ninib.* = *The Bab. Exp. Series A. Vol. XXIX. 1911. Part. 1. 13. l.*

¹⁶¹ Ugyanott, 18—19. lap, ott a bizonyságokat is *Enlil* fiúságára.

¹⁶² Az istenlistákban övé a legnagyobb szám, a 60. l. H. Zimmern: *KAT³ 352.* lap és szintén tőle: *Zur Herstellung der grossen babylonischen Götterliste An = ilu Anum.* = *Berichte über die Verhandl. d. kgl. sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften. Phil. Hist. kl. Bd. 63. Heft IV. (Leipzig, 1911.) 83. s. köv. l.*

ben¹⁶³ mindig ez az isten említetik elől s ő a feje az első babyloni triasnak is, (= Anu, Bel, Ea) az egész kiterjedt vallásos irodalomban úgy szerepel, mint a fő-fő isten, az istenek atyja¹⁶⁴ s ennek daczára mégis semmi nevesebb funkciója nincs, sőt tiszteletének székhelye is két jelentéktelen város: Uruk és Dêr,¹⁶⁵ mind-mind nyilvánvaló jelei annak, hogy ez An alakjában egy olyan isten áll előttünk, a ki világhatalmi korát már leélte, de egykori méltóságának rangját és címeit, mint üres sallangot megtartotta be egészen az assyr-babyloni mitológia legutolsó periodusáig. Végül az *Enuma eliš* teremtségi eposz elején¹⁶⁶ s a Damascius (Kr. u. 6. sz.) theogoniai táblázatában¹⁶⁷ is kifejezett ujjmutatás történik arra nézve, hogy Enlil előtt még egy más világperiodus is létezett egy más főistennel és ez csak az Anué lehetett. Megnyugodhatunk tehát azon föltevésben, hogy a sumir kultúra kifejlődése és virágzása legalább is két isten világkormányzói működéséhez van kötve. E kettő közül az egyik: Enlil és kora csak részben historikus, a másik: Anu és tevékenysége még az Enlil prehistorikus szereplésénél is korábbról való, tehát ránk nézve őspréhistorikus. De azért jellege s az alatta képződött isten-panteon összetétele rekonstruálható. Neve azt jelenti, a mit a sumir an = ég s így az isten az ég perszónifikációja, megtestesítője. Még ha neve ne is útalna erre, hajlandók volnánk benne az eget látni, mert hát az ember legelső vallásos reflexiójának tárgya más nem lehet, mint a felette csodálatosan kiterjesztett kék égbolt s az első sumirok is csak erre vethették szemüket s olvashattak le néma beszédéből magasabb kijelentéseket. De neve határozottan ezt jelenti s lényege a későbbi feliratokban is úgy rajzoltatik,¹⁶⁸ a mitológiai szövegekben úgy csendül meg,¹⁶⁹ a határkő ábrázolásokon úgy szemlélhető,¹⁷⁰ mint a fő mennyei istené, a megszemélyesített égé. Lakása a legfelső ég s annak is a legmagasabban fekvő északi része. Ott ül ő ragyogó fényességben az ekliptika legészakibb pontján, az északi istenhegyen¹⁷¹ s onnan

¹⁶³ Ld. pl. a Hammurabi-kodex bevezetésében s a sumir királyok, patesik felírataiban. v. ö. Thureau—Dangin: Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad (Paris, 1905.) több helyén.

¹⁶⁴ P. Dhorme: La religion assyro-babylonienne (Paris, 1910.) 68. l.

¹⁶⁵ A. Jeremias: ATAO³ 95. l. Uruk Dél-Babylonban, Dêr = Dur-ilu Észak-B.-ban fekszik.

¹⁶⁶ Vallásos Világnézet és történeti kutatás cz. m. 80. és köv. lapját.

¹⁶⁷ Közli Zimmern: KAT³ 490. l.

¹⁶⁸ Pl. háza = Eanna = az ég háza, a melyet a királyok gyakran restaurálnak, címe a legmagasabb isten = ilu asaridu.

¹⁶⁹ V. ö. pl. az Adapa Mythus több képzetével Dhorme: Choix de textes religieux assyro-babyloniens (Paris, 1907.) 148. és köv. lapját.

¹⁷⁰ K. Frank: Bilder und Symbole babylonisch-assyrischer Götter. = Leipziger Semitistische Studien herausg. v. H. Zimmern: Bd. II. (Leipzig, 1908.) Heft. 2. 7—8. l. Abbildung 3.

¹⁷¹ E világhegy leírására v. ö. Jeremias: ATAO³ 21—23. lapját. Képzete meg-

intézi a világ folyásának sorsát. Nem véletlen, hogy Anunak ez az égi székhelye észak felé mutat és hogy a legmagasabb rész éppen az övé, az első eredetét bírja az ekliptika ilyen irányú elhelyezkedésében stalan azon tényben is, hogy a sumirok északról kivándorolt nép voltak, a második indokolva van a történeti fejlődés menete által, a mely az Anu főisten vezetéséhez volt kötve. Egykori legfőbb isteni jellege csendül meg a későbbi vallásos reflexio azon eljárásában, hogy a koronként és helyenként kiemelkedő summus deusok, mint Sin, Ninib, Marduk szívesen azonosíthatnak vele. Isteni működése jelentkezett a világ teremtésében, emberek, állatok, szóval az egész mindenség létrehozásában s a teremtett lét bölcs kormányzásában.¹⁷² E működést azonban nem kell ama későbbi jól ismert formában képzelnünk, a mely istenharczról, szörnyek legyőzéséről stb. tudósít, bár nem lehetetlen, hogy e képzetek egy részében ősmitológiai vonás is foglaltatik,¹⁷³ hanem kiszínezés nélkül ama egyszerűbb alakban, a mely az északi hegyvidék viszonyai közé beillett. Mint teremtő és kormányzó isten An = ama-aa = atya, anya,¹⁷⁴ a mely jelzés szintén mutatja ősi, primitív jellegét. A sumirok ősvallásos reflexiójában azonban An nem állott egyedül, hanem korrelatív társául jelentkezett a föld istene, aminthogy az ég szemlélete okvetlenül kihívja a föld reflexív képét is. Sok okunk van hinni, hogy ez a föld isten a később Eridu-ban Ea néven tisztelt isten volt. Először is sumir neve *En-ki*-nek hangzott, ez pedig azt jelenti, hogy a föld ura.¹⁷⁵ Másodszor a babyloni triaszban igen előkelő helyet foglal el, Anu és Enlil mellett a harmadikat s e helyzete arra utal, hogy a prehistorikus isten pantheon-ban is együtt volt Anuval. Végül az „Enuma eliš“ teremtési eposzban is együtt említetik Anu-val Anšar és Kišar után, nyilván mint együvé tartozó istenpár. Igaz, hogy később a világczeánnak istenévé lesz s mint ilyen elveszti föld-karakterét, de hát ennek a változásnak természetes oka van, a mire majd kitérünk. Mint eredeti földi isten osztózik az An munkájában, neki segítő társa s a teremtés művében is osztályosa. Lényege szerint szintén ama-aa = apa anya isten.¹⁷⁶ Hatalma azonban nem

csendül az ó-testamentum több helyén is. L. az én VVTK és az OZsK megfelelő passusait.

¹⁷² E működése biztosan következtethető abból, hogy fia Enlil már kifejezetten is említetik mint világteremtő és kormányzó s e szerepét, mint minden egyebet is csak az apjától nyerhette. Anu a teremtés munkájával összeköttetésbe hozatik a Gilgames epos I. tábla 33. sorában, a hol Aruru szívében Anu-nak képmását (zikru) alkotta meg.

¹⁷³ A Tiamat szörnyvel való küzdelem azonban feltétlenül későbbi keletű.

¹⁷⁴ Radau: Sumerian Hymns and prayers to god Ninib. = BE. Series A. Vol. XXIX. Part 1. 5. l.

¹⁷⁵ En = ur, ki = föld. L. Dhorme: La religion assyro-babylonienne. (Paris, 1910.) 73. l. Ez a név sumir írása, míg a fonetikus babyloni = E-a.

¹⁷⁶ Radau: SH and prayers to god Ninib stb. 5. és köv. l.

versenyezhetik az Anu-éval, a ki mint a csodálatos ég, minden erőnek összpontosítója, megtestesítője, hordozója. Együtt reprezentálják az egész világ mindenségét s nevük (= az ég és a föld) reczitálása elég arra, hogy minden ártó szellemet, gonosz démont az embertől távol tartson.¹⁷⁷ A többi isten, a ki még a panteonhoz tartozik, mind az ő szolgálatukra van rendelve s ezeknek a beosztása is azon szempont szerint történik, hogy az illetők az éghez, vagy a földhöz tartoznak-e. Az égi istenek egy csoportba gyűjtetnek s közös nevük *Igigi* lesz, a földiek az *Anunnaki* seregét alkotják. — Érdekes és nagyjelentőségű e két csoport neve. Miért *Igigi* az első és mit jelent? A név ideografikus alakjából semmi elfogadható magyarázatot kihozni nem lehet, viszont a név utolsó *gi* je sem hozható valamiképp összefüggésbe a *ki* ország, hely, föld determinatívummal, mintha annak egy az első *g* hatása alatt írt lágyabb *gi* formája volna, a minek különben az írás is ellene mond, hanem más hason hangzású, ismert szójelentésből vezetendő le. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a kifejezés az égi istenek összefoglaló neve akar lenni, mert számtalanszor olvassuk feliratokban, himnuszokban, hogy Anu az ő királyuk, azután csaknem mindig ellentétbe állítanak a másik csoporttal, az *Anunnaki*-val és tiszteletkifejezésük uruk, parancsolójuk iránt rendesen e formában jut kifejezésre: ha *x—y* isten szava elhangzik az égben, arczra borulnak az *Igigi*, ha *x—y* isten szava elhangzik a földön, az *Anunnaki* a földet csókolják.¹⁷⁸ Bár nevük graphice teljesen különbözik a szem ideogrammjától,¹⁷⁹ phonetice mégis teljesen összefügg azzal, úgy hogy az *igi* = szem egész szépen lehet alapja az *Igigi* névnek. És az *Igigi* forma úgy magyarázandó, mint az *igi* primitív képzésű reduplikált többese: *igi-igi*, belőle ésszerű összevonással *igigi* = szemek s ez esetben a név jelentése volna szemek, az ég csillagai értelmében. E képzet kitünően talál ugyanis az An ég isten lényegéhez, a ki maga a megszemélyesített égbolt, következőleg alantasai, szolgálói a firmamentum legfeltűnőbb részei, a tündöklő fényvel alatekintő s folytonos mozgásuk miatt élőknek ítélt szemek, azaz csillagok. Hogy aztán a név össze ne tévesztessék a közönséges szem-*igi* szóval, választottak az írástudók a képirás átmeneti periodusában jelölésére egy az utóbbi-étől eltérő ideogramját. Az *Igigi* szónak a szemet jelentő *igi*vel való összefüggése annál kevésbé lehet feltűnő, mert az ó-testamentum is használ az isteni mindenhatóság és mindentlátás kifejezésére Zak. IV.

¹⁷⁷ Így a régi varázslási szövegek az ég és föld neve említésével kezdődnek, Hommel: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients. (München, 1904.) 23. l.

¹⁷⁸ Lásd pl. a IV R 9-ben közölt Sin hymnust (újabban feldolgozta E. Guthrie Perry elől idézett hymnus gyűjteményében) s még igen gyakran.

¹⁷⁹ Az *Igigi* ideogrammjára ld. Delitzsch: A L⁴ Schrifttafel No 63, a szemére Nr. 260. = si.

1—6-ban egy képet, a hol az isteni tökélyt egy hétágú gyertyatartó s minden ágon még hét lámpás jelképezi, a III. fejr. 9. versében meg egyenesen Jáhve 7 szemérről van szó, a melylyel az építendő új templom zárkövére fog tekinteni¹⁸⁰ s ha igaz is, hogy a kép a babyloni planeta-kultusra,¹⁸¹ esetleg a perzsa 7 Amshaspands isten alakra megy vissza, mégis benne magunk előtt látjuk a csillagoknak a szemmel, illetőleg a gyertyavilággal, mint szintén a nézést elősegítő eszközzel való kapcsolatát, azonosítását. Az Igyi magyarázatát mindazonáltal ma már másképp adjuk. Az Anunnaki forma megfejtése már könnyebb. A szó ki végzete határozottan a föld determinativuma akar lenni s a földhöz tartozást jelenti, az anunna elő-rész pedig vagy egyszerűen istent jelent a fő An átvitt értelmében,¹⁸² vagy az Enki kissé elváltoztatott utánképzése akar lenni. Mindkét esetben azonban bizonyos az általa jelzett isteneknek a földhöz s így az Enki-hez való tartozása.¹⁸³ Így osztotta be a sumirok képzelete az istenvilágot eredetileg két fő csoportba s rendelte alá két fő isten, An és Enki vezetésének s állapította meg a kettő hatalmi körét úgy, hogy az An túlsúlyát és jelentőségét hangsúlyozta.

Az Anu fő szerepvivői méltóságának bizonyosága Enkivel szemben az a tény, hogy az őssumir mitologia Anu-nak fiat tulajdonít, míg az utóbbinak a sumir perioduson belül fia nincs. Az Anu fia Enlil, a szélnek, a levegőnek s általában a természeti tüneményeknek, az esőnek, viharoknak, mennydörgésnek, villámlásnak az istene. Szerepköre az első időben az édes atyjáé mellett igen kicsiny lehetett s talán főképp az An akarata, parancsai végrehajtásából állott. De megnőtt a történelem folyamán olyanmire, hogy nemcsak háttérbe szorította amazt, hanem egész agilitásával maga lépett helyére. E változás szükségszerűvé vált azon pillanatban, a melyben a sumirok az első lépést tették hódító déli útjukra. Az ellenséges támadásokkal szembenező tömegnek egy hős harcász isten kellett, a ki az ő érdekeit védje s fegyverével a csatában is részt vegyen s e célra kevésbbé volt alkalmas a mozdulatlan An, még kevésbbé Enki, a föld ura, de nagyon is Enlil, a viharisten, ki gyorsan száguld népe előtt s mennydörgésével és villámával, mint mindeneket lesújtó fegyvereivel érvényt képes

¹⁸⁰ Így K. Marti: Kurzer Handcommentar zum Alten Testament. Abteilung XIII. Dodekaphropheten (Tübingen, 1904.) 411— 2. l.

¹⁸¹ H. Gunkel: Schöpfung und Chaos (Göttingen, 1896.) 124. és köv. l.

¹⁸² Radau: Sumerian Hymns and prayers to god Ninib = BE. Series A. V. XXIX. Part 1. 18. l. Az Anunnaki-nak ismeretes a K 2100 rev 8-ban Enucci alakja is s így a második lehetőség valószínűsége is bizonyítva van. A formára ld. Zimmer: KAT³ 452 l.

¹⁸³ Jensen Halévy után indulva annu = őrség, őr szóból vezeteli le az anunna formát, holott ez már azért is helytelen, mert az Anunnaki sumir eredetű név, míg az annu = semita szó. Az Igyi-t megpróbálták összekötni agagu = erősnek lenni igével, de sikertelenül. V. ö. Muss-Arnolt: AEDHVB 13. és 71. lapjait.

szerezni a hódító sereg akaratának. Ez isten, mint a légkör istene nem volt elválasztva megmérhetetlen magassággal tisztelőitől, hanem állandóan körében tartózkodhatott, viszont az őshaza rögeihez sem volt hozzákötve mozdulatlan változhatatlansággal, mint Enki. Ezért lett ő népének a kivándorlás idejében s ettől fogva a végidőig Anu helyett főfő istene. Az új hazába érve őt vette körül a sumir vallásos kegyesség s ábrázolta új székhelyén, Nippur városában úgy, hogy tisztelete az őshazára emlékeztetett (v. ö. templomát: e-kur-t s az ahhoz fűzött magyarázatot). A megtelepedés s a békés munka idején aztán még tovább ment a nép, ráruházta Enlilre a hatalomnak mindazt a teljességét, a melyet egykor apja Anu bírt, továbbá ez utóbbinak összes címeit, jelzőit, szóval egész szerepkörét. Úgy, hogy Enlil-nek a nippuri és más feliratokban kifejezésre jutó hatalmi köréből egész részletesen kiegészíthetjük visszafelé az apának egykori prehistorikus világhatalmának működését. Enlil az lett ilyenformán, a mi Anu volt, világt teremtető és fentartó, az emberiség sorsa intézője s minden erőnek kútforrása. Mellette megmaradnak ugyan továbbra is a nép tiszteletében Anu és Enki, sőt rangjukat is megtartják érintetlenségben, de aktív szerep nélkül; a főcselekvő isten, a ki a korlátlan hatalom jogán intéz mindeneket: Enlil. Az Anu tiszteleti helyei: az északon maradt babyloni sumirok számára Dêr leve,¹⁸⁴ a déliek Uruk-ot (Erek) választották, az Enki kultusza pedig a Tigris és Eufrates torkolatánál fekvő Eridu-ba helyeztetett át. Az Anu jellege, mint égi istené megmaradt változatlanul, persze tartalom nélkül, Enki ellenben tengerparti székhelyén az örökös áradás és víz birodalmában levetkőzte föld jellegét s lett belőle Ea, vízi isten,¹⁸⁵ az apsu (világoczeán) ura. Az ő földisten minőségét felöltözte a fejlődés folyamán Enlil, ki mint a nép vezére egyuttal az országnak, a földnek is ura lett, a melyet meghódítani népének különben is ő segített s termékenységét, vagy aszályát esőjével, légköri behatásaival amúgy is maga intézi. Így alakult ki már a sumiroknál az az istentriás, a melynek tagjai voltak An az égi isten, Enlil a föld ura, a nagy hegy s Ea, az oczeán istene s a melyet változatlan összetételben és minőségben átvettek a babyloni semiták is, mint istenpanteonuk kozmikus alapját és beosztását s rajta mindössze is csupán annyi stilizálást végeztek, hogy az Enlil név helyébe az ő Bel-jüket tették.¹⁸⁶

Már az eddig mondottakból is nyilvánvaló, hogy a sumir panteon

¹⁸⁴ A szó semita képzés eredménye, hogy a sumir korban mint hangzott, nem tudjuk.

¹⁸⁵ Erre céloz az *a* hangzó, a mely sumirul = vizet jelent. Damascius Ἄου-
nak olvassa Eat.

¹⁸⁶ Így már a Sargon és Naramsin tellői feliratain Bel áll Enlil helyett. V. ö. Thureau-Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (Paris, 1905.) megfelelő helyét. De az Enlil ideogramma mindig Elil-nek és sohasem Bel-nek olvasandó, a mire az is bizonyosság, hogy a görögök Ἰλλίωος formában vették át.

kozmosz jellegű, vagy ha úgy tetszik sidericus és tellurikus karakterű isten panteon volt, e jellege aztán még inkább kidomborodott az új hazában. Amellett, hogy Anu továbbra is az elvont ég ura maradt, tudós spekuláció átvitte a földről, illetőleg földi Oceánról az Enlil és Ea uralmi körét is az égre s annak legkiemelkedőbb részén, az állatkörön jelölte ki számukra azt a helyet, a melyen zavartalanul uralkodhatnak. Így lett Anu-é az északi ég, Enlil-é az égi föld, Ea-é pedig az égi oceán. Az astralis alapozás aztán még tovább folyt, a mennyiben az állatkörön, jobban mondva az ekliptikán belül szerephez jutottak a nagy égi testek is, mint a nap, hold s a többi 5 planéta.¹⁸⁷ Ez astralis istenek ugyan mind beletartoztak a fenti hármassal beosztású égi birodalomba, de mert folytonos mozgásukkal s jótékonyan ható erejükkel állandóan lekötve tartották a figyelmet s inkább imponáltak, mint a bizonyos fokig absztrakt jellegű perszifikált ég részek, könnyű megérteni, hogy tiszteletük, különösen a napé és holdé igen előkelő szerepet nyert és nem egyszer épp a főisten rovására is igen erőteljesen hangsúlyoztatott. Tiszteletük fényének és jelentőségének emelkedését nem kis mértékben földi kultuszhelyeik politikai sikereinek is köszönhetjük, mint Nannar,¹⁸⁸ vagy Enzu, holdisten Ur délbabyloni város feltörekvő s megvalósulásra is jutott politikai aspirációinak, Babbar, vagy Utu napisten, a Larsa és Sippar kiemelkedésének, mint a kora tavaszi napisten: a későbbi Marduk pedig Babylon város világhatalmi tényezővé válásának s végül Ninni, vagy Nannai: a semita Istar Uruk szereplésének. Másfelől azonban igen érdekes, hogy a rendszerező tudós spekuláció mint igyekezett e kiemelkedő újabb triast is összeegyeztetni az első fő trias uralkodói szerepével. Hogy a tőle való függés viszonya kifejezésre jusson s az elsőnek túlnyomó hatalma a másodiké felett theoretice is érvényesüljön Nannart a későbbi papi rendszer az Enlil fiává avatja,¹⁸⁹ a napisten, Babbar a hold fiává lesz, míg Ninni az uruki Anu-tól, vagy éppen magától Enliltől származik.¹⁹⁰ Az astralis istenek differenciálódása aztán idővel még előbbre halad s a nap pl. a szerint nyer külön nevet és jelleget a panteonban, a mint tavaszi napnak (= Marduk), őszi napnak (= Nebo), nyári napnak (= Ninib), vagy téli napnak (= Nergal) fogatik fel. Istar meg mint a termékenység és a vegetáció istennője összeköttetésbe hozatik az apsu fiaként szereplő Dumuzi-val (= Dumuzi-apsu = Tammuz) a ki a maga részéről szintén úgy szerepel, mint az apsu (= eredetileg talajvíz) által

¹⁸⁷ Téves tehát a Hehn állítása, hogy a planeta kultus késői eredetű. V. ö. LSS. Bd. II. 1908. Sabbath und Siebenzahl bei den Babyloniern und im Alten Testament. Heft. V. 44. és köv. I.

¹⁸⁸ Ugyanazzal az ideogrammal írva, mint Ur városa.

¹⁸⁹ Zimmern: KAT³ 362. I.

¹⁹⁰ Ugyanott 362 I. és Jeremias: ATAO³ 107. I., Ld. még Dhorme: La religion assyro-babylonienne (Paris, 1910.) 85. I.

létrehozott növényzet istene, majd mint a természet évi körforgása reprezentánsa. Az isten-panteon ilyen megszorodásának természetes következménye lőn továbbá, hogy mindenik feleséget, társat nyert s így állanak elő a női isten alakok közül Antu = az Anu felesége, Nin-haršag = az Enlilé, illetőleg Belit mint a Belé, Damkina = az Ea-é, Nin-gal = az Utu-é, Aja = a Babbaré és Sarpanitu = az AMAR-UD = Marduk felesége. Ez isteneken kívül még igen sok más isteni lény tartozik bele a pantheonba, mint Bau, Nindaba, Ningišzida, Nin-mar, Gula, Nin-karrak, a laga-i Nin-giršu, Girru vagy Gibil és még sok más isten,¹⁹¹ a kik azonban csak helyi jelentőséggel bírnak és nagyon nagy szerepet a sumir vallás történetében nem játszanak, de annyiban mégis jelentékenyen bővítik a régi sumirok istenfogalmáról szerzett ismereteinket, a mennyiben a kiásott emlékeken szemlélhető ábrázolataik élénken illusztrálják azt a fogalmat, a melyet tisztelőik hozzájuk kötöttek.¹⁹² A sumir történet ismert idejében az egész panteonra Enlil nyomja rá a bélyegét, az ő vezetése alatt történik a panteon minden tagjának saját hatásköre által kiszabott működése s a helyi istenek elsőségi törekvéseiben is ő az utánzandó mintaképe a summus deus-ságnak. De a semita befolyás növekedésével észrevehető különösen az utolsó időben egy az istenvilágra gyakorolt semi babyloni behatás is, a mely az emlékművek isten-ábrázolásain mint az illetőknek semita typos szerinti alakítása elég szembeszökő.¹⁹³ Mikor aztán végül a potitikai vezetés örökre kisiklik délnek kezei közül s átmegy egy erőteljes arabs dinasztia, a Hammurabi uralkodó-család kezébe, a mely leghatalmasabb tagja, éppen a bölcs és vitéz Hammurabi alatt északot és délt egy egységes nagy világbirodalommá egyesíti s fővárosául Babilont teszi s az új király köré sorakozó tudós papi nemzetség ez eseményt, mint új világkorszakot ünnepli s sikerét a bika-állatkörjegyben álló kora tavaszi napistennek, Marduknak tulajdonítja s Hammurabi az új regime megpecsételésére ez istent proklamálja fő-fő istenné: — egyszerre megváltozik az isten panteon képe, Enlil átadja utódlási jogát Marduknak hatalmával, czimeivel együtt, de maga azért átsemitizált formában, mint Bel tovább él, persze tartalom nélkül, a többi istenek is átgyúrnak sumir jellegüket semitává s kiemelkedik soraikból, mint a hatalmas Marduk atyja, az eridui bölcs Ea.

¹⁹¹ V. ö. ez istennevekre Gudea cylinder feliratait: az A és B cylinder Thureau-Dangin: Les cylindres de Goudéa, 1-re partie (Paris, 1905.) cz. feldolgozásában.

¹⁹² Gazdag anyagot ad a de Sarzec és Heuzey által kibocsátott: Découvertes en Chaldée (Paris, 1884–1906.) II-ik kötete, továbbá Heuzey: Catalogue des antiquités Chaldéennes (Paris, 1902.) Meyer: Sumerier und Semiten (1906.) s a Délégation en Perse I. kötete. Használható még a Perrot és Chipiez: Histoire de l'art dans l'antiquité II. kötete; Paris, 1884.

¹⁹³ Így Meyer: Sumerier und Semiten 53–54. l. V. ö. mégis Heuzey: Restitution matérielle de la stèle des vaotours (Paris, 1909.) 35. l. és King: A history of Sumer and Akkad 51. l.

A Marduk korszak alatt aztán a semitává vedlett isten-pantheon még tovább differenciálódik, de viszont a főisten még több tulajdonságot egyesít személyében, mint fő-fő elődei, mert egyfelől amazoknak összes funkcióit abszorbeálta, másfelől meg a panteona többi istenétől is magához ragadta lassanként mindazon tulajdonságokat, a melyek hatalma tökéletességéhez szükségesek voltak.¹⁹⁴ A Marduk világperiodus beköszöntésével tehát formailag véget ér a sumir vallásfejlődés története, de tartalmilag él és hat tovább, bár semita elemekkel átgyúrva, egész a babyloni birodalom végéig. A Marduk kora virágzó kulturális és politikai állapotáival jó alkalmat nyújtott már mindjárt az első időkben a babyloni papoknak arra, hogy a fő istennek tevékenységét, uralomra jutását, a többi istenhez való viszonyát s általában a világ addigi folyása felőli reflexiókat kidolgozott rendszeres formában a nyilvánosság elé bocsássák. E munka áll előttünk az „Enuma elis“ teremtési eposzban. Ez eposz főalap a korábbi egykorú emlékeken kívül¹⁹⁵ az előző Enlil periodus teológiai nézeteinek a rekonstruálására is, de e helyen és összefüggésben minket különösen az érdekel belőle, a mit az első kozmogonia és teogoniáról mond, mert ez indirekte a legékeőbb megerősítése a mi vázlatunknak a sumir vallás prehistorikus karakteréről. Az eposz elbeszélése szerint ugyanis a világ két fő része az ég és a föld, mert mindjárt az I-ső tábla 1—2 sora így hangzik: „Mikor fent az ég még nem vala megnevezve s alant a föld még néven nem szállítatott“ s e két főrészt találtuk mi is a sumir kozmogonia, illetve theogonia központjában.¹⁹⁶ Az őskézdet szüleiül persze Apsu-t és Mummu Tiamatot tartja, (I. tábla 3—4 sor) a világoczeánt és a tengeri szörnyet, de hát ez megmagyarázható előző generációknak, éppen a későbbi sumiroknak reflexióiból, a melyekre támaszkodtak kétségkívül a babyloni papok, miszerint a világ abból a nagy víztömegből állott elő, a mely a régen sokkal kiterjedtebb fekvésű perzsa öböl medenczében s a gyakori áradások következtében magán a dél-babyloni síkságon is oly sokszor állott a nézők szemei előtt és nem az ég és a föld egyesüléséből, a melyek az őshazából való távozás után nem foglalkoztatták többé oly élénken a fantáziát. De már a következő istenpárok régi emlékezésnek az eredményei s míg a Lamu és Lahamu nevét nem értjük,¹⁹⁷ addig a második istenpár Ansar és Kisar már hangzásukkal

¹⁹⁴ Így az Ea-ét, a Sin-ét, a Samas-ét stb. később a papi speculatio szinte egyenesen mono-theos-sá tette l. az én VVTK (Kolozsvár, 1911.) 189. és köv. lapját.

¹⁹⁵ Ide számítandók nemcsak a vallásos tartalmú szövegek, hanem más egyéb üzleti, socialis, administratív tartalmuak is, a melyekből sokszor igen fontos adatok nyerhetők. V. ö. pl. H. de Genouillac: Tablettes sumériennes archaïques (Paris, 1909.) LII—LXIII. lapját.

¹⁹⁶ Egyéb apró teremtési szövegekkel, amelyek ugyis keveset tartalmaznak czélunkra vonatkozólag és jobbára ismétléseket, itt nem foglalkozhatunk.

¹⁹⁷ Delitzsch szerint = kígyók ld. Muss-Arnolt: AHWB lahamu alatt, 478. l.

és külső formájukkal is elárulják ég és föld jellegüket (I. tábla 10—12 sor). Leszármazottjaik az eposz szerint Anu, Bel (= Enlil) és Ea.¹⁹⁸ A leírásból kiválasztható a történeti rész a tisztán mitológiai kombinációból. Apsu-Tiamat, Lahmu és Lahamu a mitologizáló képzelet teremtései, Ansar és Kisar ellenben a prehistorikus An és Enki átsemitizált formái = An + sarru = égkirály és ki + sarru = földkirály jelentéssel, az Anu, Bel és Ea trias meg az egykorú korképzetekből megtartott hármasság, mint az eposz keletkezése idején élő hittudat kifejezése. Így adja meg az előző rendszeres babyloni kozmologia a sumir vallás ősi állapotáról rajzolt jellemzésünknek a legerősebb bizonyítékát.

Érdekes és talán nem szándékosság nélkül való, hogy a Marduk főisten apja az eridui Ea, az egykori Enki volt. Tehát sem nem Enlil, sem nem Anu. Lehet, hogy e tényben része van az Ea későbbi vízjellegének is, azon megfigyelésnek, hogy a nap az égi oczeánnal áll a legközelebbi összeköttetésben, t. i. belőle kél fel és benne nyugszik le, de nem lehetetlen, hogy az előző főisten, Enlil jellegével szemben érzett ellentét akar kifejezést nyerni a képzetben olyanformán, hogy míg amaz Anu-tól, az égi istentől származik és sumir nemzeti isten, addig utódja és ellenlábasa, Marduk az egykori földistennek, Enki-nek, az ég ellentétének a leszármazottja, aminthogy népe is a sumir törzs iránt ellenséges érzülettel viseltető sémi babyloni.

A politeizmusnak elmaradhatatlan kísérője a hit egy csomó alsóbbrendű szellemben is, a kik az emberekhez vagy jóakarattal vannak (védő szellemek), vagy ártó szándékkal közelítenek (gonosz dámonok, boszorkányok, varázsszellemek). Az elsők az egyén védő istenei, esetleg egész helységek, városok, sőt külön épületek védői is s szárnyas bika vagy egyéb alakban ábrázoltatnak, az utóbbiak mindenféle szörnyalakok,¹⁹⁹ kik betegséget, bajt, nyomoruságot hoznak az emberekre. Nincs kétség benne, hogy ez alsóbbrendű szellemek már az őssumir vallásban is megvoltak részben, erre utal egy néhányan a neve is, a melyhez assyr aequivalens nincsen, mint pl.: a lammu = a bika alaku védő szellem, az urmahhu = egy oroszán alaku védő demon, a gonosz szellemek közül a namtaru, s a szél-lel, levegővel összefüggő lilu,²⁰⁰ esetleg a gallu és az utukku. Nagyon valószínű továbbá, hogy az Enuma eliš-ben felsorolt szörnyek közül is néhányan a sumir periodushoz tartoznak,²⁰¹ valamint a *Nergal és Ereskigal* mythus

¹⁹⁸ Az eposz ugyancsak az Anu nevéet tartalmazza (14 sor), a másik kettő kitérőt, de Dámasciusból egész bizonyosan kiegészíthető.

¹⁹⁹ Kigyók hétfejű sárkányok, különböző állati alakokból összetett szörnyek. Gyakran láthatók a pecsétcylindereken és határkő ábrázolásokon.

²⁰⁰ Sokkal észszerűbb a nevet a sumir lil-től, mint a babyloni lilu = éjszaka szótól levezetni. A tőle kölcsönzött lilit forma előjön Ézsaiás 34: 14. versében is.

²⁰¹ Pl. a mušhuš.u = a piros kigyók, mušmahhu = óriás kigyók és az ugallu

Nergal istent kísérő démonjai közül is egyik másik.²⁰² Ragaszkodhatunk e feltevéshez annál inkább, mert régebbi szövegek tanúságai bizonyítják, hogy az Enuma eliš anyaga ősi hagyományon, az Enlil körül kialakult mítosz-körön alapszik. Így pl. az istenharcz jelenete variációja, vagy utánképzése Enlil-nek az ősidő szörnyeivel vívott küzdelmének.²⁰³ Az istengyűlés s benne a királyi méltóság átruházása Mardukra, különösen pedig ez utóbbinak zagmu(k) (= ujév) ünnepén való szereplése és sorsmeghatározása egyszerű átvétele azon sumir képzetnek, a mely Enlilt és istentársait ujév napján hasonlóképpen ünnepelte.²⁰⁴ A Marduk teremő munkája pedig szintén átvétele s legfeljebb kibővített alakja az Enlil hasonló tevékenységének. Sőt még a hét isten fegyverzete is ugyanaz. Így a Marduk hálója, a melyben Tiamatot megfogja, eredetileg az Enlil és régebbi textusokban gyakran említetik,²⁰⁵ a Marduk orkánjai: az Enlil lényege s a villám nyaláb is mindkettőjük közös sajátja. És a mint Marduk bika alakban ábrázoltatik, úgy nem lehetetlen, hogy ez volt a szimbolumja már Enlil-nek is, mert az uri isten, Nannar szintén bikának nevezetik egyik himnuszában²⁰⁶ s ebbeni tulajdonsága igen könnyen lehetett kölcsönzés a „summus deus“-tól, Nippur fő-urától, aminthogy a bika különösképpen alkalmas az őserő és hatalom s a fiatalság kifejezésére.

A sumir isten-panteon hatalmi epitetonjaira és erkölcsi tulajdonságaira nézt is elég jó tájékozottsággal birunk. A régi feliratok s a későbbi adatok anticzipálva elég útbaigazítást adnak e kérdésekre nézve is. Az isteneknek s köztük a főnek: Anu-nak, illetőleg Enlil-nek kettős oldala tűnik fel mindjárt az első figyelmes vizsgálódás előtt. E kettős oldal: az isteni és emberi. Az első magában foglalja az istenek természetfölötti hatalmát, a főistennél az önmagától való létezését,²⁰⁷ a többinél a főtől való leszármazást, a második az ember által reájuk ruházott szociális, patetikus és etikai tulajdonságokat. Érdekesek ez utóbbiak s már a sumir perioduson belül a következő formában nyernek kifejezést: a) az istenek urnak (en, nin = nőnemű alak = urnó), királynak (lugal), hercegeknek (egi), papok-

= óriások I. tábla 114. és köv. sorában. V. ö. Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen 80. l.

²⁰² Jensen: Keilschriftliche Bibliothek VI. 1. (Berlin, 1901.) 74. és köv. l.

²⁰³ Enlil harczát a Labbu démonnal az én VVTK cz. m. 86–87. l.

²⁰⁴ Idin-Dagan újévi himnuszát Radau: Miscellaneous Sumerian Texts = HAV. 391–397. l. No. 2. és Langdon: A Sumerian Grammar 196. és köv. lapján.

²⁰⁵ Radau: Sumerian hymns and prayers to Ninib = BE. S. A. Vol. XXIX. Part 1. 24. l.

²⁰⁶ Guthrie Perry: Hymnen und Gebete an Sin = LSS. Bd. II. (Leipzig, 1908.) Heft 4. 1–12. l.

²⁰⁷ E képzet sokszorosan kifejezést nyer a szövegekben. Anu-ra és Enlil-re nézve. Radau: Sumerian Hymns... to Ninib 4. l. Sin-re és Aššur-ra az én VVTK 48. 194. lapját.

nak (šangu), tanácsadóknak (adgigi), jósoknak (maš), szolgálknak (nita) nevezetnek, családot alkotnak s így galu (= ember) és nin, sal (= asszony) jellegű nyerne, férfi (giš, uš) és női nemre (sal) oszlanak, férjek (damuš, en) és feleségek (damsal, nin) lesznek, egymásnak testvérei (šeš) és nővérei²⁰⁸ (sal egi, nin). Házasság és nemzés éppúgy ismeretes köztük, mint a földi emberek között. *b)* Szociális helyzetük s az emberekhez való viszonyuk folytán különböző érzelmi momentumok határozhatják meg kedélyállapotukat: így a harag, a könyörület, kiengesztelődés, szeretet, bosszu, irigység stb. érzelme.²⁰⁹ *c)* Részben az isten-panteonban elfoglalt helyzetük, részben etikai meghatározottságuk nyer kifejezést az ilyen építetőkben, mint atya (adda), anya (amma), ítélőbíró, igazságos, megvesztegethetetlen stb. stb. Isteni oldalukat hangsúlyozzák a hatalmat és a nagyságot kifejező: nagy, hatalmas, mindentudó, mindenthalló, mindentlátó tökéletes jelzők.²¹⁰ Ily részletes tartalmi meghatározások egészítik ki tehát a sumiroknak az istenvilágról alkotott fogalmát s tesznek bizonyosságot az utókor előtt arról az eleven képzelő erőről és magas kulturális képzettségről, a amelylyel ez a nép rendelkezett.

Egészen természetes aztán, hogy ez istenek s különösen a főisten megfelelő kultikus tiszteletnek is örvendett a nép kebelében. Mindeniknek külön földi kultushelye volt, gazdagon berendezett s a nippuri főtemplom mintájára épített szentélylyel, szolgálattévő papsággal. Áldozatok rendezettek tiszteletükre,²¹¹ imákban, himnuszokban könyörögtek hozzájuk s nevükben történt annak a reneteg varázsirodalomnak a recitálása is, melyet arra a célra komponált a sumir papi babona, hogy általa a beteg, gyötördő embereket szabadítsa meg a varázs szellemek, gonosz démonok hatalmától.²¹² Hozzájuk sirta el az emberi lélek azokat a megragadóan szép bűnbánati himnuszokat is, a melyekben vagy egyéni szenvedéseiről, vagy egész helységeknek szenvedett bánalmairól panaszkodik s ezzel kapcsolatban szerencsétlenségét, nyomorult voltát, bűnösségét sirtja.²¹³

²⁰⁸ V. ö. e jellemzésre Radau: Sumerian Hymns and prayers to god Ninib. = BE. S. A. Vol. XXIX. Part 1. 2. l.

²⁰⁹ Mindeme patethikus tulajdonságok feltalálhatók egykori szövegekben is, de jelenlétiük következik főképp a babyloni panteon istenalakjai ismert érzelmi vonásainak a későbbi rajzaiból.

²¹⁰ Így különösen a Bel-himnuszok s a Thureau-Dangin: IS et A-féle feliratok terminológiájában. A babyloni irodalom ily irányú feldolgozására l. az én: ÓTZSK cz. t. 36. és köv. lapját.

²¹¹ A felirati anyagot lásd hozzá Thureau-Dangin: Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad és Radau sokszor idézett szövegkiadásában.

²¹² Az idevonatkozó anyag jellemzésére v. ö. Weber: Die Literatur der Babylonier stb. 147 és köv. lapját.

²¹³ Ilyen pl. a IVR60 féle szöveg, Tabi-utul-il panaszdala, a mely bizonyosan jóval korábbi anyagra megy vissza, mint a Hammurabi ideje. V. ö. Fr. Martin: Journal Asiatique X. s. Vol. XVI. (Paris, 1910.) 75. és köv. l. Egyéb szövegekre Jastrow: Religion Babyloniens etc. Bd. II. (1907.) XVIII. fej.

De az istenhez való viszony nem merült ki csupán csak a kegyes függés érzelmében, az alázatos leborulás és tiszteltetés szerepében, hanem magas méltóságot is kölcsönözött az embereknek, különösen az emberi társadalom fejének: az uralkodónak. Az illető az istenektől, főképp Enliltől nyerte hatalmát, az ő elhívottjának érezte magát, következésképp helytartója, földi reprezentánsa, főpapja lett. E jelleget kifejezte délen, a sumir területi részen a patesi cím, gyakran a név elé tett isten determinativum, az egyidejű babyloni semitáknál, mint Sargon és Naram-sin-nál szintén az isten jelnek a névírásnál alkalmazott használata.²¹⁴ Az isteni helytartóságnak ez a hangsúlyozása azonban csak részben a kultikus összeköttetés s talán a primitív reflexio kifolyása, tulnyomó részben sokkal inkább asztralis spekuláció eredménye, a mely az asztralis és tellurikus jelenségekkel kombinált istenek sorsát kívánta szimbolizáltatni a királyok ily méltóságaival s így teljes virágzását csak a későbbi tudákos babyloni papság asztrológiai spekulatív teológiájában nyerte el.

Az uralkodóknak ezen helyettesi jellegéből folyt az isteni végzésen alapuló szilárd társadalmi rend betartása,²¹⁵ a mely azt czélozta, hogy az emberek egymással jól, békességben s megelégedetten éljenek. A békés jöllét előmozdítására törekedett a patesi, vagy a király mint népének pásztora (sibzi) s e jellegét gyakran hangsúlyozza az istenekkel szemben, mikor tőlük segedelmet kér.²¹⁶ E pásztori kötelességet s egyuttal, mint a sumir társadalom szociális-etikai felfogását legszebben jellemzi Gudea patesi köv. mondása: patesige uruna galuašdim nari(g) banigar, du(g)-du(g)ga negi = A patesi megtisztítá városát, mint egy embert, elfordítá a pörösködést,²¹⁷ — vagy a mód, a hogyan templom építése ideje alatt a mindennapi élet folyását intézi s az ennek folytán beköszöntött boldog, paradicsomi állapotot ecseteli: „anya rá nem szólt gyermekére, az anyjától elszaladt gyermeket anyja meg nem szidta, a szolgát meg nem érinté ura, ha hibát követett el, a szolgálót, ki hibázott, arczul nem üté urnője, a patesi, eninnu építője, Gudea elibe pörös ügyet eldöntésre nem terjesztettek. A patesi megtisztítá városát... a rettenetes varázslókat (sagu-ga nival) kilúzá a városból.”²¹⁸ A templom beszentelés idején, tehát egy nagyon fontos ünnepi esemény alkalmából meg így fogja fel kötelességét: „a patesi letérdepeltette

²¹⁴ V. ö. a. névnek ilyen írására — Thureau—Dangin: Les inscriptions de S. et A. 268., 280. lap: dingir Dungi, dingir pûr ilu Sin, 286. l. ilu gimil ilu Sin, 18. l. dingir nina + Ur = urnina, 234—6. lap, a megistenítés anyagi képzetéhez pedig 60—61. lapon az Entemena genealogiáját.

²¹⁵ Az isteni végzés minden újév napján a sorsmeghatározás tényében nyert kifejezést; Radau: Miscellaneous Texts = HAV. 391—397. l. No. 2. 26—29. sora.

²¹⁶ V. ö. pl. Gudea Cylinder A. 7-ik oszlop 9. s., XVI. oszlop 25. sor stb.

²¹⁷ Thureau—Dangin: Les Cylindres de Goudéa A. B. (Paris, 1905.) 29. l. XII. oszlop 21—25. sor. Cyl. A.

²¹⁸ Ugyanott 28—29. l. XIII. oszlop, 3—15. sor. Cylinder A.

a várost és lehajlásra készíteték a mezőt. Betömte a repedéseket, eltörölte a pört. A város olyanná lett mint a beteg ember anyja, a ki ivó orvosságot készít, vagy mint a mező állatai, a melyek együtt leguggolnak, vagy mint a vad oroszlán, a mező ura, a mely ülepére ereszkedik: napközben folytak a könyörgések, éjjel a beszédek. Az első reggeli szürkületkor megérkezik a király is.²¹⁹ Ilyenek voltak a viszonyok a Gudea idejében s bizonyosan már jóval ő előtte is, még ha erre direkt bizonyítékunk nem is maradt meg. A szociális-etikai felfogásnak a gazdasági viszonyokból való tükröződését kielégítően szemléltetik az üzleti és bér akták, a pörös ügyekben hozott ítéletek s „a sumir családi törvények“-nek bizonyára igen régi tartalma.²²⁰ Részletezett, tiszta etikai felfogásnak a nyomai állanak előttünk a Surpu varázslási szöveg gyakorlati célra összehalmozott mondásaiban,²²¹ a melyek nagy részben, mint az egész varázslási irodalom,²²² szintén még a sumir korszakra mennek vissza.

A vallásos szellemnek ezen sokoldalú nyilvánulása is elég bizonyosságot szolgáltat tehát ama magas kulturniveau-ról és előrehaladott szellemi életről, a melyet a sumirok a világnak ismert ezen legelső ősnépe, elértek, illetőleg a melyben éltek. Lássuk annak még egyéb bizonyítékait is: így mindenekelőtt művészetét.

d) *Művészet.* A sumir műalkotás produktumai nem nyúlnak vissza korábbi időre, mint a nyelvtörténeti emlékek. Egy kezdetleges, durva technika eredményeit, eszközeit, a melyek a 4-ik évezred előtti időszakra volnának helyezhetők, mint egy primitív nép primitív alkotásai, a Tigris és Eufrates menti Babylon földjéből az ásonak eddig még nem sikerült napvilágra hozni. Ha voltak — és kellett, hogy létezzenek — úgy vagy megsemmisültek, vagy még egy átláthatatlan földtakaró borítja őket. A számításba jöhető legelső műemlékek tehát a Kr. e. 4-ik évezred első feléből erednek a két legrégebbi kultur-centrumból: Nippurból és Sirpurlából (Tello) s mellettük még Délbabilonia egyik-másik többé-kevésbé megbolygatott helységéből, mint Fara-ból, Abu-Hatab-ból és Warka-ból, a régi Uruk (Erech)-ből. Ez időtől kezdve aztán felkísérnek tekintélyes számú tömegükkel egészen a sumir periodus végéig s a *művészet csaknem minden ágát felölelő változataik által* képessé tesznek a fejlődés menetét és fokozatát megállapítani. Bepillantást engednek ugyanis az ősepítészet titkaiba,

²¹⁹ Ugyanott 70–71. I. Cylinder B. IV. oszlop, 13–24. sor.

²²⁰ Idevonatkozólag lásd a forrásanyag előbb említett feldolgozásait, a sumir családi törvényekre pedig H. Winckler: Die Gesetze Hammurabis (Leipzig, 1904.) cz. műve 84–86. l.

²²¹ H. Zimmern: Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion (Leipzig, 1905.) = AB. Bd XII. 1. és köv. l. Különösen a Surpu II–III. táblája tartalmaz ilyeneket.

²²² Weber: Die Literatur der Babylonier und Assyrer (Leipzig, 1907.) 157. l.

annak templom és palota alkotásaiba s itt-ott bár hézagosan magán ház építő konstrukcióiba is, sír alkotásaiba, temetkezési szokásaiba, megismertetik a szobrászat és díszítő művészeit emlékeiben az eljárás módozatait, motívumait, az érczöntés és a keramika s a gliptika (= metsző művészet) technikáját. Felvonultatják mindeme alkotásokban a legkülönbözőbb alakokat: az embertől elkezdve s az állat és szörny típusokon át folytatva egész az élettelen természet nagy változatáig u. m. házi eszközök, kés, kanál, villa, kosár stb. alakjában, a fegyverek, mint lándzsa, kard, tör, paizs stb. csoportjáig, a pecsétlő hengerek sokféle típusáig s az ékszerek különféle formáiig. Közben megismertetik az *anyagot* is, melyet a műalkotó művészi céljai kifejezésére használt s nem kis csodálatot keltenek fel a kutatóban, mikor tanuságot tesznek arról, hogy a sumir genius a közönséges alluvialis agyag mellett nemcsak a követ, márványt s ennek sokféle fajtát, mint a dioritot, bazaltot, lapislazulit, továbbá a drága fémeket mint az ezüstöt, aranyat, vagy a bronz, réz közönséges fémeket, a jaspis, haematit és egyéb értékes drága köveket, hanem a kagylóhéjját s a gyöngyházat is használja és művésziesen formálni tudja. Sőt néha még a közönséges agyag alkotás tartósságát is emelni igyekszik azáltal, hogy a nyers anyagot megszarítja, kiégetett földdé: terrakottává teszi. Az anyagnak ez a változatossága annál nagyobb jelentőségű, mert csak részben volt beszerezhető Babylon földjén, némely részeit vagy a birodalom külső részeiről, vagy éppen idegen országokból kellett hozatni, különösen a híres czedrusfa fajokat,²²³ a melyek az építészetnél természetesen szintén gazdag alkalmazást találtak.

Rövid pillantást vetve így a sumir művészet időkorára és tartalmára, tisztáznunk kell most már azt a kérdést, hogy *minő szempontok* szerint ítélelendők meg ez alkotások? Elég őket csak esztetikai nézőpontból tárgyalni és méltatni s megállapítani, hogy a műízlés minő fokozatát képviselik, avagy továbbmenőleg azon utilitarisztikus szempontok szerint is tárgyalás alá veendőek, a melyeknek tulnyomólag köszönik eredetüket? Helyesebbnek és megokoltabbnak látszik ez utóbbi tárgyalási mód, mert csak így fogjuk megérteni és kellően méltatni tudni a sumirok művészi tevékenységét. Nevezetesen, bár tagadhatatlan, hogy az emberi szellem konstitutív alkotó eleme a szép iránti érzék s e természeti hajlam szükség-szerűen igyekszik nyilvánulni s a maga számára megfelelő művészi formát keresni és alakítani, vagy más szóval: nyilvánvaló, hogy a művészi alkotás az emberi természet veleszületett diszpozíciójában bírja eredete okát, mégis a művészi tevékenység jellegét nagyon befolyásolják azon különös szempontok is, a melyeknek szolgálatára és kifejezésére van rendelve, esetleg

²²³ Gudéa A Cyl. XVI. oszlop 18—24. sor és a B szobor 28. s. V. ö. Th.-Dangin : Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (1905.) 109. l. és ugyanaz : Les cylindres de Goudea (1905.) 37. l.

önként vállalkozik. E különös szempontok alatt főképp a cél értendő, a melyet a műalkotás maga elibe tűz. És főképp ez az a pont, a modern és antik művészet lényeges elválasztó, megkülönböztető jele, a mely a sumir művészeti tevékenység tárgyalását az esztétikai nézőpont mellett még a külön kifejezni szándékolt cél szempontjából is megköveteli. Más ugyanis a modern művészet célja és más volt a régié, értjük a sumir művészetét. Míg ma a művészi genie alkotásával nem céloz egyebet, mint a tiszta, zavartalan esztétikai gyönyörködtetést és élvezetet s e ezélt csak technice tudja formai nyilvánulásában befolyásolni a választott tárgy és az alkalmazott anyag, addig az antik és vele együtt a sumir művészet csak eszköz volt a kötött szellemi gondolkozás kifejezésére és mint az emberi természet egyik szükségszerű nyilvánulása szinte egészen csak arra használtatott, hogy a mindennapi gondolkozásnak adjon konkrét, érzékelhető formát. Itt tisztán csak esztétikai szempontról nem lehet szó. Az ember első fejlődésében még sokkal inkább a természeti jelenségek: a látottak és hallottak hatása alatt áll, életében még jóval több a világ dolgai fölötti csodálkozásból és félelemből eredő érzelem, semhogy kontemplatív, zavartalan megfigyelésnek s az ebből, mint forrásból felbuzogó esztétikai jólesésnek adhatná át magát. A sumir művészet tehát a nép élet- és világfelfogásának szolgálatában áll s mivel ez élet- és világfelfogás kifejezője a vallás, ezért a vallás szemléltető eszköze. Csak egy pár általános példát e helyzet megvilágítására. A vallásos motívumok elképzelése nélkül lehetetlen megérteni mindenféle szörnyaloknak a képies ábrázolatokon való gyakori előjövételét, mert ezek talán csak nem lehetnek az esztétikai izlés és gondolkodás mintaképei, a mikor épen borzadályt ébresztenek a szemlélőben, vagy istenalakoknak a gyakori alkalmazását, a kik áldva, védve vagy bosszút gyakorolva jelennek meg az emberek között, vagy megmagyarázhatatlan volna sok-sok művészi ábrázolású jelenet, a mely csak mint vallásos szertartás és cselekvény bír értelemmel. Sőt a házak falain, a butordarabok különböző részein alkalmazott díszítések is, a hol pedig igazán tér nyílt volna a szabadabb, művészi szempontok által vezetett alkotás számára, annyira tele vannak vallásos motívumokkal, hogy egyenesen vallásos jelenetekként fogandók fel. S a szobrászat is vallásos célokat szolgál. Először jó eszköz istenalakok ábrázolására, a kik ily önálló formában alakíttatnak, hogy a templomokban és magánházakban állandóan a hívek szemei előtt legyenek, vagy hogy mint védő szellemek a föld belsejébe az építendő épület talapzata köré helyeztessenek, megvédendő amazt a gonosz szellemek ártó hatásától, esetleg, hogy más nyilvános szerepre alkalmaztassanak. Sőt még a mindennapi eszközök: vázák, kardok, lándzsák stb. ábrázolását is azon vallásos érdek súgalta, hogy azok felajánltassanak, mint alkalmas fogadalmi tárgyak az isteneknek. A sumir művészeti tevékenység motívumainak egyenes félreértése és helyes méltathatásának lehetetlenné tétele volna tehát —

és oh vajh hány művészettörténész fordít erre figyelmet? — ha nem a szellemfejlődés egykorú állapotából és annak vezérszempontjai szerint kísérelnők meg-megérteni. A tárgyalás leghelyesebb módjaul kínálkozik tehát a fennmaradt művészeti emlékeket vizsgálni 1. azon szempontból, hogy minő hasznót jelentenek a vallásos gondolkozás megismerésére, vagyis hogy mennyiben szemléltetői és kiegészítői a theoretice már megismert vallásos képzeteknek; 2. ezen főszempont mellett megvizsgálandók még kulturtörténeti és társadalmi vonatkozásuk szempontjaiból is, az az azon haszon szempontjából, a melyet a vallásos idea kifejezésére használt szemléltető eszközeik által e két mezőre nézt jelentenek; 3. azon etnologiai vonatkozás szempontjából, a mely szobor alakjaik, vagy egyéb domborművívű ábrázolásaik vonásaiból a néptípus megállapítására nézve értékesíthető, végül 4-szer méltatandók esztétikai szempontból is, hogy mennyiben felelnek meg a művészi szép fogalmának, a mely nélkül természetesen nem is volnának úgy tekinthetők, mint művészi alkotások. A három első szempontot külön-külön fogjuk tárgyalni, hozzáfoglalva mindenikhez a megfelelő művészettörténeti anyagot, a negyediket általános megjegyzések keretében hozzáfűzzük mindenütt az egyes emlékekhez. Az anyagot tehát e csoportok szerint vizsgáljuk és megelégszünk egy-egy jelentősebb példa szemléltetésével, kimerítősegre oly értelemben, hogy minden tárgyat külön kommentáljunk, már csak a hely szűke miatt sem vállalkozhatunk.

A műalkotások sorában kétségkívül legelső helyen állanak az építészet emlékei s ezek közül is az istenek és a földi fejedelmek számára készült lakások: a templomok és a királyi paloták. Az első általános neve *e*, a másodiké *e-gal*. (= ház és ház + nagy). Kétséget nem szenved, hogy a templomok sumir földön talált legrégebbije a nippuri templom, az a központi szentély, a mely az Enlil isten tiszteletére emelkedett a birodalom fővárosában. E templom speciális neve: *ekur* = hegy (ország)-háza volt, de az ékiratokban fennmaradt még négy más közelebbi neve is s ezek: *Im-harsag* = szélhegy, *Esagaš* = a döntés háza (t. i. a sorsmeghatározás, esetleg a jóslás háza), *Egigunu* = a sír háza és végül *Dur-an-ki* = az ég és a föld köteléke.²²⁴ A templom megmaradt részét, a mely égetetlen téglából épült s részben úgynevezett plano-convex (= az alsó felén lapos, felül ellenben gömbölyített forma) téglalapozaton állott, kiásta az amerikai ekspedíció s így ma meglehetősen ismerjük az első babyloni szentély alaprajzát. Két nagy udvar ez, egy belső és egy külső, összekötve egy hatalmas kapú által. A belső udvarban állott az Enlil tulajdonképeni szentélye, a hol az isten feleségével lakott s újév napján a világ sorsát meghatározta s a hívek gyakori áldozatait fogadta, a szentély mellett, nem messze tőle emelkedett az emeletes torony, melynek neve, valamint összes utánna

²²⁴ Hilprecht : Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur (Leipzig, 1903.) 68. I.

készült babyloni utódjaié is: ziggurat volt. A külső udvaron a kincses ház és a templom arhivum foglalt helyet, valamint azon többi isten templom, a melyek a periferikus istenek számára készültek itt a központban. A főépület közelében megtalálta az ekszpediczió Gudea patesinek egy szinte méter magas vázáját s egy nagy vízmedenczét, a mely kultikus célokra szolgált volt. A torony templom magassága 30 méter vala a kiásáskor s még világosan fölismerhető rajta egy 6 méteres alapépítmény s két fölötte emelkedő emeletnek a töredékei. Hogy további emelkedésében milyen volt, mily magasságot ért el általában s a berendezése, hogy nézett ki, e kérdésekre az ásások semmi további támpontot és anyagot nem szolgáltatottak. A rekonstrukció munkája tehát rámaradt egészen a modern fantázia erejére, a mely támaszkodva többé vagy kevésbé jogosult későbbi bizonyítékokra nem is maradt adós a merészebbnél-merészebb kiegészítési kísérletekkel. A képzelet támaszkodott főképp egy ninivei relief ábrázolatra, a melyben az assyr-babyloni ziggurat tornyok típusát vélte fölismerni,²²⁵ egyéb kiásott templom épületek romjaira s főképp Herodotos-nak a babyloni Marduk templomról adott leírására,²²⁶ így születtek meg aztán azok a szellemes rekonstrukciók, a melyek Rawlinson-nál,²²⁷ még inkább pedig Chipiez-nél szemlélhetők.²²⁸ Csakhogy a ninivei reliefről kitünt, hogy nem is templomot akar ábrázolni, a Herodotos tudósítása meg fantasztikus és mondai anyagon épül föl, a babylon-assyr periodus kiásott ziggurat-jai s köztük különösen a legjobban megtartott khorsabadi²²⁹ pedig nem fedik a modern rekonstrukciókat, más eszközhöz kellett tehát folyamodni, hogy a kiegészítések autenticitása biztosíttassék. Egy ilyen segítő eszközt szolgáltatott a babyloni birodalom egykori területén épült magas arabs tornyok alakja, főképp a híres samarrai mose,²³⁰ a melynek romjai még egészen fölismerhetően fentartották perzsa közvetítés révén a régi assyr-babylon templom-építkezési ziggurat formát és azon csak annyit változtattak, hogy nem négyzet alapon, hanem köralakú fundamentumon helyezkedtek el. E mose pedig egy masszív torony nem terraszszerűleg egymás fölött emelkedő emeletekkel, hanem alulról felfelé haladó külső csigalépcsővel. Ilyennek

²²⁵ Ld. ez ábrázolatra E. Herzfeld: Samarra. Aufnahmen und Untersuchungen zur islamischen Archaeologie (Berlin, 1907.) 27. l. Fig. 13.

²²⁶ Herodotos: Historiae I. 181. A Bibliotheca Teubneriana 92. köteteként. Kiadta H. Kallenberg (Leipzig, 1906—1909.) Vol. I—II.

²²⁷ G. Rawlinson: The five great monarchies (London, 1879.) Vol. I—3. 2. ed Vol. I. 313. és köv. l. Fig. VII. a) és b).

²²⁸ Perrot et Chipiez: Histoire de l'art de l'antiquité. Vol. II. (Paris, 1884.) Chapitre IV. L'architecture religieuse cz. alatt 379—414. lap s az ott közölt számos figura.

²²⁹ Victor Place: Ninive et l'Assyrie (Paris, 1866—69.) (Vol. I—III.) Vol. III. pl. 6., 7., 36., 57.

²³⁰ Samarra fekvésére, környékére s romjaira l. Herzfeld i. m. 1. és köv. l.

kell képzelniünk tehát az assyr-babyloni zigurratokat s köztük a legelső, a nippurit is mindössze talán annyi különbséggel, hogy itt a fölfelé haladó mindinkább keskenyedő külső csigalépcső az alap szabályos négyzetformájának megfelelően esetleg nagyobb töréseket mutatott fel, mint a samarrai köralakú mose lépcsőzete.²³¹ A lépcső a torony körül hétszer fordult az égi hét tubukati-nak megfelelően²³² s így az egész építmény hét emeletnek látszott; az egyes emeleti részek obszervatorikus czélokra, esetleg erődívenyek gyanánt használtattak, az egész zigurrat pedig, mint Duranki neve is mutatja egy cosmico-vallásos ideának a kifejezésére szolgált, a mythicus istenhegy szemléltetésére, mely földi formában az ég alakját és beosztását reprezentálta.²³³ Nagyjában és egészében a zigurrat-nak ez a formája lett irányadóvá nemcsak a különböző városbeli sumir templomoknál, a melyek közül Gudea kifejezetten is említést tesz Cylinder felírataiban egyről, mint az ő építményéről,²³⁴ hanem ez ment át a későbbi babylon-assyr templom építkezési módba is s öröklődött át Perzsián, mint az assyr-bab. kultura részbeni örökösén keresztül²³⁵ az építőművészet izlam periodusára is.²³⁶ Hogy mily nagy volt a sumir kultura hatása az assyr-babyloni építőművészetre a templomépítés terén, az kiviláglik azon tényből is, hogy az összes ismert assyr-babyloni templomok zigurratok voltak s egyúttal mind olyan sumir nevezettel bírtak, a mely a nippuri Enlil templom nevéhez hasonlóan egy cosmico-mythicus-vallásos ideának volt a visszatükrözője. Így az uruki (warka) Nannai szentélyének a neve még a sumir perioduson belül E-anna = az ég háza,²³⁷ a Gudea-féle sirpurlai Ningirsu zigurrat templomé E-ninnu = az úr (Telló ura) háza,²³⁸ a babyloni Marduk templomé E-sag-ila (= a fej felemelés háza) s ennek épen zigurrat része E-temen-an-ki = az ég és föld alapjának háza, a sippari Samas templomé e-barra = világosság háza, a Sin számára készült babylon városié egišširgal stb. Természetes, hogy e templomok s különösen a nippuri

²³¹ Ugyanaz, ugyanott 26—36. l. és még E. Meyer: Die Geschichte des Altertums I. 2. (Berlin, 1909.) 441—442. l.

²³² A tubukati az égrétegeket jelölik, Fontosságukra és szerepükre l. Jensen: Die Kosmologie der Babylonier (Strassburg, 1890.) 163. l. és Zimmern: KAT³ 615. l.

²³³ Hilprecht: Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur (Leipzig, 1904.) 68. l.

²³⁴ Ld. a Cylinder A. tudósítását és leírását a Ningirsu templom felépítéséről és részeiről. A szó magyarázata történetére v. ö. Muss—Arnolt: AEDHWB. 291—2. l.

²³⁵ A perzsa birodalom ugyanis Cyrus és utódai hódításai által kiterjeszté uralmi körét Assyria—Babylonra is s így örököse lett nem egy tekintetben amaz magas kulturájának.

²³⁶ Herzfeld: Samarra (Berlin, 1907.) 28. és köv. l.

²³⁷ Egyéb itt fel nem sorolt templomnevekre l. Thureau—Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (Paris, 1905.) cz. művében a feliratokat, a melyek telve vannak ilyenekkel. Különösen a 263. és köv. l.

²³⁸ Thureau—Dangin: Les cylindres de Goudéa (Paris, 1905.) Cyl. A. I. oszlop 11. sora.

főtemplom díszítése elsőrangú feladat volt s az építők minden módon igyekeztek arra, hogy ne csak a kultus kényelmes gyakorlása biztosíttassék bennük, hanem az esztétikai izlés is kielégítést nyerjen külső és belső berendezésükben. Gudea részletes rajzai a templomfelszerelésről és díszítésről,²³⁹ továbbá a babyloni Marduk templom beosztása és egyes részeinek nevei a feliratokban (pl. parakku = a szentek szentje, isten szoba, tup šimati = a sorstábla) elég beszédes bizonyosságot szolgáltatnak arról a gondról, a melyet az építészet már a legrégebbi sumir templom felszerelésénél és díszítésénél is alkalmazott.

Az építőművészet egy másik terrénuma, a hol a vallásos eszme kifejezést nyerhetett, a fejedelmi lakások építése vala. Ezek ugyanis azon szempont szerint épültek, hogy a ki bennük lakik, az nagyon nagy úr, az égi istenek, az ország vagy a város védő isteneinek a földi helytartója. Ezért kellett számukra díszes lakás, fölszerelve mindenféle raktárral, magazinnal, helyiséggel, hogy az illető patesik vagy királyok bőven rendelkezzenek mindennel, a mire az isteneknek szükségük lehet és a mi a társadalmi rend fentartására szükséges. Hogy emellett persze a földi, jobban mondva világi fejedelmi kényelem és pompa biztosítására is súly fektetett és az is volt a cél, azt semmiképpen sem akarjuk elvitatni. A sumir korszak fejedelmi palotái közül a tellói ásatások felszínre vetették az Ur-nina palotája romjait, egy hatalmas tömb-épület fundamentumát és falrészeit. Eannatum kutműveit és az Entemena építkezése maradványait.²⁴⁰ Nippurban fejedelmi épületet nem sikerült találni, de igen nagy meglepetésre az Enlil templom közelében egy hatalmas boltozott vízvezeték tárnát benne 2 drb 15 cm. átmérőjű agyagcsővel.²⁴¹ Házak maradványaira akadtak még a Satt-el kar környékén fekvő farai hegyekben, a melyek régiségére vall az, hogy planoconvex téglákból állottak, de ez épületmaradványok inkább magánházakból, mint előkelőknek a házaiból származnak, legalább is alaprajzuk kicsinyisége határozottan ezt árulja el.²⁴² A tellói paloták építő anyaga az agyag volt, téglalakokká formálva s úgy összegyúrva, a széthullást megakadályozandó földszurok (bitumen) kötötte össze az égetetlen anyagot. A falak egy hatalmas talapzaton, masszív alépitményen emelkedtek s a front oldalon nagy szabad előtér maradt nyilván a feljáró és szórakozó időtöltés céljaira. A berendezésben feltűnő a termek hosszúsága, a mely kevésbbé áll arányban a szélesség méretével. Az építésnél alkalmaztattak oszlopok is,

²³⁹ Ugyanott, különösen a Cyl. A. 14., 18., 27. és 28. oszlopai, a Cylinder B-ben pedig az I., VI—XII., XIII—XVII. oszlopok egyes részei.

²⁴⁰ Ld. Heuzey: Une villa royale chaldéenne (Paris, 1900.) cz. művét, a mely lényegesen kiegészíti a Découvertes en Chaldée megfelelő adatait.

²⁴¹ Hilprecht: Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur (Leipzig, 1903.) 65—66. l.

²⁴² E Meyer: Die Geschichte des Altertums Bd. 1., 2. Hälfte 413—4. l.

a melyekből részleteket, fejeket sikerült megtalálni, de hogy mi szerepük volt, feltámasztásra használtattak-e, avagy üres dísznek, ma eldönteni alig lehet. A tellói épületek rekonstruálásánál nagy segítséget nyújt a sokkal épebben és teljesebben megmaradt Khorsabadi Sargon palota, a melynél már a beosztás, elrendezés tisztábban kivehető, mint ama régieknél, csak-hogy az időköz sokkal nagyobb, semhogy minden aggodalom nélkül átugorható volna pusztá analogizálás kedvéért és az anyaghasználat azonossága sem elég garancia a fejlődés változatlanságára, miért is mi e helyen rekonstrukcióba s messzemenő következtetésekbe nem bocsátkozunk bele.²⁴³ Az építkezéstről lévén szó, megjegyezhetjük, hogy a magánházak berendezéséről még kevésbé van tudomásunk s mindössze is annyit állíthatunk róla, hogy igen egyszerű lehetett, a téglafalakat esetleg nád vagy szalmazsupok helyettesítették, a melyeket a hideg és eső ellen bevontak agyagvakolattal.²⁴⁴

Többet tudunk a sírépítésről, illetőleg a temetkezési szokásokkal kapcsolatos eljárásról. Idevonatkozó tudnivalóinkat a farai és az Abu-hatabi hegysírok, meg az Entemena király keselyű oszlopának ábrázolása szolgáltatják. A farai sírok nagyon régi keletűek, az abu-hatabiak ellenben csak a sumir periodus végső idejére, a Dungi, Bur-sin korára mennek vissza. King után így foglalhatjuk össze jellemzésüket:²⁴⁵ „a farai sírok sarcophagus (koporsó) és gyékény sírok. A sarcophagok színezetlen agyagból készítvék, tojásdad alakúak, fedelük terracotta anyag, oldalaik egyenesek, fenekük lapos. A gyékénysírok jellemzője az, hogy bennük a test nádfonadékba volt göngyölve és úgy behelyezve a földmélyedésbe. A hulla elhelyezése mindkét sírnemben egyformán történt, mindig oldalra fektetve összezsugorított lábakkal és karokkal. A jobbkez rendesen egy ivócsészét tartott agyag, kő, réz, vagy kagylóból olyan formán, mintha a szájhoz akarta volna emelni, az áll körül gyakran találtak még egyéb ivóedények és agyag eszközök is. A halott mellett állottak szerszámai, életében használt fegyverei és ékszerei is. A fegyvernemek közül pl. fejszék és rézlándzsa hegyek, török fogantyúval, rézből készült halhorgók és hálók. Az ékszerek közül pedig drága lapislazuli és achát nyakgyöngyök, a szegényebb sor suaknál agyag vagy kagylógyöngyök, továbbá ezüst és réz ujj-gyűrűk. A sírok sarcophagus és gyékény formája is valószínűleg az anyagi helyzet különbségére vihető vissza, mert egyidejűségük a földréteg azonossága és a testelhelyezés egyező szokása által feltétlenül bizonyítva van. Az abu-

²⁴³ Ld. különben Perrot et Chipiez: Histoire de l'art dans l'antiquité (Paris, 1884.) Vol. II. 147. és köv. 1.

²⁴⁴ Ezt kell következtetnünk ugyanis azon körülményből, hogy a nád és a szalma Babylonban igen gyakori volt s az előbbi, mint alább látni fogjuk, a temetkezésben is bő alkalmazást nyert.

²⁴⁵ King: A history of Sumer and Akkad (London, 1910.) 26–27, és 30. 1.

hatabi sírok úgynevezett edény, vagy urna sírok. Itt a sarcophagust két nagy a szájjával egymás felé fordított edény pótolta, a melyek a holttest befogadása után földszuokkal vagy agyagpéppel összeragasztattak. Külső oldaluk meg vala rovátkázva. A csontváz bennük háton vagy oldalvást fektüdt guggoló helyzetben meggörbített lábakkal. A sírmellékletek különben azonosak voltak a farai síroké-ival s így az előbb leírt eltérő szokásban tisztán az idői fejlődés jelét kell látnunk és nem talán semita etnologiai befolyást. A temetkezési szokásoknak ezen megrajzolt képét kiegészíti Entemena keselyű oszlopának egyik következő jelenete:²⁴⁶ az oszlop hátsó felének legalsó mezején a bal szögletben egymásra halmozott emberi holttestek láthatók, nyilván a legyőzött ellenséges sereg áldozatai s előttük élő alakok a fejükön kosárral, mely a halottak eltemetését szimbolizáló anyaföldet tartalmazza, a földet, melyből az elesettek fölé sírhalom emelendő. Hogy ez a magyarázat helyes, bizonyítja Eannatu király felíratainak több helye, a melyek a harcban elesett hősök fölé emelt sírdombokról tudósítanak.²⁴⁷ A kommentált jelenet felvilágosítást ad egyúttal a temetési szertartás részleteiről és lefolyásáról is. Nevezetesen a mező közepén és jobb szélén áldozati állatokat látunk, egy hátára fektetett bikát, mellette egy hatalmas vázával, a melyből palmaág nyúlik ki, s a bika hátsó részén felül bárány vagy kecskeforma állatokat szintén egy mellettük emelkedő hatalmas vázával, a mely még nagyobb és bokrosabb palmaágakat tartalmaz, mint társa. A mező felső szélén a bárányok, illetőleg kecskék felett egy meztelen alak áll, a szertartást czelebráló pap s kezében tart egy fületlen, öntöző szárban végződő kannát, a melyből vizet csepegtet az előtte ágaskodó pálmalevelekre. E cselekvény, a mely az ábrázolatokon igen gyakori,²⁴⁸ symbolizálja a víz országában az aktus szentségét és ünnepies komolyságát. Majd e cselekvény végrehajtása, illetőleg az áldozati állatok szertartásszerű felhasználása után kerülhetett sor a holttestek elföldelésére. A művész eljárása a jelenet ábrázolásánál igen ésszerű, alakjai formásak s tisztán kivethetők; a dombormű egész kompozíciója azt a benyomást ébreszti a szemlélőben, hogy gyakorlott kéz munkája. A kompozíció tervszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a halottak sorsa az oszlop említett hátsó felén (*face historique*) kétszer van logikus koncepczióban illusztrálva. Ugyanis a legfelső mező jobb széle szintén hullatömeget ábrázol

²⁴⁶ A keselyű oszlop ábrája legteljesebben szemlélhető Heuzey: *Restitution matérielle de la stèle des vaotours* (Paris, 1909.) végén a *Planche I—II.-n.* Leírása ugyanott 1—12. l.

²⁴⁷ V. ö. pl. a keselyű oszlop XI. v. 14. sora és Galet A. IV. oszlop 1. sora, a hol 20—20 sírdomb felhalmozásáról beszél. Az elsőre *Restitution matérielle de la stèle des Vaotours. Face antérieure* Col. XI. 14. sor, 49. l., a másodikra l. Thureau—Dangin: *Les inscriptions de Sumer et d'Akkad* 39. l.

²⁴⁸ V. ö. pl. Heuzey: *Catalogue des antiquités chaldéennes du Louvre* (Paris, 1902.) Fig. No. 11. 119. l.

a hullákra szálló keselyű táborral (innen az oszlop neve) talán azért, hogy a király győzelme nagyságát annál inkább kiemelje, míg az alsó mezőben aztán a harctér halottainak kijáró végtisztesség jelenetét örökíti meg.

A sumir vallásos gondolkozásmód kifejezése szempontjából még nagyobb jelentőségű, mint az oszlop eme hátsó része, az előrész, a mitológiai színt. A mennyre az ábra töredékes állapota kibogozható, a következőket tartalmazza: a felső jobb szélén egy nagy szakállú, gondos kidolgozású istenalakot, az oszlop felíratából következtetve hihetőleg Enlilt. Az isten jobbában scepter van, balja két oroslánon emelkedő kifeszített szárnyú hatalmas madáralakot tart, nyilván mint az isten czimerét.²⁴⁹ E czímer alatt az isteni testhez simulva egy réteges háló áll, benne a legyőzött ellenség foglyaival, így szimbolizálván a művész az esküszegés büntetését. A mező felső részén egy táblatöredék egy tiarás fejet s felette balfelől egy sas címert mutat, valószínűleg az Enlil kíséretének ábra töredékeit. Az alsó jobb mezőben egy harci szekérnek, az Enlil isten szekérének romjai láthatók. Vallásos gondolkozás kifolyása az is, hogy a művész az előrészben csak isten alakokat ábrázol, a király és övéi számára ellenben az oszlop hátsó részét tartja fenn. E jelenetnek egyéb, kulturtörténeti és etnológiai vonatkozásairól majd később fogunk szólni.

A fennmaradt sumir művészeti emlékek fontossága vallásos téren jelentkezik különösen azon tényben, hogy a legkülönfélébb alkalomra és használatra készült ábrázolatokon számos *isten alakot, mitológiai személyt, szörnyet, védő démont* örökítettek meg. Így egy Ur-bau idejéből előkerült kis bronz-szobrocska egy térdelő istent ábrázol, a ki kezeivel hegyes karót tart s egyik lábával arra támaszkodik. Fején 4 ágú korona, állán hosszú szakáll. A szobor Tello-ban a patesi palota talapzatában találtatott több társával együtt s fogadalmi ajándék vala.²⁵⁰ Hasonló szobrocskák a Gudea idejéből láthatók a Berlieni előázsiai múzeum babyloni osztályában is, egyet közülök közül Meyer.²⁵¹ Egy szépen kidolgozott istenszobor, a Ningü istennő szobra maradt reánk a Gudea előtti időből egy fekete steatit kőből készült bas. reliefen, a hol az istennő karosszéken ül előrenyújtott karokkal. Haja a vállra omlik, fején gondosan díszített fejkötő, testén simuló ránczos kötény. Arczvonások tisztán kivehetők, orr, szája, szabályos, egyenes.²⁵² Ningirsu isten alakja több ábrázolaton fennmaradt az utókorra és pedig abban az előrehaladott feldolgozásban, a mely a Gudea-féle művészeti alakítást jellemzi. Így egy Bas-reliefen karosszékén ülve találjuk az istent, ránczos ruházatban, baljában scepterrel. Fején 4 ágú istenkorona,

²⁴⁹ E czímer átvitetett aztán később magára Lagas városára is s ábrázolatokon, mint majd látni fogjuk, igen gyakori.

²⁵⁰ Közölve a *Découvertes en Chaldée* Vol. II. pl. 8. fig. 1. és Heuzey: *Catalogue des antiquités chaldéennes* stb. No. 146.

²⁵¹ E. Meyer: *Sumerier und Semiten in Babylonien* (Berlin, 1906.) 56. l.

állán hosszú, a mellre aláomló szakáll. Trónjának karzata díszítve van egy oroslánfejjel.²⁵³ Egy másik bas-reliefen feleségével, Bau-val együtt jelenik meg.²⁵⁴ Az ő ábrázolása rendes, míg a Bau felső teste szemközti formában, alsó teste ellenben profilban van ábrázolva. Az istennő fején a 4 ágú korona, hajából két hosszú fürt előre nyulik az állat körülveve a mellre, a többi rész a hátra omlik alá. Ruhája: egy hosszú, a mellet teljesen befedő ránczos kötény. Nagyjelentőségű még egy Gudeától származó pecsétcylinder, a melyen a következő jelenetet találjuk: trónszerű emelvényen ül egy tiaras isten, valószínűleg Anu; kezében cserépváza, melyből kettős sugárban ömlik alá a víz. Előtte egy karját előrenyújtó istenalak: Ningiszida, a ki jobb kezével vezeti védenczét: Gudeát a fő isten elé. Gudea balját Ningiszida tartja, jobbja imára emelkedik. Gudea mögött halad egy mindkét kezét magasra emelő védő szellem, követve Ningiszida címerez állatjától, egy szárnyas sárkánytól.²⁵⁵ Az ábra értelme: N. Gudeát Anu elé vezeti, hogy az adjon neki az élet vizéből, vagy a váza vízsugarai közül kiálló életfűből. Primitív istenalak áll előttünk egy fehér mészkő reliefen, hihetõleg jóval Gudea előttről, annyira szabálytalan vonásokkal, aránytalan nagy fejjel s merev testtartással, hogy szinte minden esztétikai jelleget nélkülöz. Heuzey szerint a napisten felesége, Aa vagy Malka volna.²⁵⁶ Föl kell még említenünk egy Gudea korabeli kétfejű istent a berlini múzeum egy mészkő reliefjén, a hol a két fő a koponya hátsó részén egymásba van növe, de egyébként igen ügyesen kidolgozva és egy mindkettőjüket befedő osztatlan tiarát, az ismert szarvkoronát hordoz.²⁵⁷ A mitológiai alakok közül legismertebb a Gilgames hős alakja, a mely igen sok ábrázolaton előjön, következésképp mítosza is ismert volt már a sumir időben is.²⁵⁸ Terracotta reliefen, csonttáblácskán, gyöngyházon, kagylókon megtaláljuk alakját, egy heroikus kinézésű, meztelen személyt kezeiben kigyókat, vagy két hosszú foganyuval ellátott nyelet tartva.²⁵⁹ Rajta kívül ismeretesek még a tiarás, éles karmú, hosszúfarkú, kifeszített szárnyú, pikkelyes testű sárkányok is, a melyek egy Gudea-féle vázadászen

²⁵² Heuzey: Catalogue No. 28.

²⁵³ Ugyanott No. 24. és Découvertes pl. 22. fig. 5.

²⁵⁴ Découvertes pl. 22. fig. 5. Heuzey: Catalogue No. 25., régebről Perrot et Chipiez: Histoire de l'art dans l'antiquité Vol. II. (Paris, 1884.) No. 257. 554. l.

²⁵⁵ Meyer: Sumerier und Semiten stb. 47. l., és magyarázata 47, 51. l.

²⁵⁶ Heuzey: Catalogue No. 11.

²⁵⁷ Meyer: Sumerier und Semiten in Babylonien 55. l.

²⁵⁸ Ld. a Gilgames eposra az én VV és TK cz. m. Függelék cz. részét, átirat eredeti szövegére P. Dhorme: Choix de textes assyro-babyloniennes (Paris, 1907.) 100. és köv. l.

²⁵⁹ Ld. pl. Découvertes p. 271. Heuzey: Catalogue No. 232., Meyer: Sumerier stb. 57. l. V. ö. még Mahler: Babylonia és Assyria (Budapest, 1906.) 294—5. l. ábráit is.

pl. két hosszú fogantyus szár között két magasba emelkedő kigyó alakot zárnak körül.²⁶⁰ Mint ilyenek nem szükségképpen gonosz szellemek, lehetnek éppen védő, protegáló mitikus alakok is. Gyakoriak továbbá az emberfejű bika alakok, a melyek a későbbi babyloni történetben a paloták bejáratai elé helyezve a védő geniek szerepét játsszák.²⁶¹ Különösen szép és a fejlett technika minden jelét mutatja egy ilyen, specialiter díszítő czélra alkalmazott emberfejű bika alak, a melyet Heuzey Catalogue No 126 alatt közöl.

Vallásos szempontból ép oly fontosak, mint az előbbieket, azon művészettörténeti emlékek is, a melyek kultikus szertartások végzését ábrázolják. Ilyen például Ur-nina királynak egy reliefje, a mely két mezőre osztva magát a királyt állítja úgy oda fiai társaságában, mint egy szent cselekvény elvégezőjét. A felső mezőben²⁶² jobb felől áll a király hatalmas alakja, egyik keze mellére hajtva, a másikkal fején egy kosarat tart. Alsó testét ránczos, keresztövekkel áthúzott ruha takarja. Előtte igen monoton, egyező testtartásban fiai, körülbelől felényi nagyságban, mint apjuk. A jelenet értelme: a király megy kiönteni a fején levő kosárból az első földtömeget az általa építeni szándékolt templom fundamentumára.²⁶³ Az alsó mezőben már a szertartás elvégzése után látjuk környezetében a királyt, jobbában poharat emelve hálaadásul az ég felé. A relief alakjai igen primitívek s csaknem mind egyazon típus szerint vannak formálva. Mozgékonyosság, könnyedség sehol sem fedezhető fel rajtuk. Egy másik reliefen, a mely a tellői épületek romjai közül került elő s eddig az összes reliefek közül a legnagyobb, a felső mezőben egy ünnepi processzió ábrázolatát szemlélhetjük igen érdekes formában megérezkítve. Egymásután lépked ugyanis négy alak nagyság szerint elhelyezkedve, az első áldozati edényeket visz kezében, a második egy fejsze alakú tárgyat, a harmadik imára kulcsolja kezeit, a negyedik pedig kezeit összefogva és a derék irányában tartva halad a többi után. Az ábrának az a része, a mely a szentélyt, vagy az isteneket, a kik elibe vonulni akartak, tartalmazta, letörött.²⁶⁴ Az alsó mezőben balfelől egy asszony ül s játszik egy 11 húru hárfán, vagy cziterán, szerszáma előtt egy kecske áll nagy szarvakkal, majd egy másik emberi alak, a kinek a szerepe azonban ismeretlen. E jelenet értelme is világos, az asszony húrjátékkal dicséri az isteneket s emeli a körmenet

²⁶⁰ Heuzey : Catalogue No. 125.

²⁶¹ Ugyanott No. 120.

²⁶² Découvertes en Chaldée pl. 2. fig. 1., Heuzey : Catalogue No. 8., Meyer : Sumerier 78. l.

²⁶³ Említi Ur-nina felirataiban a Nina és Ningirsu templomainak általa való felépítését. V. ö. Thureau—Dangin : Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (Paris, 1905.) 12. és köv. l.

²⁶⁴ Közölve először Perrot et Chipiez : Histoire de l'art Vol. II. 601. l., majd a Découvertes pl. 22. fig. 4. és Heuzey : Catalogue No. 33.

ünnepélyességét, a kecske pedig áldozati állat, mely levágásra van szánva. Valószínűleg a kultuszszal függ össze egy nagyon primitív ábra is, a melyet a francziák, a kik Tello-ban megtaláltak, „la figure aux plumes“-nek nevezték el, mert az ábrázolt személy fejkötőjéről két hatalmas toll nyulik a magasba. Előtte két oszlop áll, nyilván mint valamelyik szentély bejárata s a relief felírata áldozati ajándékokról tudósít, tehát egy olyan személylyel lehet dolgunk, a ki áldozatokkal felszerelve útban van a templom felé. A relief nagyon régi, még az Urnina előtti időből való s ez a magas kor magyarázza meg primitíven naív vonásait.²⁶⁵

Kulturtörténeti és szocziális nézőpontból különös figyelmet érdemelnek azok az emlékek, a melyek a házi berendezésre, házi eszközökre, ismert állatfajokra, fegyverekre, címerekre s egyéb dolgokra vonatkozó ábrázolásokat tartalmaznak. Mindezek együttevén élénk tanubizonyságot tesznek azon műveltségi állapotról, a mely a régi sumiroknál uralkodott s a mely az alakítás itt-ott mutatkozó primitívsége dacára is oly magas volt, hogy méltán ejtheti bámulatba korunk fiait. A házi berendezés emlékei főként kőküszöbök és fenmaradt oszloprészek által vannak reprezentálva.²⁶⁶ Ezek külseje és alakja nem árul el semmi rendkívülit, legfeljebb azt, hogy az oszlopok alja és a küszöbkövek oldala, sőt néha teteje is tele van írva ékjegyekkel, a melyek a dedikáló nevét, hivatalát és más dolgait tartalmazzák. A házépítés alapkövetésének szokása is bizonyítva van a sumir időből egy Ur-nina által a tellói palota fundamentumába lehelyezett tábla által, a melyet egy karóhegyben végződő szoboralak feje s egy a karóból ferdén kiemelkedő támaszték tart. A tábla téglányalakú, felső része gömbölyded és telve van az Ur-nina dedikációját megörökítő ékírással.²⁶⁷ A házi berendezéshez tartoznak távolabbi értelemben a külső építkezések is, különösen a kutak, pinczeszerű helyiségek stb. Ilyeneket is szolgáltat a sumir periodus s valóban csodálatraméltó, ha ábrázolásokon boltíves földalatti vezetékeket vagy egyéb célra kiboltozott üregeket látunk, a melyeknél már a kemény cement is alkalmazásba jön.²⁶⁸ A házi eszközök közül ismeretesek a vázák, tálak, poharak agyagból és érczből s ez utóbbi fajta szép izléses díszítéssel ellátva, továbbá a kés, sőt még a kanál és villa is. A vázáknak egy példánya, Entemena király díszes ezüst vázája, a melyet Ningiršu istennek ajánlott és az Eninnu templomban állított fel,

²⁶⁵ Ld. legutoljára P. Toscanne: Les ideogrammes cuneiformes. Signes archaïques (Paris, 1908.) 70. l. E mű t. i. részben a Louvre pecsétcylindereit is közli az ideogr. szemléltetésére.

²⁶⁶ Heuzey: Une villa royale chaldéenne (Paris, 1900.). Fig. 5., 6. és 13.

²⁶⁷ Ugyanott Fig. 28.

²⁶⁸ Hilprecht: Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur (Leipzig, 1903.) Abb. 29. és 50. V. ö. még tőle: The Excavations in Assyria and Babylonia = The Bab. Expedition of the University of Pennsylvania. Series D. Vol. 1. (Philadelphia, 1904.) 372. l.

megérdemli, hogy e helyen is megemlékezzünk róla s néhány szót szenteljünk díszítéseinek. A váza ércalapzaton áll, 28 cm. magas s átmérő szélessége 18 cm. Füle nincs, nyaka keskeny éppen mint a későbbi idő temetkezési urnáinál. A nyak legfelső peremén felirat jelöli meg a váza czélját és ajándékozója nevét, valamint egy Du-du nevezetű főpapot, a kinek idejében történt az ajándékozás. A kidomborodó középrészt egy köralakú díszítés vonja be, mely négy hatalmas kifeszített madáralakot tartalmaz. Mindenik madár körmeivel két-két szarvasnak a farkát tartja, a melyeket két, arczczal feléjük fordult oroslán követ, beleharapva a szarvasok arczába. Az oroslánokra most már háttal feléjük fordult új oroslánok jönnek, a melyek szájukkal két zergét harapnak, mint a következő kifeszített szárnyú madarak tartóit. És így megy ez tovább, a míg a köralak egészen kitelik. E rézmetszetű körön felül a nyak felé 7 heverő tehénalak díszíti a vázát, a melyek jobblábukat félig felemelve tartják, mintha fel akarának kelni.²⁶⁹ Az egész munka annyira invencziózus és díszítő momentumai annyira magukon viselik a hú természeti megfigyelés bélyegét, hogy gyakorlott művészi kéz művének minősíthető, mely manapság is dicséretére válnék bármely mesternek. Figyelmet érdemel még egy agyag háromlábú a 3-ik évezred közepéről Nippurból, a melynek alakja beöröklődött kelet fiainál egészen a legújabb korig.²⁷⁰ Az állat ábrázolatok közül legrégebbiek az Urnina idejéből származó tellói oroslánfejek nagyon arhaisztikus formával és egy élethű kidolgozása bronz kecskefej a farai hegyekből. Ez utóbbinál a bronz antimonnal van vegyítve, hogy annál tartósabb legyen s a szemek kagylóval helyettesítve; a fülek tartása figyelő helyzetre mutat, a szarvak szép tekerítettek. Gyakoriak a bika és szarvas, meg tehén díszítésű domborművek, sőt a kutya is megjelenik egy ábrázolaton. Sasok, keselyük szintén otthonosak a képzőművészet alkotásain. Már e sokféle állatnak a megfigyelés alapján való ábrázolása és alkalmazása is feltétlenül mutatja, hogy a műalkotás tehnikája immár messze mögötte áll a kezdet nehézségeinek. A mi a fegyvereket illeti, maradtak ránk valóságos fegyverek is pl. törhegyek, lándzsák, de a legnagyobb rész ábrázolatokból ismeretes. Így az Eannadu keselyű oszlopa nemcsak a pajzsot, a csatabárdot, a lándzsát és a harci szekeret örökölte meg, hanem a harcos sereg csatasorát is, a mint a királyllyal és a vezénylő tiszttel az élen az ellenségre rohan. Ugyanez az ábra ismerteti meg velünk a sumir harcosok sisak-ját is s ad felvilágosítást arról, hogy a királyok paizs helyett vastag állati bőrrrel védték testüket a támadás ellen.²⁷¹ A címerek közül leggya-

²⁶⁹ Heuzey: Catalogue No. 218. Még szebb reprodukcióban Hilprecht: The Excavations stb. 241. l.

²⁷⁰ Hilprecht: Ausgrabungen im Bel Tempel Abb. 10. és 11.

²⁷¹ Meyer: Sumerier und Semiten 84—85. l. még inkább Heuzey: Restitution matérielle de la stèle des vaotours (Paris, 1909.) 8—10. l. és Pl. II.

ribbak az oroszlánokon álló kifeszített szárnyú madár címerek, a melyek eredetileg egy-egy város istenéhez tartoztak s e révén átmentek aztán a város tulajdonába. Az istenszobrok talapzatán vagy trónjaik hátsó részén látható madár, néha egyéb állati alakok is címerekül tekinthetők még, mivelhogy isteneknek állatokhoz való hasonlítása, illetőleg azokkal való azonosítása, ama régi időben egészen megszokott dolog.²⁷² Egyéb kultúr-történeti vonatkozású alkotások közül legyenek megemlítve itt a sumir határkövek, a melyekből néhány példányt napvilágra hozott az ásó,²⁷³ s a melyek később az assyrok által oly szívesen és gyakran alkalmaztattak és szolgáltak szimbolikus ábrázolások céljaira, sőt átmentek a római birodalom praxisába is,²⁷⁴ továbbá egy pecsétcylindere egy zenész alakja, a ki lunar dingir Galmu-nak = Galmu isten zenészének nevezetik,²⁷⁵ s végül ugyan-csak egy más zenész,²⁷⁶ a ki kutyája áhítatos figyelme közben hangolja czipeteraszerű instrumentumát. Érdekes, hogy írófogantyú a sumir periodusból sem valóságos formában, sem képies ábrázolaton nem maradt fenn (valóságban későbből az a) b) periodusból sem), ennek oka csak az lehet, hogy az íron anyaga valami gyenge anyag, talán bambusznád lehetett,²⁷⁷ másfelől meg annyira privilegizált eszköz volt, hogy még az alkotó művészeknek sem ötlött eszükbe domborművű megörökítése. De ha fogantyút nem is, írnokat, titkárt szemlélhetünk egy berlini pecsétcylindere, a mely a Sargon és Naram-sin korához tartozik s rajta a 4-ik alak egy kopasz-fejű sumir író, Kalki, pecséttel kezében.²⁷⁸

Nagyjelentőségű a művészeti emlékek *etnografiai vagy etnologiai* nézőpontból megállapítható sajátossága. E tekintetben a sumir ábrázolások, akár relief művek, akár pecsétcylinderek, akár valóságos szobrok mind egy típust tüntetnek föl, olyan típust, a mely a semitának határozott ellentéte. E típus jellemző sajátosságai a borotvált fej és arc, ellentétben a babyloni semiták hosszú aláomló hajfürtjeivel és gondozott szakállával, a miért is ez utóbbiak a feliratokban calmat kakka-di-nak (= fekete fejűeknek) neveztetnek (később az emberiség általános nevévé lett), az egyenes orr, gömbölyű homlok, a hátrahuzódó áll, a vastag ajkak és a kurta, zömök nyak. E vonások jelen vannak már a primitív ábrázolásokon is,²⁷⁹

²⁷² E képzet magyarázatára v. ö. A. Erman: Die aegyptische Religion. Berlin. 2. Aufl. 9. és köv. l.

²⁷³ Hilprecht: The excavations stb. 475. és 481. l.

²⁷⁴ Egy ilyen Daciából előkerült nagy határkő, ha jól emlékszem, látható a kolozsvári tud. egyetem régiségtani múzeumában is.

²⁷⁵ Toscanne: Les ideogrammes cunéiformes (Paris, 1908.) 56. l.

²⁷⁶ Hilprecht: Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur Abb. 42.

²⁷⁷ Messerschmidt: Zur Technik des Tontafelschreibens (Leipzig, 1907.) 8—9. l.

²⁷⁸ Az ábrára és magyarázatára lásd Meyer: Sumerier und Semiten 73. l.

²⁷⁹ Lupa képmását Toscanne: Les ideogrammes cunéiformes 118. l., a mi annál figyelemre méltóbb, mert ez a Lupa Kis főnökének neveztetik, a hol pedig tudvalevőleg igen erős volt már a történeti idő kezdetétől a semí befolyás.

tisztán és világosan felismerhetők aztán a gondosabb kidolgozású és fejlettebb technikájú későbbi szobrokon. Mint egy külön faji jelleg meghatározói egyenesen kiáltók lesznek aztán, ha pl. a Heuzey: Catalogue No. 93., 79., 80. és a Gudea szobrok egyik megtalált fejét, vagy egy turbánnal ábrázolt fejet (Catalogue No. 55.), akár a keselyű oszlop sumir harczos alakjait összehasonlítjuk a Naramsin Susában megtalált diadaloszlopa semita típusaival. Még a ruházat is teljesen elütő a két fajnál: a semita hosszú, keskeny, az egész testet körülölelő ránczozott öltönyvel szemben áll a sumir kereszt csikos, rojtozott köpeny, melynek egyik fele átmegy a bal vállon, a másik pedig a jobb hónalj alatt jön át a mellre s kapcsolódik össze társával. Csak a sumir istenek ábrázolása mutat fel olyan vonásokat, úgy a haj- és szakállviselésben, mint a ruházatban, a melyek semita hatás nyomaiul tekinthetők.²⁸⁰ De e semita hatást megengedve sem szabad annyira mennünk, a mennyire Meyer ment, hogy ebből a semita kultúra elsőbbsége s vallásos rendszerének fejlettebb volta, különösen pedig a semiták ősbabyloni lakozása mellett kovácsoljunk argumentumot,²⁸¹ hanem olyanformán kell azt megmagyaráznunk, hogy a sumirok isteneik erejének és hatalmának illusztrálására igen alkalmasnak találták a vad, robusztus, erőtől duzzadó semiták némely vonását és szokását átvenni s azt tudatosan reájuk alkalmazni.²⁸² Így érthető meg a sumir istenek semitizált típusa. Most pedig a sumir művészetről összefoglaló képet nyervén, térjünk rá műveltségük utolsó nyilvánulási formájára: a tudományra.

e) *Tudomány.* Olyan értelemben vett tudományról, mint a mai, persze nemcsak a sumiroknál, de az őskor egyetlen egy népénél sem lehet szó, de igenis a rendszeres spekuláció és logikusan összefüggő gondolkozás olyan elemeiről, a melyek méltán az ősemberiség tudományaként jellemezhetők. És ilyen elemek, néha nagyon is kifejlődött, előhaladott formában igen szép számmal találhatók a régi sumiroknál, úgy, hogy a főbb tudományágak első alakulata már a történelem ezen őskorában tisztán kivehető.

Természetes, hogy a rendszeres gondolkozás legelőször is azon a mezőn tevékenykedett, a mely a vallásos képzetek termőföldje vala, itt kísérelte meg a képzetek fogalmi tisztázását, fejlesztését, egymással való összeegyeztetését, rendszerbe foglalását s ebbeli munkálkodásának eredménye lón a *tudós papi teológia*. A teológia tehát az első tudomány, melynek kifejlesztése, megalapozása a sumir periodusra, sumir írói körök tevékenységére vihető vissza. Nem szükség sok bizonyítékot felsorolni

²⁸⁰ Meyer: Sumerier und Semiten 53—54. I. és Geschichte des Altertums Bd. I. 2. 405. I.

²⁸¹ Ugyanaz, id. munkájában.

²⁸² Heuzey még ebben sem lát semita hatást, hanem a természetes fejlődés folyamányának tartja. Rest. matérielle de la stéle des vaotours. 36. I. Igy King is A history of Sumer and Akkad (London, 1910.) 51. I.

annak a hihetőségére, hogy teológiai munkálkodás tényleg már a legrégebbi időben is folyt a papi körökben, elég csak arra rámutatni, hogy papi osztályok,²⁸³ sőt papi hierarchiának a jelei²⁸⁴ ismeretesek a történelmi kor kezdetéről s a sumir műveltség egyéb elemeinek az ismerete mellett lehetetlen fölvenni, hogy e papok tisztán csak a kultusz rabszolgai elvégzésével foglalkoztak volna és nem ezen túlmenő spekulatív teologizálással is, továbbá, hogy a babyloni mitológiai rendszer azon kialakítása, a mely egy Hammurabi idejéből előttünk áll, nem magyarázható meg másképp, mint a sumir papság előző hosszas irodalmi működéséből. Egész joggal beszélhetünk tehát sumir teológiáról s kutathatjuk e teológia alkotó részeit. A sumir teológia alkotó részei az *asztrologia* s az ennek alapját képező *matematika*; mint irodalmi műfajnak ágai a vallásos irodalom mindazon hajtásai, alkotásai, a melyek a kultusszal összefüggenek s a későbbi babyloni vallásra nézve annyira jellemzőek, így a *varázslási irodalom, a himnusz és bűnbánati énekköltészet, istenmitoszok, legendák* stb. Ezek közül a matematikai alapra épített asztrologia valószínűleg későbbi, csak babylonföldi alkotás s vele kapcsolatos a mitoször rendszeres kialakítása is, míg a varázslási irodalom persze a jelenlevőnél sokkal primitívebb formában és kezdetlegesebb képzetekkel még az őshazai tartózkodás idejére megy vissza s nem sokkal később hozza létre, fejleszti ki magából a himnusz költészet őselemeit. Hogy a varázslási irodalom a vallásos szellem legelső alkotása, eklatánsan bizonyítja a primitív népek vallástörténete,²⁸⁵ de különben is logice következik ez az emberi lélek azon pszichológiai strukturájából, hogy az ember, mihelyt tudatára jut nálánál magasabb rendű szellemi lényeknek, mindjárt azoknak jóindulatát keresi, vagy haragját igyekszik kiengesztelni, szóval uralkodni akar felettük s erre más eszköz nem áll rendelkezésére, mint a saman papok által összeszerkesztett egy csomó titokzatos varázsigé, a mely képes a kívánt hatást előidézni. A varázslás szokása lélektanilag azon hitben találja gyökerét, a mely az embert az ellentétes természeti erők ütközőjévé teszi s a két véglet között amannak egyensúlyát csak úgy képes biztosítani, hogy a jóistenek túlnyomó hatalmát állítja a gonosz szellemek hatalmával szemben s ezen túlnyomó erő feletti rendelkezést, annak kihasználását a gonoszszal szemben az ember kezébe teszi le, illetőleg a papok varázstudományába helyezi. A legnagyobb bizonyos-

²⁸³ A sumir nép története cz. szakaszban idézett sumir papi neveket. Vagy pl. az igidub = jós, magus = abaraku nevet, a mely a Genesis XLI. fej. 43. v.-ben Józsefnek adatik ki.

²⁸⁴ Ld. az Entemena ezüst vázája felíratát. Thureau—Dangin: ISA 58—59. 1. udba dudu sangu dingir Ningirzukurakam = akkoriban Dudu volt Ningirsu főpapja. Vagy a pap szót.

²⁸⁵ Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte 3 Aufl. (Tübingen, 1905.) Bd. I—II. cz. művében.

sággal állítható tehát, hogy az assyr-babyloni varázsirodalom nagy része, ha nem az egésze²⁸⁶ — még az őssumir korra megy vissza s ott képezte egy olyan litania alapját, a melynek célja volt a papi osztályok által a jótékony isteni erőket az emberi életsors szolgálatába állítani s az élet bajaival, mint a gonosz démonok behatásaival szemben kellő ellenszerül felhasználni. A varázslási irodalom régiségét elárulja azon tény is, hogy benne olyan képzetek csendülnek meg, a melyek a vallás későbbi magas fejlődési fokával szemben mint értelmét és hitelét vesztett üres czeremonia maradványai jelennek meg s valószínűleg csak a nép fejlődésképtelen konzervativizmusának köszönhetőek fennmaradásukat, a kultuszban való további alkalmazásukat, — továbbá, hogy olyan sumirsággal vannak kétnyelvű emlékei is írva,²⁸⁷ a mely az emesal dialektussal ellentétben emeku idiomaként karakterizálható, ez pedig általános felfogás szerint a nyelvfejlődés korábbi periodusát és erőteljesebb hangállományát öleli fel. A varázslás hatékonysága azon alapulván, hogy a gonosz démonok ellen az összes jóistenek sorompóba állíttassanak, nyilvánvaló, hogy az első szellemesketések a főistenek, Anu és Enki nevében kellett hogy történjenek és csakugyan vannak jelek, a melyek ezt bizonyítják;²⁸⁸ majd az Enlil hatalma növekedésével belépett ő is harmadiknak a társaságba, míg végül a fejlődés azon periodusa, a mely a szövegek mostani alakjában előttünk áll, olyan alakulatot nyert, hogy az Enlil örököse, Marduk lett a varázslás főistene, ki ebbeli hatalmát atyjától, Ea-tól kapta, mellette azonban ott állanak a teljesség és a nagyobb hatás kedvéért a többi leszorított istenek is, különösen az astralis vonatkozású Sin, Samas. De világos dolog, hogy a vallás nem elégedhetett meg az istentiszteletnek ezzel az alsórendű és minden magasabb szellemiséget nélkülöző formájával, hanem egyuttal módot kellett találnia arra is, hogy a jóistenek szabadításáért hálát is adjon, nagyságukat, dicsőségüket zengedezze s így állanak elő a varázsszövegek egyszerű, consequens fejlődéséből a himnuszok, dicsénekek. A két műfaj ugyanis alapjában egy s a különbség köztük mindössze annyi, hogy a himnuszköltészet a varázslási szövegből csak a jóistenek neveinek és tulajdonságainak a felsorolását tartja meg, ellenben a gonosz démonok neveit és praktikáit elhagyja.²⁸⁹ Az átmenet az egyikből a másikba látszik még azon tényben is, hogy a legtöbb himnusz mintegy a démonoktól szenved-

²⁸⁶ Az eredet kérdését egyáltalában nem befolyásolja azon tény, hogy némely varázslási szövegek babyloni nyelven vannak írva, mert a babyloni recensio lehet régebbi mintának az egyszerű fordítása is, aminthogy az is.

²⁸⁷ Pl. a Surpu szöveg series táblái és még több más szöveg. V. ö. pl. Ch. Fossey: *La magie assyrienne* (Paris, 1902.) cz. munkáját.

²⁸⁸ Ld. Hommel: *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients* (München, 1904.) 23. l.

²⁸⁹ E theoriára v. ö. először W. Schrank: *Babylonische Sühnrüten.* = *Leipziger Semitistische Studien* (Leipzig, 1908.) III. Jg. H. 1. 25—26. l.

dett bajok utóhangjaképen az istenek dicsőítő megszólítása után odafízi az imádkozó testi nyomorúságainak felsorolását is, továbbá a legtöbbnek šiptu = varázslás jelzésében (= a šiptu babyloni szó) s még inkább azon körülményben, hogy egész himnusz sorozatok varázslási szövegek összefüggésében jönnek elő. A fejlődésnek későbbi fokát jelzik aztán a bűnbánati énekek, a melyek az elpanaszolt baj okául az ember bűneit állítják oda s ezeknek az istenek által való megbocsátásával akarják amazit megszüntetni. Alapjában e műfaj is a varázslásra, illetőleg himnusz költészetre megy vissza s amazokkal való összefüggése nem egy esetben abszolút biztossággal kimutatható. Eredetét lágyabb emesal nyelve s a babyloni papok iránta tanúsított nagy előszeretete daczára is még szintén a sumir szellem alkotó erejének kell tulajdonítanunk, mert fenmaradt példák szólnak mellette²⁹⁰ és különben is lehetetlen a nagy műveltségű sumir papokról föltételezni, hogy ezt az adott viszonyokból önként kínálkozó lépést már maguk meg ne tették volna. A teologia ezen szubiectív-lírai részénél, értve alatta a varázs-himnusz és bűnbánati irodalmat, legyen elég a sumir vallásos szellem alkotó tevékenységének, közvetlen actív részvételének az általános hangsúlyozása, továbbmenő részletekbe, hogy mi a reánk maradt megfelelő irodalmi örökségből precise az ő részük és mi a semi babyloniak hozzájárulása, fejlesztése, annál kevésbé bocsátkozzunk bele, mert e kérdések a tudományos discussio eddig még alig érintett pontjai. Ehelyett fordítsuk figyelmünket inkább a teológiai munkásság obiectív ágazatára, az asztrologiára s a rajta felépülő mitosztanra.

Kétségtelen, hogy az égi jelenségek szemlélete s azoknak a földhöz való ellentéte határozta meg a sumir mythologia őskézetét is s ez vezette rá a sámán-papokat az An és Enki istenalakok s a szolgálatjukra rendelt égi és földi szellemsereg, az Igigi és Anunnaki fogalma megalkotására, de ez még nem minősíthető a közvetlen szemléleten s a reá basirozó primitív reflexion túlmenő tudós astrologiai spekulációnak. Semmi nyom nem mutatja, hogy a sumir papok ily foglalkozást rendszeresen űztek volna az őshazában, sőt Enlil-nek a levegő istenévé való avatása és az őshaza sajátlagos klimatikus viszonyai, meg a megélhetésért folytatott küzdelem egyenesen ellene szólnak. A sumir asztrologiai spekuláció, mint alapja a későbbi assyr-babyloninak csak Babylon földjén fejlődhetett ki, egy oly

²⁹⁰ Radau-nak különböző szövegkiadásait a nippuri könyvtár tábláiból, mint Miscellaneous Sumerian Texts = HAV. 274—375. I., Ninib, The Determiner of fates = BE. Series D. Vol. V. Fasc. 2. 1910. és Sumerian Hymns and prayers to god Ninib. = BE. Vol. XXIX. P. 1. S. A. 1911. az általános jellegű sumir himnusokra, bűnbánati énekekre pedig a nippuri Tabiutu-lil panaszdalát, a mely jelenlegi assyr szövege daczára is kétségtelenül egy régebbi sumir alap átdolgozása, I. Martin: Journal Asiatique, Xme série (Paris, 1910.) Tome XVI. 75—143. I. „Le juste souffrant“ cz. alatt.

házában, a hol a csillagos ég zavartalan ragyogása az év $\frac{2}{3}$ -ad részén keresztül szinte mintegy ellenállhatatlanul kihívta a vizsgálódás figyelmét s a talaj termékenysége következtében az életfentartás nehézségeivel sem kellett a népességnek oly erősen küzdenie, főképp pedig jó hosszú időn keresztül egészen a semiták betöréséig nem kellett semmi bonyodalomtól, külső zavartól tartani. A viszonyok oly szerencsés összejárása eredményezte tehát a sumir asztrológiai spekuláció kifejlődését, a mely annál nagyjelentőségűbb, mert alapja lett a mythos képződés nagyarányú fejlődésének s mert másfelől teljes fényében mutatja azt a kulturális magaslatot, a melyet a sumir nép a fejlődés folyamán új hazájában elért. Az asztrológiai spekuláció nyomait mutatja már az az isteni panteon is, a mely a történeti idő kezdetén kibontakozik előttünk, valamint az istenek földi kultushelyeinek cosmico-astralis jelölése is, visszakövetkeztethetnénk reá a későbbi babyloni papság asztral-mitológiai világnézetéből is,²⁹¹ de jelenlétének mindennél ékeőbb bizonyága s jellegének felderítője az a szép számú matematikai agyagtábla, a mely Nippurból, Abú-Hatabból és egyéb helyekről került össze és részben a sumir periodus utolsó idejére az isini dinasztia idejére megy vissza s a mennyiben egy másik részében későbbi keletű is (1500 Kr. e.) semmi olyant nem tartalmaz, a mi már az első régiéken meg ne volna, tehát a maga egészében minden skrupulus nélkül használható forrásanyag.²⁹² Az itt említett agyagtáblák látszólag tiszta matematikai számítások, sokszorozó és osztó műveletek, gyök és hatványtáblázatok, de közelebbi megfigyelés mellett úgy tűnnek fel, mint egy nagyon fontos és nevezetes számnak, a 12960000-nek meghatározott viszonyú kifejezői. Szemléltetésül s a további okoskodás gondolatmenete megértése céljából álljon itt néhány ilyen tábla.²⁹³

²⁹¹ Ez asztral-mitológiai világnézet felfedezése a H. Winckler érdeme. Lényegére s követői táborára l. az én VVTK cz. m. 17—14. lapjait. Ellene száll sikra újabban F. X. Kugler: Sternkunde und Sterndienst in Babel I. (Münster, 1907.), a II-ik kötet Natur, Mythos und Geschichte als Grundlagen babylonischer Zeitordnung (Münster, 1909.) és Im Bannkreis Babels (Münster, 1910.) cz. munkáiban. A Winckler teoriájának egyik-másik gyengéjére rámutatott, de annak lényegét megdönteni nem tudta. Mindenesetre elítélendő s az obiectiv vitatkozás előnyére nem válik az a hang, a melyet Kugler legutolsó munkájában használ.

²⁹² Hilprecht: Mathematical, metrological and chronological Tablets from the temple library of Nippur. = BE. Series A. Vol. XX. Part. 1. (1906.) 14 l.

²⁹³ Az itt közölt szövegekre ld. Hilprecht előbb idézett feldolgozását 20—28. lap, valamint a megfelelő planche-okon adott ékiratos szövegpéldányokat is.

Az egyiknek ez a tartalma (No. 20. Hilprecht):	Egy másik még ilyen alakkal bír (H. p. 20.)		
1. --- 8640000 A-an	2×1	50×1	540×1
2. --- 6480000 „	3×1	60×1	600×1
3. --- 4320000 „	4×1	72×1	720×1
4. --- 3240000 „	5×1	90×1	750×1
5. --- 2592000 „	6×1	100×1	-----
6. --- 2160000 „	8×1	120×1	900×1
8. --- 1620000 „	9×1	144×1	960×1
9. --- 1440000 „	12×1	150×1	1000×1
10. --- 1296000 „ és így to- vább adja a 12, 15, 16, 18, 20, 24, 25, 27, 30, 32, 36, 40, 45, 48, 50, 54, 60, 64, 71, 80. és 81-nek meg- felelő hányados számokat. A há- rom utolsó hányadosa ez:	18×1	180×1	1080×1
	24×1	240×1	1350×1
	25×1	300×1	1500×1
	30×1	432×1	2160×1
	36×1	450×1	3000×1
	40×1	480×1	160000×1
72. --- 180000	45×1	500×1	162000×1
80. --- 162000			
81. --- 16000			

Egy harmadik még fontosabb, mint a két előbbi a következőképp olvasható: Hilprecht No. 22. Obv. Col. I.

1-ső sor lgi	1	Gal-bi	8640000	A-an
2-ik sor lgi	2	Gal-bi	6480000	„
3-ik sor lgi	3	Gal-bi	4320000	„
4-ik sor lgi	4	Gal-bi	3240000	„
5-ik sor lgi	5	Gal-bi	2592000	„
és 13-ik sor lgi	18	Gal-bi	720000	A-an ²⁹⁴

Végül egy negyedik tábláról (Hilprecht No. 25.) a következő számok olvashatók le:

1-ső sor	125	720	9-ik sor	2000	20
2-ik sor lgalbi		103680	10-ik sor lgalbi		6480
3-ik sor	250	360	11-ik sor	4000	9
4-ik sor lgalbi		51840	12-ik sor lgalbi		3240
5-ik sor	500	180	13-ik sor	8000	18
6-ik sor lgalbi		25920	14-ik sor lgalbi		1620
7-ik sor	1000	90	15-ik sor	16000	9
8-ik sor lgalbi		12960	16-ik sor lgalbi		180

²⁹⁴ Az lgi-galbi egy szó és azt jelentí = szemet bír, a bi a 3-ik személyű névmás. Az aan = az osztás jele: v —, de eredetileg szó jelentése vala = minden

Azt állítjuk tehát, hogy mindeme matematikai táblázatok a 12960000 ($= 60^4 = 3600^2$) számnak valamelyes irányú kifejezői. Lássuk pl. mindjárt a legutolsót. E tábla páratlan sorú első számai (a 125, 250, 500 stb.) úgy tekintendők, mint egész számu alakjai olyan egymásra következő törtszámoknak, a melyeknek számlálója mindig 12960000, nevezője pedig a páros sorok záró száma, az az $125 = \frac{12960000}{103680}$, $500 = \frac{12960000}{25920}$ stb. A páratlan sorok felső számainak a szerepe még nem egészen tiszta, de Hilprecht már itt is megsejtett valamit, amikor felbontván az első számokat soss illetőleg nêr alkatrészeikre (soss = 60, nêr = 360) s az ezeken felülmaradó számokkal elosztván a 3600-t megnyerte mindeniket. Így $125 = 2 \text{ soss} + 5$, $250 = 4 \text{ soss} + 10$, $1000 = 1 \text{ nêr} + 6 \text{ soss} + 40$ stb. és 3600 osztva 5, vagy 10, vagy 40-el = 720, 360, 90. A 3600 pedig szintén igen jellegzetes szám, $1/10$ -e a 360000-nek, a mely utóbbira visszavihető a 12960000 is.

A 3-ik tábla és az első úgy tekintendők, mint az Igi és a Galbi között levő, illetőleg elől álló szám által mutatott osztási hányadosai a 12960000-nek, a hol csak a legelső megnevező van helytelenül kifejezve (1 helyett $1\frac{1}{2}$ -et várnánk, mert a 8640000 ily arányú osztási hányadosa a 12960000-nak), egyebütt a megfelelő számokkal elosztva a 12960000, kijön a soros aan előtti szám. A második tábla pedig látszólagos szorzási formában mind olyan számokat tartalmaz, a melyek a 12960000-nek olyan osztó megnevezői, hogy általuk osztva az osztás eredménye mindig precíz egész szám lesz. De hát hogy jutnak a sumirok erre a 12960000-re, a melyet šargal šunutag névvel (= az érinthetetlen, változhatatlan nagy sar) neveznek?²⁹⁵ A szám asztrális spekulációval áll összefüggésben s úgy tekinthető, mint a 60-as számrendszer egyik végső száma, a 3600^2 vagy a 60^4 . Astralis jellegét mutatja az, hogy e számot átveszi a görög filozofia is s Plato, a kinél kifejezetten előfordúl, úgy nevezi azt, mint „a jobb és gonoszabb születések urát“ s így mythico-cosmicus jellegét határozottan elárulja. Plato „Respublika“-jának ez a helye,²⁹⁶ kapcsolatban Berosusnak az ősidő világkorairól fentartott hagyományával megmagyarázza a 12960000-es szám értelmét és jelentőségét, következésképp a sumir asztrologia benső lényegét is. Szükség azért itt a Plato magyarázatát, melyet a számhoz fűz, kissé részletesebben megtekintenünk.²⁹⁷ Az egész idevonatkozó hely fordítása a

egyes rész, egyik-egyik s csak később lett az osztási művelet hangtalan jele. A szorzó és a szorzandó közé helyezve: pl. 2 ara 2 = $2 \times 2 = 4$.

²⁹⁵ Ld. előbb a nyelvi rész tárgyalásánál. V. ö. Langdon: A Sumerian Grammar 120. l. 1. jegyzete is.

²⁹⁶ Plato: Respublica Vol. I—II. (1—10. k.) ed. J. Adam (Cambridge, 1902.) a V. II., VIII-ik könyve 546 B—D.

²⁹⁷ V. ö. e magyarázatra Hilprecht: Mathematical, Metrological and Chronological Texts. 29—32. lapját.

következő:²⁹⁸ „Az isteni teremtés periodusát egy végső szám foglalja magában, az emberi periodust (= a terhesség ideje értendő alatta) ellenben egy olyan szám, a mely az első szám (az egység után), a melyben sokszorozások és a három méretet (hosszúság, szélesség, magasság) meg nem egyenlő és nem egyenlő, növekvő és fogyó számok négy határát kifejező számok vannak, olyan számok, a melyek mind határos és racionális dolgokat jelölnek (e számok $3^3 = 27 + 4^3 = 64 + 5^3 = 125 = 216$: ez a héthónapos terhesség ideje), ezek közül kettő (= 4 és 3) szorozva 5-tel két egyező számot ad a) ha önmagával 3-szor megszorozzuk (azaz 3-ik hatványra emeljük) (tehát $4 \times 3 \times 5 = 60 \times 60 \times 60 \times 60$ az az $60 \times 60^3 = 12960000$) és ez = az egyenlő egyenlővel és még százzal megszorozva ($6 \times 6 = 36 \times 100 = 3600$) a 2-ik hatványon (= 3600^2). E szám elnyerésére egy másik hosszabb út b) az 5 rationalis átmérőinek 100 négyzet számából (= egy négyzet realis átmérőjéhez legközelebb eső szám, a mely négyzet egyik oldala = 5 és ez = $\sqrt{50} = 7$ helyett $\sqrt{49} = 7$, tehát összesen $49 (= 7^2) \times 100 = 4900$) levonandó egy száz (= $4900 - 100 = 4800$), vagy az öt irracionális átmérőinek a 100 négyzetéből ($50 \times 100 = 5000$) levonandó 200 (= $5000 - 200 = 4800$) s ez szorozva a 3 köbének 100-szorosával = $3 \times 3 \times 3 = 27 \times 100 = 2700$. Tehát a második egyenlő szám = $4800 \times 2700 = 12960000$.” — Így Plato. — Sőt még tovább is, a mikor okoskodását így foglalja össze: „Ez az egész szám, egy geometriai szám a jobb és rosszabb születések ura és valahányszor a mi előljáróink ennek nem tudása folytán létrehoznak idő- és alkalomellenes házasságokat, e házasságok sarjait nem fogja kísérni szerencse.” Látnivaló tehát, hogy Plato e számtömeeggel a világ mindenség életét, folyását és fokozatosságát akarja szemléltetni. Az ember fogamzása idejét kapcsolatba hozza a világegyetem harmonikus működését, periodikus életét kifejező számmal, a 216-t a 12960000-rel. A kapcsolat ténye azonnal felül emelkedik minden kétségen, ha a 12960000-et is nap-számnak vévén az évi átlagos 360 nappal elosztva redukáljuk a megfelelő évszámra 36000-re.²⁹⁹ Így azonnal érteni fogjuk, hogy a világegyetem harmoniáját kifejező nagy szám tényleg világperiodust akar jelenteni, mert Berosus történeti munkájában a 36000 jelentőségét nagyon hangsúlyozza, a mikor több őskirály uralkodása tartamát épen 10 sar-ban = 36000 évben állapítja meg.³⁰⁰ A világkor és az emberi születési időt kifejező szám közötti összefüggés

²⁹⁸ A hely annyira tömör és nehéz, hogy fordítása magyarázat nélkül lehetetlen. Ezért a mi fordításunk sem szószerinti, de az értelmet pontosan adja vissza.

²⁹⁹ A sumir év s utánna az első babyloni évszámítás is ugyanis csak ennyi átlagos napszámot ismert.

³⁰⁰ V. ö. Berosus fragmentáit a Firmin—Didot-féle klasszikus irodalmi kiadás vállalatában a *Fragmenta Historicorum Graecorum* II. kötet, Ed. C. Müller (Parls, 1878.) 499. l.

most már azt teszi, hogy az utóbbinak, mint az első miniatűr képének alkalmazkodnia kell az elsőhöz, ha célját elakarja érni, az az 216 a 36000-nek, illetőleg a 12960000-nek olyan osztási hányadosa kell legyen, a mely egész számeredményt ad. És így van, mert a $12960000 : 216 = 60000$. Sőt Plato az összefüggést még precízebbé teszi, a mikor a „Respublica“ X-ik könyv 615 B-ben az emberi élet normális tartamát 100 évre teszi, mert ezzel kifejezi azt, hogy az emberi életkor a világperiodusnak $\frac{1}{360}$ -ad része, $(100 \times 360 = 36000)$ illetőleg az ember életében egy nap megfelel a világkor egy esztendejének. (Az emberi napok száma 100 éven át $= 360 \times 100 = 36000$ nap s ez szemben áll a világkor 36000 esztendejével, 12960000 napjával). De a természetes születés ideje a 7 hónapos (216 napos) terminus helyett inkább 9 hónap $= 270$ nap szokott lenni s bár Plato e számot nem említi, rendszerét mégis erre való tekintettel is konstruálja össze, mert ez időtartam is egész számú osztási hányadosa a 12960000-nek és 48000 osztási eredményt ad. Plato helyett említi e számot, mint a természetes születés időtartamát Pythagoras, a kinek számkonstrukcióira megy vissza közvetlenül a Plato világharmónia teóriája.³⁰¹ Most már értjük tehát, hogy miért nevezi Plato a világegyetem jellegzetes számát a jobb és rosszabb születések urának, azért, mert ez az az alap, a melyhez viszonyítandó a szülési idő tartama s csak ha ez utóbbi pontos nevezője ugyanannak, lesz a gyermek szerencsés egész életén keresztül.³⁰²

De mi következik mindebből a sumir idő asztrológiai felfogására nézve? Az, hogy a sumir papok már maguk is imerték a 12960000-nek szerepét a világegyetemben, azt világkorokkal kombinálták s részleteiben átvitték a világrendszer minden jelenségére, a melyeket beléjük szorítottak, hogy így rend és harmonia uralkodjék a mindenségben. Így alapoztatott meg lassanként a világegyetem harmonikus berendezésének fogalma s érte el végső kifejlődése határát a sumir periodus végén, az isini dinasztia idejében. A fent közölt matematikai táblázatok s azoknak későbbi, babylon-assyr kölcsönzésből átvett görög magyarázata már önmagukban is elegendő abszolút bizonyítéka lehetnének a sumir asztrológia s az ennek megfigyeléseit rendszerező, feldolgozó asztronómia jelenlétének, de idézzünk még egy más bizonyítékot is, a mely benső lényegük megvilágosítását még hathatósan munkálja. És ez azon tény, hogy a *mu* szó olyan jelentésekkel bír, a melyek csak a világharmonia tanából és gondolatából magyarázhatók meg. E jelentések: *név*, *év*, *jóslás* és *ég* (= világ). De hogy lehet egy szónak ennyi különböző jelentése, csak úgy, hogy az összeköttetésbe ho-

³⁰¹ Hilprecht: Mathematical, Metrological and chronological Tablets = BE. Series A. Vol. XX. Part 1. (Philadelphia, 1906.) 30—33. l.

³⁰² A 12 960000 jelentésére és magyarázatára v. ö. még Mahler: Der Kalender der Babylonier cz. cikkét a HAV. 1. és köv. lapjain is.

zatott a legfőbb istennel An-nal, az ég urával s ez összekötetésből nyerte logikus gondolatfejlődését. Mu(š)-anna = az An neve, de hát ez micsoda = az ég, az An lényegének megtestesülése, kijelentése s ez utóbbi az a nagy olvasókönyv is, a melyből a papok leolvassák, megjósolják a világ folyása menetét, az egymásután következő éveket. Innen a szónak jóslás és év jelentése.³⁰³ Az An lényege kijelentése ugyan az egész égen történhetik, de mégis a legalkalmasabb hely erre az Enlil-Belhez tartozó égi szárazföld, az állatkör. Kezdetben, a míg a vallás nem nyert tudós asztrális karaktert, e képzet olyan formában fejeztetett ki, hogy Enlil felöltözte az atya hatalma teljességét s uralkodása által az atya akaratának szerzett érvényesülést, tehát egyszerűen csak az utódlás ténye jelentette az An lényege kijelentését, de már később a spekuláció térnyerése idején Enlil is az égbe vitetik föl s ott lesz planetáival, csillagaival mutatója az An örök akaratának, benső lényegének. Sőt mivel a tudós papi számítás Anut és Eát is az ég kiemelkedőbb részére, az állatkörre szorította, égi területükön maguk is hirdetői lettek a mindenséget kormányzó harmonikus törvényszerűségnek és pedig annál nagyobb mértékben, minél inkább zsugorodott össze az idők folyamán az Enlil tényleges hatalma s lépett helyébe a fényes, örökszépségű nap, a Marduk planétája. A Marduk fellépésétől kezdve aztán a nap lesz, illetőleg az ezt megszemélyesítő Marduk isten a harmonia törvény, az ég akarata kijelentője s csak a birodalom egyes részeiben, mint délen Ur városában kísérlik meg arabs semita bevándorlók részint helyi szokások, még inkább azonban a magukkal hozott vallásos képzetek folyományaképen a holdisten, Sin elsőségét hangsúlyozni s azt fentartani, persze sikertelenül.³⁰⁴

A vallásnak így kiképzett asztrális színezete szerephez juttatta már a sumir időben is a planétákat, sőt láttuk, hogy közülök némelyek épp a fő triasz rovására hatalomban és tekintélyben nagyon is meggyarapodtak, csak természetes aztán, hogy alakjaik köré helyeződött el mindaz a mitológikus anyag, a melyet a nagy istenek Anu, Enlil és Ea abszorbeálatlanul hagytak. A sorrend kedvéért azonban lássuk röviden először az ez utóbbiak köré lerakódott mitosz-anyagot. A főhatalom birtokosa, Enlil körül képződött ki természetesen a legnagyobb mitosz-kör, a mit az is mutat, hogy utódjára, Mardukra egyenesen róla vitetnek át a mythikus, színező vonások. Így ő a hőse a teremtési eposznak s azon harci elbeszéléseknek, a melyek egy összörnynyel a Labbu-val vagy Tiamattal vívott harczokról tudósítanak.³⁰⁵ Mint teremtő Isten megjelenik Anu is néhány apróbb szö-

³⁰³ Ld. Radau: Sumerian Hymns and prayers to god Ninib. = BE. Series A. Vol. XXIX. Part 1. (Philadelphia, 1911.) 31—35. lapjait s általában az egész bevezetést, a hol szerző szellemes kísérletet tesz a sumir vallásnak az An panthetikus fogalmából való levezetésére.

³⁰⁴ Vallásos Világnézet és Történeti Kutatás cz. m. 47—50. l.

³⁰⁵ V. ö. pl. az Enlil és Labbu mythust. Ld. az én VVTK 86. l.

vegben, de e szerepe már csak a mult idők reminiscenciája s érdekes, hogy olyan szövegekben is maradt fenn, a melyek a babyloni irodalom legrégebb műfajához, a varázslási irodalomhoz tartoznak.³⁰⁶ Belt, illetőleg Enlilt nevezi a világ teremtőjének Berosus is, ki népe ősmítologiai képzetéről, úgy látszik, kitűnően volt értesülve.³⁰⁷ A Gilgames eposzba beékelt özönvíz mítosz is az Enlil nevéhez fűződik, mert a költemény végén őt éri a szemrehányás, hogy vízözönt rendezett (v. ö. Gilgames eposz XI. tábla 165 köv. sor). De az özönvízzel kapcsolatban szerepet játszanak Anu és Ea is, az elsőnek ugyanis magas egébe menekülnek az ár elől a szorongatott istenek, a második pedig tanácsot ad a nagy özönvíz mítoszban is s külön is Atrahasis-nak, hogy mikép építse fel hajóját, mely őt és családját megmentendő lesz.³⁰⁸ A többi mítoszok az egyes planéta istenek körül helyezkednek el s asztrális megalapozottságuk egész világosan szemlélhető. Így pl. az „Utukki limnuti“ varázslási szöveg bevezetését képező mythus a 7 démonról, a kik a kora tavaszi holdat szorongatják az égi töltésen s így a Nergal társai, a téli nap gonosz viharszellemei, a plejádok.³⁰⁹ Vagy a Gilgameš eposz, a melynek két főalakja Gilgameš és Eabani a 12 állatkörjegen átvonuló napot és holdat reprezentálja.³¹⁰ A Dumuzu mítosz meg (ismerve későbbi átdolgozása után „Istár alászállása az alvilágba“ c. alatt) a tél idején jótékony és termékenyítő erejétől megfosztott napot mutatja be a „Nergal és Ereškigal“ mítoszhoz hasonlóan, a mint az alvilágban pihen, majd tavasszal új élet létrehozására ismét előjön.³¹¹ A Ninib himnuszok, illetőleg eposz³¹² alapformája is a sumir időre megy vissza s e korból datálódik részben az a rengeteg omina tömeg, a mely a földi eseményeket összeköttetésbe hozza az égről leolvasott elője-

³⁰⁶ Pl. az egyik Anu-féle teremtési historia a fogfájás férgérről szóló varázslási szöveg bevezetése, egy másik meg egy templomépítési rituales szövegben maradt fenn. Ld. W. King: *The seven Tablets of the Creation* (London, 1902.) [Vol. I—II. = *Lucas's Semitic Translation and Series Vol. XII—XIII.*] a Vol. II. XLIX-ik tábláján egy olyan szöveget közöl, a melyben Anu, Bel és Ea jelennek meg mint teremtő istenek.

³⁰⁷ Firmin—Didot: *Fragmenta Hist. Graec.* (Paris, 1878.) Vol. II. 497—498. l.

³⁰⁸ Ld. az Ea és Atrahasis mythost az én VVTK 114. l.

³⁰⁹ V. ö. az én VVTK 87. l. Ugyanott megtalálható a további irodalom is.

³¹⁰ O. Weber: *Die Literatur der Babylonier und Assyrer* (Leipzig, 1907.) 90—91. l. Újabbán ld. a H. Gressmann magyarázatát, melyet a Gilgames eposzhoz fűz. Gressmann és A. Ungnad: *Das Gilgames eposz* (Göttingen, 1909.) = *Forschungen zur Religion und Literatur des A. u. N. Testaments.* Herausg. v. H. Gunkel és W. Bousset. Heft XIV.

³¹¹ V. ö. VVTK 146—149. lapját.

³¹² Fr. Hrózny: *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 1903. évf. Heft. V. és Radau: *Ninib The Determiner of fates.* = BE. Series D. Vol. V. Fasc. 2. (Philadelphia, 1910.) sz. kiadásait.

lekkel,³¹³ valamint a szintén asztrál-mitologiai spekuláczió alapuló isten listák egy némelyike is. Úgy, hogy bátran kimondhatjuk, hogy a babylon-assyr asztrológia első rendszeres kiképzésével együtt sumir szellemi örökség a babyloni tudomány első fő ága, a teológia is csaknem egészen.³¹⁴

Az asztrológia, mint láttuk, matematikai számításokon és táblázatokon nyugodott. Szóljunk azért egy keveset itt még a matematikáról is, kiegészítendő ismereteinket a sumirok matematikai műveleteiről. A számnevek különböző írásmódjával e helyen nem foglalkozunk,³¹⁵ sem arra nem terjeszkedünk ki, hogy a semita behatás kényszerítette-e a sumirokat a 10-es számrendszer itt-ott való alkalmazására, elég itt újólag hangsúlyoznunk, hogy a sumir műveltség és világnézet a 60-as számrendszerrel volt egybekötve elválaszthatatlanul s ezért az utóbbi tekintendő úgy, mint a sumir szellem hajtása. Ehelyett szólni fogunk inkább a számrendszer materialis tartalmáról és a különböző számtani műveleteknél való alkalmazásáról. Az egész számok mellett ismerték a sumirok a törtszámokat is, a mint ezt a nippuri táblák világosan mutatták s az ékírásban fenmaradt törtszám jelzések is evidenten bizonyítják. Külön jelzett kedvelt törtszámok voltak azok, a melyek olyan osztási viszonyt fejeztek ki, hogy a nevező pontosan helyettesíthető volt 6-tal így $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, a 6-ossal is írt $\frac{1}{6}$, $\frac{5}{6}$ mellett. ($\frac{1}{2} = \frac{3}{6}$, $\frac{2}{3} = \frac{4}{6}$) Neveik voltak: $\frac{1}{6} = \text{šuš}$, $\frac{1}{2} = \text{maš}$, $\frac{2}{3} = \text{šanap}$ és $\frac{5}{6} = \text{parap}$.³¹⁶ Az alapszámok minden esetben és bármely szó mellett mindig változatlanok maradtak, ragozhatatlanok voltak és legfeljebb nagy ritkán csatoltatott hozzájuk egy *am* vagy *kam* végzet minden különösebb jelentés nélkül. Az *am* vagy *kam* szócska különben a sorszám nevek képzésére szolgált pl. udu 22-kam = a 22-ik nap, vagy eš-am = harmadik, s

³¹³ Az előjel tannak ez volt a tudományos formája ama másik népszerű mellett, a mely a földi események minemiségére állatok belső részeiből, folyadékoknak edényekben való elhelyezkedéséből vont következtetést. Az elsőre vonatkozó szövegek kiadása tekintet nélkül sumir vagy assyr eredetűkre három tudós érdeme, ú. m. az A. Boissier-é, ki Documents Assyriens relatifs aux présages. Vol. I—III. (Paris, 1884—1899.) és Choix de textes relatifs à la divination assyro-babylonienne (Genève, 1905.) cz. munkáiban hordott össze rengeteg anyagot a kérdésre nézve, az Ch. Virolleaud-é, ki L'astrologie Chaldéenne Vol. I—II. Fasc. 1—8. (Paris, 1905—8.) és Ch. Fossey-é, ki Textes assyriens et Babyloniens relatifs à la divination (Paris, 1905.) cz. műveben bocsátott közre nagy anyagot. Lenormant: La divination et la science des Présages chez les Chaldéens (Paris, 1875.) műve ma már elavultnak tekinthető. Az idevonatkozó szövegek magyarázatára és feldolgozására ld. legújabban Jastrow: Die Religion Babyloniens und Assyriens. Bd. II. 1907. és köv. ld. Giessen, XX-ik fejezetét.

³¹⁴ Ezt elismerik indirekte a babyloni papok is azért, hogy a vallásos irodalom művelésére a régi sumir nyelvet használják.

³¹⁵ A számjegyek ékjegyeire v. ö. már Thureau—Dangin: Recherches sur l'écriture cunéiforme (Paris, 1898.) 81—90. No-s és a 119. no. 14—16. és 21—22. l.

³¹⁶ Langdon: A sumerian Grammar 120—121. l.

mint e példákból látható, mindig a számnév mögé került. Az osztó számnevek képzése egy odacsatolt *ta* által történt, a mely igen gyakran az am *emphaticus* raggal megbővülve *tam*-nak hangzott. A sokszorozó számnevek ada-ját (írva *adu*) már láttuk előbb, itt nem szükséges reá még egyszer kitérni. A számműveletek sokféleségét szintén érintettük már előbb és megtaláltuk a sumir periodusban a szorzást, osztást, gyökvonást és hatványozást. Kiegészítőleg rámutatunk itt még arra is, hogy néhány nippuri táblán valóságos szorzótáblákat sikerült fölfedezni, a melyekben az egymásután következő számok kettővel vagy más egyéb számmal vannak sokszorozva.³¹⁷ Hogy a sumirok e műveleteken kívül még az összeadást és kivonást is ismerték, az annyira magától értetődő, hogy nem is szükséges felette szót vesztegetni, hiszen mindkettő alapja a rajtuk felépülő magasabb számműveleteknek.

Az asztrologiával kapcsolatos a *naptártan*, ha ugyan a szó komoly, tudományos értelmében lehet ilyenről beszélni a régi sumiroknál. A sumir időből reánk maradt helyi naptárok a legteljesebb mértékben megerősítik mindazt, a mit mi a sumir vallás s az ennek integráns alkatrészét képező asztrológiai speculáció felől, annak fejlődéséről elmondottunk volt. E naptárjegyzékek ugyanis, a melyek az Uri dinasztia (Dungi, Bursin) előttre mintegy 2160 évvel mennek vissza³¹⁸ s így nem esnek nagyon messze a bevándorlás korától, azt mutatják, hogy a naptárszámítás még csak kis mértékben volt átszöve asztrológiai semitizálással, nagyobb részében még sokkal inkább a nép földművelő foglalkozásával összefüggő jelenségek határozták meg az egyes hónapok neveit, jellegét. Ha pl. ilyen hónap neveket találunk, mint *maš-azag-kur* = a fiatal kecske evés hónapja, *ses-da-kur* = a zebu evés hónapja, *une-(mušen)-kur* = az une madár megétele hónapja, *ki-sig-d. Ninazu* = a Ninazu kenyér törése hónapja, *itu šegurkud* = az árpa aratás hónapja és *itu-šu-ešša*, vagy *itu apin-du-a* = az öntöző gépek felemelése hónapja, — úgy lehetetlen el nem ismernünk, hogy e hónapnevek megállapításánál a földművelői élet kiemelkedő mozzanatai játszák a főszerepet. Viszont, ha mellettük ily jelzésű hónapokat is találunk, mint *bar-zaggar* (egy álló csillag neve), ezen *d. Ninazu* = a Ninazu isten ünnepe hónapja, *itu-akitu* = *itu-ezen d. Dumuzi* = a Tammuz isten ünnepe hónapja, *itu-ezen-mag* = a nagy ünnep hónapja és *itu-ezen-an-na* = az Anu ünnepének hónapja, úgy másfelől el kell ismernünk azt is, hogy astrologiai momentumok már jelen vannak a naptárban, ha még egészében, vagy tulnyomó részében meg nem is határozzák azt. Több-kevesebb változással

³¹⁷ Hilprecht: *Mathematical, Metrological and Chronological tablets* 16. és köv. l.

³¹⁸ Langdon: *Tablets from the Archives of Drehem* (Paris, 1911.) 15. l. A nagyobb vidéki centrumokban, mint Tello-, Nippurban divatos Sargon előtti és Sargon korabeli naptárakra ld. ugyanott 6—15. l. V. ö. még a Drehemi táblák naptár adataira H. de Genouillac: *La trouvaille de Drehem* (Paris, 1911.) 15—16. lapját

a naptárszámításnak ez a formája marad érvényben aztán a fejlődés későbbi folyamán is, a mikor pedig az asztrológiai spekuláció már teljes virágzását elérte, de a tartalomra gyakorolt azon jelentésbeli eltolódással, hogy a hónapok nevei immár nem szószerinti jelentésükben vétetnek többé, a minék ellentmondana az a körülmény is, hogy az általuk jelzett időpontban az értelemnek megfelelő cselekvény végre nem hajtható (ha pl. az árpaaratás hónapja télre esik vagy más hasonló esetek), — hanem mint egy régi számításnak átöröklődött s a népkonzervativizmus által kegyeletesen megőrzött formái, a melyek azonban reánk nagyjelentőségűek azért, mert a sumir időszámítás kezdő korát segítnek megállapítani.³¹⁹ A babyloni papok átvevén aztán a naptárszámítás sumir örökségét, átalakították azt a maguk céljai és tudós spekulációi szerint s így jött létre az a naptárforma, a mely az egyes hónapokat a panteon főbb istenei között felosztotta, az az tisztán asztrális alapra fektette, s a melyből egy késői példa fenmaradt számunkra az VR 43 : 11 a, b oly fontos szövegében. Egyébként a sumir év 12 hónapból állott átlagos 30—30 nappal, de valójában holdév volt s így minden új hold feltünése (29 nap 12° 44' 3") új hónapot is kezdett egyuttal. Ez az év természetesen mögötte maradt jó néhány nappal a mi napévünknek s így a hónapok eredeti helyeikről nagyon eltolodtak, ezt megakadályozandó szurtak be időközönként³²⁰ egy interkalaris hónapot a névsorba, a melya azonban az eltolódási proccesszust nem tudta visszatartani annyira, hogy a hónapok eredeti helyeikről jelentékenyen el ne távolodtak volna úgy, a mint az uri dinasztia idejében a Drehemi táblákon találjuk. A napok beosztása 12 kettős, az az 24 egyszerű órára szintén sumir találmány s ez örökségként átszállott a mai kor és vele minden idők naptárába is.

Míg az asztrológiának folyománya a kalendarium volt, addig a matematika a *mértékrendszer* kifejlődését s az első *geometriai számításokat, méréseket* tette lehetővé. A mértékrendszer mindhárom nemében, ú. m. hosszúság, térfogat és súlymérő egységeiben a 60-as számrendszerre van fektetve. Fejlődése menetét a sumir perioduson belül a legteljesebb biztossággal meg tudjuk állapítani. Kiindulva egymástól független mérésekből eljutott végül egy közös egységhez, az árpaszemhez, a mely mind a három irányú mértékegységének megvetette alapját. Így lett a hosszúság mértékegysége az *U* (az assyr-babyloniaknál *ammatu* = a héber rőf) 144 árpaszem hosszával egyenlő, = 30 ujj = 496 miliméter, a térfogat egysége a *qa* = 7200 árpaszem területe, a rőf-höz való viszonyában pedig

³¹⁹ Éppen azon eltolódás által, a melyet a holdév pontatlan kikerekítése folytán a tényleges napévvel szemben szenvedtek.

³²⁰ Időközönként és nem 19 éves szökő periodusokban, a mint Mahler: *Babylonia és Assyria*. 1906. 249. lapján még állítja, mert Kugler szerint a 19 éves ciklus csak a Kr. e. 7-ik századra vihető vissza (Ld. Im Bannkreis Babels cz. művét).

egy 496 köbmiliméterű $U =$ egy 406 milliliteres qa , és végül a *mina* súlyegység $= 10800$ árpaszemnek a súlya $= 60$ gin, vagy siklus és 60×180 še $=$ szem. Nagyobb területek pl. mezők mérésére a *gan* (egy közép-nagyságú mező mérete) használtatott.³²¹

Hogy a sumiroknak geometriai ismereteik is voltak, az következtethető azon tényből, hogy ismerték a térfogat mértékét, még inkább agyagtábláknak olyan rajzaiból, a melyek mezőket ábrázolnak a hosszúság és szélesség, szóval a felület mértékadatával, legfőképpen pedig a 2-ik évezred közepéről, vagy még korábbi dátálható következő babyloni szövegű metrologiai, nippuri tábla szövegéből:³²²

Hilprecht No. 30. Col. II. 10 s. anniti ubānu ša 30 ubāne
 11 s. 1 ammatu ammat ša zēru 10 GI—MEŠ
 12 s. ša 1 adapu
 13 s. ammat ni'-um u agarinnu
 13 s. u 1 ammat išu šillu

E szöveg magyarra lefordítva így hangzik: „ez az ujj, a mely annyi, mint 1 rőf 30-ad része (szó szerint: a mely 30 ujj $=$ 1 rőf), egy 10 qannu hosszú és 1 qannu széles mező rőfjéé és ez annyi, mint 1 adapu, a melynek a felső része (nium) 1 rőf, (esetleg a hosszúságot jelenti nem kör alakú tárgynál) szélessége (agarinnu) $=$ 1 rőf és árnyéka (az az magassága) $=$ 1 rőf“. — Akármilyen formájú, henger-, avagy koczkalak legyen is e test, a mezőhöz hasonlítása s méreteinek közlése feltétlenül arra utalnak, hogy térfogata ismerős volt az író előtt. S ha meggondoljuk, hogy a tábla székhelye Nippur, a sumir kultúra ősfészke vala s az itteni semita tudomány ép e kulturából táplálkozik hosszú időn keresztül, továbbá, hogy az előbb említett területi ábrázolások még a sumir korszakra mennek vissza, úgy nem vonakodhatunk a sumirok geometriai ismereteit is bizonyos fokig valóságként elfogadni.

Sok okunk van hinni, hogy a *nyelvtudomány* ápolása is meleg otthonra talált a sumir papoknál. Először is az irodalom fejlődése s a műveltség mind szélesebb népkörökre való kiterjedése magával hozta új fogalmaknak a rendszeres gyártását, majd egy külön osztálynak a nyelvtudomány és ékírás titkaiba való tervszerű, alapos bevezetését. A nippuri könyvtár a korai babyloni időből szállított ránk nagyszámú olyan szöveget, melyek egykori papi tanítványok nyelv és írásgyakorlatait tartalmazzák.³²³ Azonkívül az Assurbanipal könyvtárában fennmaradt egy csomó grammatikális

³²¹ E mértékek összefoglalására s részletes elemzésére a régebbi irodalom feltűntetésével együtt v. ö. Thureau—Dangin: Journal Asiatique (Paris, Xme serie. XIII. 1909.) I. 79—108. lapjain olvasható cikkét és ugyanott 235—47. l. Allotte de la Fuye cikkét Mesures de capacité d. l. textes de Telloh.

³²² Hilprecht: Mathematical stb. 36—38. l.

³²³ Hilprecht: Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur 57—59. l.

szöveg, a melynek az volt a célja és rendeltetése, hogy a szükséges sumir és assyr nyelvtudományi ismereteket a tanulók emlékezetébe bevésse.³²⁴ Teljes joggal felvehetjük tehát, hogy e késői minták sumir eredetieknek az utánzatai, olyan eredetieké, a melyek hasonló céllal és rendeltetéssel bírtak.

A *történettudomány* is föltalálható első kezdeteiben a sumir népfajnál. Ugyan az első időkből hiába keresünk olyan történelmi feljegyzéseket, a melyek kritikai nézőpontok szerint volnának rendezve s magukon viselnék egy a historiai dolgok megítélésében jártas kéz nyomait, mint pl. a bibliai királyok könyvei, a Sámuel, vagy a krónikák könyve, de annál beszédesebbek azon tudósítások, a melyeket egyes uralkodók vésetnek agyagba, kőbe vagy ércbe udvari irnokaik által saját tetteikről, népjóléti intézkedéseikről s koruk kül- és belpolitikai viszonyairól. És ilyen tudósítások csaknem minden uralkodótól maradtak fenn.³²⁵ Sőt közöttük még olyanokat is találunk, a melyekben az uralkodó egész genealogiai táblázatát közli, megbecsülhetetlen hasznára a későbbi történettudománynak.³²⁶ Emellett nem hiányoztak az összefüggő kronologiai listák sem, a melyekben egymásután következő dinasztiki uralkodási időtartama volt egybeállítva. Ilyen kronologiai táblázatoknak a megléte a sumir korban következtethető volt azon tényből is, hogy Nabonidus is, mint láttuk, bár helytelenül, de össze tudta állíttatni a babyloni királyok lajstromát fel egészen Sargon, Naramsinig és ez már jól benne van a sumir időszakban-, továbbá Berosusnak összefüggő kronologiai táblázatából, de megdönthetetlen bizonyítékot nyert azon szerencsés körülményben, hogy a nippuri ekspedíczióknak sikerült egy ilyen sumir nyelvű uralkodói listát napvilágra hozni a sumir periodus végéről s ezáltal bebizonyítani, hogy sumir primitív történetírásról beszélni csakugyan lehetséges. Hogy fogalmunk legyen a történetírói eljárás mineműségéről amaz ősidőből, álljon itt e megtalált kronologiai listának egy némely része:³²⁷ A szöveg hátsó része így kezdődik:

Revers	1 s.	Urum ki ma Ur	dingir Engurra lugalam	mu	18 inag
	2 s.	Dungi	dumu Ur- d. Engur-ge	mu	58 inag
	3 s.	Bûr d. Sinna	dumu Dungi-ge	mu	9 inag
	4 s.	Gimil d. Sin	dumu Bûr d. Sinna-ge	mu	7 inag

³²⁴ Jellemzésükre ld. Weber: Die Literatur der Babylonier und Assyrer (Leipzig, 1907.) 286. és köv. I. Ékiratos publikációjukra v. ö. elől a forrásanyag cz. részt.

³²⁵ Thureau—Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (Paris, 1905.) cz. művét s ennek a VAB. I-ső köteteként megjelent (Leipzig, 1907.) német nyelvű fordítása.

³²⁶ Thureau—Dangin: Les inscriptions de S. et A. 20—23. I. Ur-nina: Bas relief Généalogique A. B. C.

³²⁷ Első fele közölve Hilprecht: OBI. = BE. Series A. Vol. 1. (Philadelphia, 1893—96.) No. 125—7., második része a BE. Series A. Vol. XX. Part 1. 46—97. I. Planche XV.

5 s. Ibi d. Sin dumu Gimil d. Sinna-ge mu 25 inag

6 s. 5 lugal-ene

8 s. Isiin ki na stb. mu 117 inageš

és ilyen szellemben és formában folytatódik tovább, közölvén még 16 más királynak az uralkodási idejét, hogy a 24-ik sorban aztán így fejezze be:

24 s. 16 lugal-ene mu 225 itu 6 inageš.

Mielőtt e részt lefordítanók, elemezzük röviden a benne előjövő nyelvtani formákat: az 1-ső sorban a lugal-am = király és a van ige összetétele = király vala v. lett, inag = ag = uralkodni ige prefixumos perfectum alakja, a 2. s.-ban dumu = fiu s az utánna következő tulajdonnevek ge ragja a genitivus képző, a 6. s.-ban lugal-ene = pluralis alak (még hozzá számnév után, nyilván a példák írott, konkrét számára való tekintettel)³²⁸ inageš = ag ige plur. perfectum alakja. Lefordítva így hangzik:

1. Ur városa: Ur-Engur vala a király, uralkodék 18 évig,
2. Dungi, Urengur fia uralkodék 58 évig,
3. Bursin, Dungi fia uralkodék 9 évig,
4. Gimil Sin, Bur Sin fia uralkodék 7 évig,
5. Ibisin, Gimil Sin fia uralkodék 25 évig,
6. összesen 5 király uralkodék 117 évig,
8. Isin városa stb.

24 sor: összesen 16 király uralkodék 225 évig és 6 hónapig.

Ide iktatom még, mint érdekes historiai feljegyzést Eannatu királynak azt a feliratát, a melyet ezüst vázájára vésetett fel. Sumir szövege a következő:³²⁹

(1.) dingir Ningirsu (2.) ursag d. enlilra (3.) entemena (4.) pateši (5.) sirlabur-ki (sirlurla-ki helyett) (6.) šagpadda (7.) d. nina (8.) patešigal (9.) d. ningirsuka (10.) dumu eannatum (11.) pateši (12.) sirlabur ki-kage (13.) lugal kiannaaggani (14.) d. ningiršura (15.) nigin kuglaḥḥa DAG-da d. ningirsuge abtaka + ka (16.) munadim (17.) namtilanišu (18.) d. ningirsu (19.) eninnûra (20.) munatum (21.) udba dudu (22.) sangu d. ningirsukakam.

Fordítása: Ningirsu, Ellil harczosa számára Entemena, Sirlurla patesije Nina szive választottja, Ningirsu nagy patesije, Eannatum Sirlurla patesije fia, az ő királya, Ningirsu számára, a ki őt szereti, készített (munadim = dim igétől) egy ezüst vázát, a melyben Ningirsu és az ő élele javára Ningirsu-hoz, az eninnu templomba behozta (munatum = tum ige). Az időben Dudu vala Ningirsu főpapja.

Szólanunk kell röviden még két tudományágról, a melyek eredete

³²⁸ Amennyiben persze a Hilprecht olvasása helyes, mert a felirat fotografikus kopijája annyira elmosodott, hogy az olvasás helyességét belőle nem lehet kontrollirozni.

³²⁹ Thureau—Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad 58—59. l.

szintén a sumir időre nyulik vissza és ezek a *jog-* és az *orvostudomány*. Az első jelenlétét involválja a társadalmi élet rendezettség, a másodiké következik az ember önfentartási ösztönéből. A kettő közül azonban amaz őskorban a jogtudomány a fontosabb. Itt nem térhetünk ki a jogi élet szabályozása ismertetésére, de annyit legyen szabad mégis általános jellemzésül felemlítenünk, hogy a sumir kultúra egyéb irányú magas nyilvánulásainak megfelelő volt a jogrendszer strukturája is. „A sumir családi törvények“, a Hammurabi kodex, mely anyagát tekintve jóval megelőzi a Hammurabi korát s csak utolsó redakcióját köszöni e nagy királynak,³³⁰ s az a sok apróbb jogi okmány, a mely részben a Hammurabi dinasztia idejéből datálódik, részben még korábbra megy vissza,³³¹ de mindenesetre hű visszatükrözője régi sumir korabeli jogi viszonyoknak, amit a benne előjövő számtalan sumir frázis is bizonyít,³³² elég szemléltető képet nyújt mindazoknak, a kik a sumir jogi élet részletei iránt behatóbban érdeklődnek.

Az orvostudomány régisége bizonyítva van a sumirok azon hite által, a mely a betegségeket gonosz démonok, boszorkányok befolyásának tulajdonítja, de e hit meghatározza egyúttal a védekezés módját, azaz az orvostudomány jellegét is. Nem más az, mint a varázslás azon fajtája, a mely a démonnak az emberből való kiűzéséhez különféle anyagokból készített kenőcsöket, vagy egyéb szereket, néha nyálat vagy vízbemerítést alkalmaz.³³³ Más, önállóbb formájára a sumir időből bizonyítékunk nem maradt, de a mennyiben ilyet a sumir műveltség niveaujáról való egyéb ismereteink alapján mégis feltételezhetnénk, jellege és minősége szemléltetésére fölhasználhatók az Assurbanipal király könyvtárából előkerült orvosi szövegek, a melyeknek kiadása és feldolgozása körül Kűchler szerzett magának érdemeket.³³⁴

(Kolozsvár.)

Dr. Varga Zsigmond.

³³⁰ A Hammurabi codex feldolgozása magyar nyelven is megtörtént, bár jóval szerényebb méretekben, mint a külföldi irodalomban. De hát ez érthető is. Szövegét kiadta dr. Kmoskó M. az „Erdélyi Múzeum Egyesület“ jog- és államtud. szakosztálya kiadványai II-ik füzetében, még előbb lefordította dr. Mahler E. „Babylonia és Assyria“ cz. műve II. fejezetében. Az ó-test. törvényadásával összehasonlította az én VVTK cz. tanulmányom a 137. és köv. l.

³³¹ Br. Meissner: Beiträge zum Altbabylonischen Privatrecht. = AB. XI. Bd. (Leipzig, 1893.), és főképp Kohler és Ungnad: Hammurabi's Gesetz (Leipzig, 1904—11.) I—IV. Theil.

³³² M. Schorr: a HAV 24. és köv. lap és H. Ranke: Early Babylonian Business Documents = BE. Ser. A. Vol. VI. Part 1. (1906.) 19. l. és A. Ungnad: Selected Babylonian Business and legal Documents of the Hammurabi period (Leiden, 1907.) XV. és köv. l.

³³³ Ld. a Surpu és Maqlu seriesek különböző helyeit.

³³⁴ Fr. Kűchler: Beiträge zur Kenntnis der assyr-bab. Medicin. = AB. Bd. XVIII. (Leipzig, 1904.)

Rákóczi-levelek.

(A bécsi cs. és kir. udvari könyvtárból.)

— Második, befejező közlemény.* —

16.

Sempte, 1705 október 25.

Gróf Bercsényi Miklós Máchai Viza János kalocsai nagyprépostnak és társának.

Ajánlom szolgálatomat Kegyelmeteknek.

Kedvesen vészem az követ uraknak¹ jöveteléről tudósító levelét és akarom, hogy feleségemmel² együtt az asszonyoknak is fog lehetni udvarolnom,³ kiben jóllehet előre tudós nem voltam, de értvén jövő szándékjokat, tétettem rendelést Nagyszombatban szállások iránt. Hogy peniglen Szencz felé igyekezniék útjokot intézni, tartom alkalmatlannak, mivel ott megszállani alkalmatosságok és szállások az pusztaság miatt nem lehet; disponálja azért, hogy Bazin felé jöjjenek, csak mivel sem tesznek nagyobb útat és arra felé tétettem az dispositiókat, kísérő hadakat is arra küldvén eleikben; Bazinban ebédelvén, e jövő kedden,⁴ alkalmatosan estvére beérkezhetnek Nagyszombatban,⁵ ugyanis ott jobb subsistentiával ebédelhetnek.⁶ Isten éltesse Kegyelmeteket szerencsés jó egészségben.

Senthe vára, 25. Octobris 1705.

Kegyelmeteknek

jóakaró szolgálja
G. B. Miklós mpr.

* Az első közleményt ld. idei I. fűzetünkben.

¹ Sunderland, Stepney, Rechteren és Hamel-Bruyninx, a kik mint közbenjárók készültek bemenni a nagyszombati békealkudozásokra.

² Csáky Krisztina grófnő.

³ Rechteren grófné és a szép Bruyninxné, a kik azonban csak később, november 2-ikán érkeztek meg Nagyszombatba.

⁴ Október 27-ikén.

⁵ Nem 27-ikén este, hanem október 28-ikán délután 1—2 óra közt érkeztek be Nagyszombatba. Fogadtatásuk fényéről Thaly: Bercsényi, III. 454—5. l.

⁶ Az ebédet Bercsényi adta 2 óraker: de mivel „szerdás“ (t. i. lengyelországi megmenekülése szerdai napjának emlék bőjtölő napja) volt, ő maga se nem evett, se nem ivott.

Akár szállásra, akár hálásra jobb lesz Bazinban; Géczi Gábor uram⁷ oda van már.

Külczíme: Reverendissimo domino Joanni Viza de Macha,⁸ episcopo Nesteralbensi, necnon Perillustri ac Generoso dominó Paulo Okolicsányi. Dominis observandissimis. Posonii.⁹

(Eredeti, rendezetlen anyag.)

17.

Érsekujvár, 1705 november 30.

Szluha Ferencz báró Szirmay István nádori ítélőmesternek.

Illustrissime Domine Baro. Domine mihi colendissime.¹

Literas Ill^{mae} Do. V^{rae} una cum accluso extractu literarum domini Thill² condigno animi sensu recte eo tum accepi, cum in causa liberandorum captivorum ex parte Caesareanorum maius studium et sincerio rem agendi fidem unice desiderassemus, quae mihi et collegae meo semper ita cordi fuit, ut (nisi tribus ab hinc mensibus rem adeo christianam paulo remissius egissent Caesareani auditores) arbitrabamur universos bello hoc captos in anni confinio asserendos libertati. Idem tempus labitur, quod duos locumtenentes et unum signiferum, viros sane egregios ad parolam dimisimus, similis notae viris nostris Aradino et Petri-Varadino dimittendis compensandos, de primis duobus nec hucusque satisfactum, pro ultimo mora et taedio victi, non quem optavimus signiferum, verum quos miserunt, male habitos, inedia et laboribus fractos gregarios coacti fuimus acceptare. Cum tamen non alio opus erat studio, quam literis per nos eo transmittendis, ut sincera haec processisset compensatio, quae, ut sint superiori hebdomade ad nos transmissae, moram tamen praeteriti temporis et futuri, carceris onera quis compensabit?

Certe captivi de Styria adducti, ea severo tractandi modo vix speciem hominis praeferunt. Alii aestate missi, qui quadrante anni ex vulnere non curabantur, vermibus et putredine scatentes: quod Caesareani carne et pane copioso habito, interdum semper carcere soluti, nullis fracti laboribus, viri robusti, non testantur de nobis, si qui in specie et de nomine nostrates desiderantur, vix aliquando mittuntur, verum electione per Caesa-

⁷ Garamszegi Géczy Gábor ezredes Récsétől fogva Nagyszombatig 500 nyalka huszárral kísérte a követeket.

⁸ Máchal Viza János neszterfehérvári cz. püspök, kalocsa nagyprépost, cs. békebiztos, a ki nyitrai püspök szeretett volna lenni.

⁹ Hírneves ügyvéd, cs. békebiztos.

¹ Alkalmasint Báró Szirmay István nádori ítélőmester és békebiztos.

² Thill János udv, haditanácsos és titkár.

reanos facta, debiliores et morbidī mittuntur, sanis rursus tamdiu carcere excruciatīs usque dum valetudinarii possint manumitti. Saepe ephoebi et dominorum suorum portis custodiendis adhibiti, apud nos Palotás vocati, non regni, sed privatae personae servi extradabantur.

Iaurini contra leges et sancitam ab utrinque methodum, nonnulli praetextuose rapti in supplicium, contra alios lata condemnationis sententia, neque tamen a nobis, mille causas habentibus, par pari hucusque redditum. Super quo etiam factō solenniter protestamur.

Custodes carcerum Caesareani, seu profus, lytrant dimittendos in aureo, cum ne menstruum quidem peditis salarium, libertatis lytrum in aureum excrescat, et sic tam lytrum, quam caput pro capite accipiunt, hic vero ne obellus quidem extorquetur.

Civis Strigoniensis actualiter arma gestans, et cum iisdem comprehensus fuit, aliunde omnes eiusdem loci incolae sunt armigeri et referentes partes nostras invadunt, si possent praedas acturi, hinc merito licet inter armatos dimissus fuit, tamen ne res captivorum christiana aliquot sentiret incommodum, per alium similem nostratem dimissum iam negotium solutum est.

Quod de loco medio, mutuae extradationi congruo, conventum a nobis non fuit, punctum ultimum regulae non obscure innotuit, ut hinc Ujvarino, inde Comaromio extradatio fiat, et sana nos metuere fecit ratio, quod proxime casus Soproniensis ostendit. Certe fides et sincerum agendi studium, omni medio loco deberent esse firmiora; cum tamen praeteritis diebus in loco mutuae extradationi captivorum ad parolam nobilitarem Excell^{mi} domini generalis Joannis Pálffy eo adductorū, meliore sinciore, domini colonelli Emerici Bezeredy fide, inter ipsum et commendantem Soproniensem, ex fundamento praemissae parolae designato comperitus vacillare: qui locus, velut parola affectus et ab utrinque electus, nec potuit, nec debuit armis violari, sapienti Ill^{mae} Do. V^{rae} submitto iudicio, consentaneum ne sit sinceritati, captivos ad locum a partibus designatum comitatos de via, vel loco armis abripere et an non idem locus ac ipsa, etiam comitiva bona fide et in favorem partis adverseae procedens, re ipsa quasi salvo conductu gaudeat? Non defuisse nobis etiam modos, captivos nostrates statim ex hoc, ut Comaromio educantur, a comitante vindicare armis, si bona fide non prohiberemur. Factum revera hoc dabit nobis ansam etiam in aliis maioris notae momentis, utcunque interpositam Caesareorum fidem vocandi in discrimen. Ea propter Ill^{mam} Do. V^{ram} officiose rogo, pro singulari suo zelo et sincera agendi cura, qua aprime in negotio hocce per Ill^{mam} Do. V^{ram} contestata experior, sacrum hoc liberandorum captivorum opus ita manuducere dignetur, ut incongrue armis erepti captivi Caesarei vel reducantur ad fatum, quo vel totidem nostrates e vestigio libertati asserantur; vereor enim, ne res mise-

rorum captivorum aliquod incurrat incommodum. Caeterum Illustrissimam Dominationem Vestram diutissime salvam et incolumem supervivere exopto, et maneo

Ill^{mae} Dominationis Vestrae

Újvarini 30. 9-bris 1705.

Külczimes lapja hiányzik.

servus obligatissimus

Franciscus Szluha mpr.

(Eredeti, sajátkezű ; rendezetlen anyag.)

Ez a levél érdekes adalék a hadifoglyok kiszabadítása és kicserélése ügyében követett eljárásra nézve. Az ez ügyben kötött cartella szerint a kuruczoknál levő rabokat Érsekújvárra, a császáriaknál levőket pedig Komáromba szállítják s rabjaikat kölcsönösen ezen a két helyen cserélik ki. (Arch. Rákócziánium, I. 388.) A fejedelem 1705 október 20-ikán küldte meg válaszáat a közbenjáró külföldi követeknek a rabok szabadulása iránt benyújtott emlékiratára. (U. o. I. 457—459.) A rabok kicserélése ügyét mindig Szluha Ferencz érsekújvári praefectus, mint Cartellae Commissarius intézte. S mivel „abban neki egész notitiája van,“ a fejedelem később (1706 szeptember 16.) sem látta szükségesnek, hogy ezt a dolgot az egyebekkel elfoglalt Andrassy és Bezerédj vegyék kezökbe. (U. o. I. 681. és IX. 437.)

18.

[1705.]

Szirmay István Savoyai Jenő herczegnek.

Serenissime Princeps¹ Domine Domine et Patrone benignissime!

Ob ardua negotia, quibus Serenitas continue obruitur, iam ab aliquot diebus accessum non valens obtinere, demisse accludo reinventarum Rakóczii literarum copiam. Et si quidem tertius iam agitur mensis, a quo ad mandatum Serenitatis V^{rae} me hic detineo, nullam in propriis instantiis, in quibus partim ex gratia, partim ex iustitia per patrocinium Suae Serenitatis sperabam me obtenturum consolationem, hactenus assequi non valui; hinc neque ulterius inanibus expensis (aliunde satis obberratus) subsistere queo, sed iam cum gratia annuente Posonium redire intendo, et si Vestra Serenitas dignabitur, quid mihi benigne praecipere, semper ad obsequia ero promptissimus V^{rae} Serenitati, quam ad vota propria feliciter valere desidero, ac persevero

Eiusdem Serenitatis Vestrae

Czim és keltezés hiányzik.²

Humillimus servus

Stephanus Szirmay mpr.

(Eredeti, sajátkezű ; 75. 38. sz.)

¹ Savoyai Jenő herczeg.

² Az 1705. évi alkudozások idejéből lehet.

19.

Nagyszombat, 1706 januárus 12.

Okolicsányi Pál Névtelennek.

Excellentissime Domine!

Quia cum principe colloqui per hos dies,¹ quibus hic res agitari coeptae sunt, non data mihi est occasio, igitur per literas principi ex me ipso significare ea consultum visum erat, quae ex parte Augustae Aulae ad eum, a proposito consequendi principatus Transylvanici dimovendum, facere mihi videbantur; quanquam vix ulla ratio occurrit, quam ante hac quoque, expresso mandato defuncti domini comitis Kaunicz,² pluries cum domino episcopo Visa non iterassem. Nunc vero potissima principem urgendi ratio visa est, quod ab Augusta aula nobis obiciatur, contrarium nempe a principe, ipso facto agi et exerceri, quam verbis profiteri in vulgus prae se ferat. Namque esto saepe protestatus fuerit, nec privatum quaerere se, nec suam personam in obicem paci positurum, attamen titulis Transylvaniae principis palam iam uteretur. Ad hoc itaque respondisse mihi principem, V^{rae} Excellentiae significandum duxi, nunc etiam insistere illum suae declarationi et omnino nihil quaerere privati. Addit autem, quod status Confoederati (quantum arbitrator, Hungaros aequae et Transylvanos intelligit) id non existiment privatum esse, quod publicae pacis ac securitatis fundamentum est. Mirari igitur se, quod hoc ab Augusta Aula privatum habeatur. Istud attamen cum a se, ad eosdem status relegare. Caeterum tanta contestatione promptitudinem ad pacem declarat in literis, ut quemadmodum saepe verbis quoque se expectoravit, ita sane velit opere ipso contestari. Inter alia enim in hunc tenorem et sensum, sed Hungaricis verbis scribit: Vellem, inquit, persuasam esse posse aulam quod haec me (id est quod promptus sit ad pacem) facere, neque armadae suae in Transylvaniam ingressus, neque metus cogit, sed unice in patriam sincerus amor. Et hinc digreditur nunc quoque non meliorem fortunam vicesque Suae Maiestatis Saeratissimae armadam in hieme habituram, quam habuit anno elapso. Nihil inde lucri referre Suam Maiestatem Saeratissimam, quod aliquoties Hungari dissipati sint. Et mox utinam,

¹ Rákóczi Erdélyből a zsbói vereség után visszatérve, 1705 december 11-től fogva a tiszáninneni részekben, a nagyszombati alkudozásoktól nagyon távol tartózkodott s 1706 januárus 22-én már Miskolczon volt, hová a senatust a békealkudozások érdekében összehívta. Okolicsányi Pálhoz 1705 deczemberében két levelet is írt (Arch. Rákóczianum I. 448—9.); 1706 januárus 4-én szintén levélben fordult hozzá (U. o. I. 462.) s így érthető, hogy ezekben a napokban Okolicsányi nem élőszóval, hanem csak levélben fordulhatott Rákóczihoz.

² Kaunitz János Vilmos (1700 deczember 17-ike óta birodalmi gróf) miniszter 1705 januárus 11-én halt meg.

aít, privatum quaesivissem! None iam plus effecissem, aliorum exemplo Tucícae genti adhaerendo? Ad quod (ut video) magno cum animi dolore mox cogar, si huius quoque tractatus par fructus fuerit, ac aliorum. Hoc vero minas esse nemo putet (quia minari mihi non convenit), verum potius christianum ac erga patriam filialem, adeoque sanguinem fundere non sitientem, sed pacatam libertatem anhelantem affectum crediderit. Deinde progreditur, scribitque, non omnium dierum solem occidisse et fortunam, quae hodie eiulatum, cras daturam esse gaudium.³ Et iterum de re Transylvanica, ad status provocat, quod mea opinione eo spectat, ac si diceret, status ex iure et privilegiis praetendere, ut electio, quae ipsum attinet, salva manere possit. At vero meae hic, quantum reor, nullus locus opinioni est. Ergo preces saltem ad Deum fundo, ut iam satis sit eius in peccata mortalium iustae vindictae. Misereatur tantae tot milium calamitatis effusique sanguinis! Et praebere pro sua infinita misericordia et potentia modum dignetur, quo aut princeps Rákóczi cedat iuri, iam sibi per electionem qualemcunque attributo, aut Sua Maiestas Sacratissima in gratiam publicae salutis et tot aerumnarum (ni pax fiat) miseris ac innocentibus populis suis, impendentium avertendarum causa, electionem Transylvanorum ratam esse benigne velit! Hoc unico medio Augusti praedecessores huiusmodi acerrima ac diuturna bella (postquam pariter longo tempore aegre induci potuissent) tandem composuere. Nihil novi, nihil insoliti faceret Sua Maiestas Sacratissima, si suo regali iure retento, isto modo tam atrox tamque pertinax hoc bellum Hungaricum componere dignaretur. Imo et Hungariae, et Transylvaniae rex permanens, pace domi clarum se, foris autem, totis viribus alio conversis, Deo iuvante, formidabiliorem redderet. Et quia dedit princeps occasionem, igitur ego vicissim respondi, nihil benignae menti Suae Maiestatis Sacratissimae, neque publico tractatui praeiudicans, quin imo facilitare intendens. Si quid rescripserit, non negligam imposterum quoque ad Excellentiam V^{ram} referre, sive placeat V^{rae} Excellentiae quidpiam mihi rescribere, sive non.

Dominus Archiepiscopus⁴ et domini mediatores Hollandi, non inconsultum iudicant, ut suadendae accelerationis et eorum genuine repraesentandorum causa, quae iam ex parte Suae Maiestatis Sacratissimae declarata sunt, ut cum domino Szirmay me ad concursum dominorum Hungarorum in Miskocz, hinc confaram.

Datum Tyrnaviae, die 12. Ianuarii 1706.

Excellentiae Vestrae

Humillimus servitor

Külczimés lapja hiányzik.

Paulus Okolicsány mpr.

(Eredeti, sajátkezű; rendezetlen anyag.)

³ Itten ártirt levelének eredetijét nem ismerjük.

⁴ Kollonitsch Lipót biboros, esztergomi érsek.

20.

Nagyszeben, 1706 április 10.

Gróf Bánffy György kormányzó Till János bécsi udvari hadi tanácsosnak.

Illustrissime Domine Domine mihi colendissime!

Mea debita obligatio summaque erga V^{ram} Ill^{mam} Dominationem devotio iubet, ut per praesentes Ill^{mae} Dominationi V^{rae} inseruiam, negotiorumque huius provinciae iamiam extremam ruinam et desolationem capientis aliquam notitiam exhibeam, unde nihil plane, nisi lamenta ac lachrimas cum suspiriis et gemitibus ex contributionum insolubilitatis impossibilitate, onerumque importabilitate, cum desolatione finali et summa miseria, ac ut uno verbo dicam, desperationem miserae plebis Illustritati V^{rae} exprimere possum. Quae quoniam in aliis ad V^{ram} Ill^{mam} Dominationem nomine gubernii expeditis, uberius et particularius habentur expressa, earundem repetitione fastidium parere nolo, verum Ill^{mam} Dominationem V^{ram} cum respectuosa fiducia rogo, dignetur extremam plane diem desolationis et ruinarum claudenti huic provinciae consolationem aliquam apud Suam Sacratissimam Caesaream Regiamque Maiestatem, dominum, dominum nostrum clementissimum efficaciter impetrare, ut ad ulteriora etiam Suae Maiestatis Sacratissimae servitia aliquantulum se recolligere provincia valeat. Quam dum per Ill^{mae} Dominationis V^{rae} efficax patrocinium impetrandum huic provinciae mihi constanter polliceor, Eandem et me, meas quoque humillimas instantias particulares ulteriori Ill^{mae} Dominationis V^{rae} efficaci promotioni recommendo, Illustritatemque V^{ram} divinae tutelae devoveo et maneo Illustrissimae Dominationis Vestrae

Cibinii, 10. Aprilis 1706.

Servus obligatissimus

Comes Georgius Bánffy¹ mpr.

Külczíme: Illustrissimo domino Joanni a Till, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis Excelsi Consilii Aulae bellici consiliario et intimo referendario, Secretario etc. Domino mihi colendissimo. Viennae.

(Eredeti, sajátkezű; 66. 29. sz.)

21.

Nagyszombat, 1706 május 26.

Szirmay István Névtelennek.

Illustrissime Domine Fautor mihi colendissime!

Quandoquidem pro inchoatione tractatus pacis hesterni ordinata

¹ Bánffy Györgyöt, a lefejezett Dénes fiát, Erdély rendjei 1691 januárius 17-én választották meg kormányzónak és I. Lipót 1692 januárius 5-én erősítette meg. 1696-ban pedig grófi rangra emelte. Meghalt 1708 november 15-én Szebenben, 47 éves korában.

fuerit,¹ eadem ego ex termis Pöstiniensibus² hucce Tyrnaviam redii, tantum tamen heri apparentiarum quantum hodie experiri potui. Dum hodie apud Excellentissimum dominum a Rechtern³ fuissem, dixit Sua Excellentia se principi erat scripturam et negotium adursuram.⁴ Spargitur, principem et dominum comitem Bercsényim cras Szeredini affuturos,⁵ quos quamprimum eo pervenisse inaudivero, illico me ad eosdem conferam. Passum pro devectione annonae in 4 Danubialia praesidia deputatae adurgebo quidem, praevideo tamen mihi obiectum iri, lustram prius ex ratione punctorum armistitii per excelsam mediationem peragendam esse, hinc necessum esset, si eadem Illma Dominatio V^{ra} eandem admaturaret. Si quid certi constat Ill^{mae} Dominationi V^{rae} de reditu Excellentissimi domini comitis a Vratislau, rogo per quam humaniter non gravetur me eatenus certiorare.⁶ His me experto favori commendans maneo Illustrissimae Dominationis Vestrae

Datum Tyrnaviae, 26. Maii 1706.

Külczimés lapja hiányzik.

Servus obligatissimus

Stephanus Szirmay mpr.

(Eredeti, sajátkezű; 75. 38. sz.)

22.

Püspöki, 1706 július 1.

Báró Révay Imre ezredes gróf Stainville István erdélyi kormányzóinak.

Illustrissime Domine Comes mihi observandissime!

Literas Dominationis V^{rae} honorifice percepi, ex quibus intelligo, armistitium esse prolongatum ad vigesimam quartam praesentis.¹ Quamvis hucusque desuper nullos perceperim ordines (quos tamen omni momento exspecto) nihilominus tamen credo, literis Ill^{mae} Do. V^{rae}, sic usque or-

¹ Azonban József király csak ezen levél iratása napján, Rákóczi pedig június 6-án nevezte ki a békebiztosokat.

² Rákóczi Kistapolcsányról 1706 május 13-án írt levelében kívánta is Szirmaynak, hogy kívánatos hasznát vegye a pöstyéni fürdőknél. (Arch. Rákócziánium, I. 543.)

³ Gróf Rechteren hollandi követ, békeközvetítő.

⁴ Wratislaw grófot Rechteren már május 24-én biztosította, hogy írt Rákóczinak és a senatusnak ebben az ügyben. (Simonyi, Angol dipl. iratok, III. 45.)

⁵ A fejedelem azonban május 20 ról augusztus 4-ig Érsekújvárott lakott, a hová a senatus üléseire május 22-én Bercsényi is bement.

⁶ Rákóczi csak június 19-én biztosította Szirmayt, hogy Wratislaw miniszternek, a cseh kanczellárnak, ha csakugyan el akar jönni hozzá, útlevelét küld. (Arch. Rákócziánium I. 554.) Wratislaw látogatásáról Rákóczinál s Bercsényinél ld. Simonyi id. h. 104—110.

¹ Június 29-én József király valóban beleegyezett, hogy a május 8-án kötött fegyverszünetet, melyet mindkét részről május 16-án hirdettek ki, július 24-ig meghosszabbítsák. (Simonyi id. h. III. 94.)

dinum perceptionem passive me habebō omnesque excursiones vel alias hostilitates patrandas prohibebo. Perceptis ordinibus ego quoque rem armistitii Ill^{mae} Do. V^{rae} notificare minime intermittam.

Praeteritis diebus prior dominus commendans Poseniensis² institit apud me ratione quatuor boum, quos ad instantiam eiusdem ad parolam eidem domino commendanti miseram; non scio, qua ex causa boves et pecuniam detinuit, scripsitque hoc fecisse ex mandato Ill^{mae} Do. V^{rae} ad instantiam alicuius hominis Köpcsiniensis. Scio quidem cuidam homini quatuor boves esse detentos per dominum colonellum Szalay,³ et quidem iuste iuxta datam de limitibus instructionem, sed siquidem illi boves mei proprii, minime autem hominis Köpcsiniensis extitissent, sic rogo Ill^{mam} Do. V^{ram} vel boves, vel pretium boum mihi mittatur, quia non boves verum per dominum commendantem priorem peracta vexa me male habet, non enim decet unum talem unum cavallerum et quidem commendantem parolam violare. Si aliquid praetensionis esset, requirendus est dominus colonellus Paulus Szalay. Spero superinde habere me condignam satisfactionem, ne fiat aliqua causa reciprocandi. Responsum praestolaturus maneo

Illustrissimae Dominationis Vestrae

in licitis et condignis servus observandissimus

Pöspök,⁴ 1. Julii 1706. Emericus L. B. de Reva⁵ mpr.

Külczíme: Illustrissimo comiti ac domino, domino Stainville,⁶ Suae M^{tis} Sacra^{mae} Generali commendanti. Domino mihi observando.

(Eredeti, sajtókezű; 104. 13. sz.)

23.

Nagyszombat, 1706 július 15.

Szirmay István Névtelennek.

Illustrissime Domine Fautor mihi colendissime!

Nos hic meditabundi temporizamus, adventum Excellentissimorum ac Illustrissimorum dominorum mediatorum praestolantes, qui quamvis hodie exspectetur,¹ ad satisfaciendum nihilominus obligamini meo, ex quo

² Gróf Zinzendorf Ferdinánd cs. ezredes.

³ Szalay Pál kurucz ezredes Püspökiből (honnán Révainak ez a levele is kelt) 1706 május 1-én ment Pozsonyba hódolni a fejedelemasszonynak, Rákóczinál s akkor Zinzendorf cs. ezredessel egy kocsiban ment udvarlására. (Thaly: Bercsényi III. 675.)

⁴ Püspöki, Pozsony vármegyében, a somorjai járásban.

⁵ B. Révay Imre ezredes.

⁶ Gróf Stainville cs. altábornagy és főhadparancsnok, 1710. júniusától Erdély főhadparancsnoka. Rokonszenves jellemzése Csereiné, *Históriája* 443—4. l.

¹ Bruyninx és Stepney Pozsonyból valóban még aznap d. u. 2 órakor megérkeztek Nagyszombatba; Rechteren 16-án jött meg. (Thaly: Bercsényi III. 771.)

ignorem, dominus Seiffried² generalis belli-auditor an Posonii vel Comaromii subsistat, Ill^{mae} Do. V^{rae} notifico dominum comitem Bercsénium commisisse, ut captivorum hic in vicinis locis asservatorum ad quadraginta Comaromium deducantur, erga quietantiam praedicti domini Seiffried, aut eo absente alicuius officialis, cui id committetur, libertatem consequuri; quantum tamen ad officiales, nisi Gallus ille captivus, La Rivière dictus,³ dimmittatur, vixi aliquis extradabitur; num autem Trencsinii detenti cuiusdam Andreae Meleg erga quietantiam dimittendi ordinis rogantur prout et ratione alterius cuiusdam ex compania capitanei Rengel, nunc Sopronii asservati. Caeterum me pristino favori commendans, maneo

Illustrissimae Dominationis Vestrae

Datum Tyrnaviae, 15. Julii 1706.

Servus semper obligatissimus

Stephanus Szirmay mpr.

Külczimes lapja hiányzik.

(Eredeti, sajátkezű; 75. 38. sz.)

24.

Pozsony, 1708 márczius 27.

Gróf Keglevich Ádám Névtelennek.

Illustrissime Domine mihi observandissime!

Adveniente Hesterna posta Viennensi, non exigua animi mei conturbatione dominus comes Joannes Draskovich¹ promulgavit publice gratiam Suae Mis Sacra^{mae} penes titolare campi vigiliarum generalis officium, etiam Rang ac Gasi obtinuisse; palam nota sunt Ill^{mae} Do. V^{rae} multifaria mea fidelia, eaque utilia iam inde a iuventute, in militia praestita

² Seyfrid János Henrik Szluha Ferenczcel együtt még azévbén egy tervezetet készített a foglyok kicserélésére nézve, melyet Rákóczi levéltárában 1731. sz. a. iktattak. (Arch. R. I. 31.)

³ Jean de la Rivière hadmérnök, tüzérezredes szabadulása iránt Rákóczi már 1706 márczius 13-án lépéseket tett és szeptember 20-án Zsilizen szívesen fogadta a megszabadultat (Arch. R. I. 489., 491., 623.)

¹ Draskovich Jánosról már 1703 június 23-ikán azt beszélték, hogy kurucz lett (Gyulai Ferencz kézirati naplója 9. l.) s egy 1705 október 14-iki hír szerint Nedeczkynek is azt mondta volna (Arch. Rákóczianum IV. 701—2), hogy átvinné az ármádát, ha őt magyarnak ismernék el, jószágát meghagynák stb. Azonban hűségesen szolgált a császáriaknál s ő vitte meg Bécsbe Herbeville jelentését a zsbói csatáról (U. o. IV. 754.). Mosony megyében Géczy Gábor 1706 áprilisében 3 zászlót vett el tőle s remélték, hogy Oroszvár alól Horvátország védelmére különben is visszavonul (U. o. V. 83., 104., 118.), de a jövő esztendőben is a Dunántúl harczolt, Pereszteg táján egyesült Pálffy hadaival, azonban 1707 december 19-ikén Balogh Ádám a mosonyi Szolnoknál fölverte s december 25-ikén a tőle elvett lofogóval vonult be Sümegre. (U. o. IX. 387., 458., 463—4.). Most, a mikor Keglevich sérelmével tábornokká nevezték ki, a kitüntetést azzal hálálta meg, hogy 3000 horvátját Heisterhez akarta vezetni, de Esterházy Antal szétszórta muraközi és légrádi sánczeit.

servitia, pluribusque functionibus in imperio regimine primum Czoboriano² capitanei, ex post vero, eo defuncto,³ et regimine in dominum comitem Adamum Kollonich devoluto vicecolonelli officio perfunctus, contra Turcam etiam cum banis Croatiae, comitibus Nicolao Erdődy⁴ et Adamo Batthyány⁵ variis in expeditionibus praesens fui, non absimiliter praesente tumultuosa seditione Rákócziana cum comite Joanne Pálffy militaria iteratis vicibus praestiti servitia,⁶ pro quibus cum summa Ill^{mae} Do. V^{rae} quoque cooperatione, me ac patrualem meum comitem Petrum Keglevich⁷ in munium campi vigiliarum generalis praefecti, et quidem ante memoratum dominum comitem Joannem Draskovich Sua Sacra^{ma} Maiestas clementissime resolvere dignata fuit, qui aliunde non nisi tres companias tota vita sua perfecit, nulloque antea officio militari functus, perspecta etiam sunt nullus dubito Ill^{mae} Do. V^{rae} avitae familiae mea fidelia ac utilia, quibus semper erga domum Augustissimam Austriacam afficiebantur servitia, sic etiam genitoris mei, qui praeterito disturbio Tekeliano, amissis suis omnibus bonis, in Suae Maiestatis Sacra^{mae} fidelitate perseveravit, non exigua etiam ego, derelictis omnibus Hungaricis meis bonis, ingente hoc tumultu unice propter fidelitatem sentire cogor damna, quibus igitur visis totius familiae meae, ita et meis militaribus servitiis piaereminentiae gloriosissimus imperator Leopoldus benignissima sua nos gratia afficiendo, eo tum etiam in resolutione domini comitis Ioannis Draskovich, quoad praescitum officium condignum servitiorum nostrorum habendo respectum clementissime eidem praeposuerat.

Allegantur quidem per memoratum dominum comitem nonnulla in equis ac curribus decursu suarum companiarum damna perpessa, anno tamen praeterito per Excellentissimum campi mareschallum generalem Guidonem à Starhremberg in bis mille contentatus, anno praesenti a Sua

² Gróf Czobor Ádámnak 1688-ban felállított huszárezredében; a mai 9. számú huszárezredben.

³ Czobor tábornok Zrinyi Miklós tanítványa, még azon évben elhunyván, ezredének tulajdonosa Erdődi gróf Pálffy János lett.

⁴ Erdődy Miklós 1670 márczius 29-ikén lett báni helytartó, 1680 április 10-ikén valódi horvát bán s mint ilyen halt meg 1693-ban. 1686-ban részt vett Buda visszafoglalásában s a dubiczai, 1687-ben pedig a kosztajniczai csatában. Ezen levél szerint Keglevich is vele volt.

⁵ Gróf Batthyány Ádám 1693—1703-ig (haláláig) volt horvát bán; 1688-ban Székesfehérvárat, 1689-ben Kanizsát ő foglalta el.

⁶ Ezekről a szolgálatokról az Archivum Rákóczianum semmit sem jegyzett föl. Nem tud róluk Margalits Horvát Történelmi Repertoriuma sem. Annál becsebbek itten közölt önéletrajzi adatai. 1704-ben Keglevich a Muraközben örködött csapatával. (Századok 1872. évf. 514.)

⁷ Keglevich Péter (született 1603-ban) érdekes naplójegyzeteket tett, a melyek 1661-ig terjednek és a Magyar Történelmi Tár 1867. évi folyamában jelentek meg; XIII. kötet, 238—249. l.

M^{te} Sacra^{ma} assignatione mediante duo millia quingentos percepit, ipsum etiam regnum Croatiae intuitu horum mille ducentos quinquaginta numeravit et praeter hoc nullum penitus facultatum ac bonorum suorum perpressus est detrimentum.

His omnibus intellectis et aliunde etiam perspecte Ill^{mae} Do. V^{rae} notis, obsequiosissime rogo praetitulatam Do. V^{ram}, sicut iam saepius affectum eiusdem et promptum faciendi zelum expertus sum, ita et in hac demissa mea instantia sua affectione deesse non dedignabitur, neque per promotionem praememorati domini comitis Joannis Draskovich mihi tamquam in officio praememorato seniori alignod praeiudicium Sua Maiestas Sacra^{ma} inferre velit, verum si iam altetitulata Sua Maiestas Sacra^{ma} eundem dominum comitem Joannem Draskovich, praevio modo cum Rang et Gasi denominare dignata fuisset, me quoque tum in militi, tum etiam officio generalis vigiliarum praefecti seniore gratiosa Ill^{mae} Do. V^{rae} cooperatione mediante, eidem domino comiti Joanni Draskovich antepone dignetur, Sua Maiestas. Sacra^{ma}, quem Ill^{mae} Do. V^{rae} favorem et patrocinium maxima cum gratiarum actione et affectu ipso condigne remereri et remunerari studebo. Eandem in reliquo ad vota sua diu et feliciter valere exoptans, permaneo

Illustrissimae Dominationis Vertrae servus obligatissimus

Comes Adamus Keglevich mpr.

P. S. Casu quo ultra spem meam hanc intentionem assequi neutiquam pro num possem, rogo Ill^{mam} Do. V^{ram} saltem praefati comitis usque ad adventum Ser^{mi} principis Eugenii, eiusdem expeditio differatur, in eo adlaborae non gravabitur, et peto responsum de his mihi dare non dedignabitur Illma Do. Vest. a.

Posonii, 27. Martii 1708.

Külczimes lapja hiányzik.

(Eredeti, sajátkezű; 99. 12. sz.)

25.

Wien, 1708 július 18.

Báró Ebergényi László altábornagy Savoyai Jenő hercegnek.

Durchleuchtigster Herzog, gnädigster Fürst und Herr, Herr!¹

Euer Hochfürstliche Durlaut erstatte vorderst unterthänigsten Dank für die hohe und gnädigste Recommendation, welche dieselbe an Iro Kais. Mt. wegen meiner erhaltenen Promotion² zu thuen geruehet haben, so ich als ein treu unterthänigster Kaiserlicher Vasallabzudienen lebenslang beefriget verbleiben werde. Anbeinebens mich erkühne für meines

¹ Savoyai Jenő herceghez intézve.

² Ekkor lett cs. altábornagy.

unterhabenden Löbl. Hussaren-Regiments³ Obristenleutenant Herrn Grafen Georg Csáky,⁴ weilen der darbei als Obrister gestandene Herr Gyulay⁵ nunmehr mit Conferirung des Kais. Heiduken-Regiments⁶ anderwärtig accommodirt worden, eine unterthänigste Bitte einzulegen. Euer Hochfürstl. Dt gerueheten gnädigst in Consideration seiner viel jährigen treu und wohl geleisten, ohne Unterbruch continuirenden Kriegsdiensten, dadurch erworben und habenden Meriten, bei allerhöchstgedachter. Iro Kraiss. Mt. denselben dahin in Gnaden zu recommendiren, damit er zu dessen suechender Consolation mit der Obristenstelle allermildist begnadiget, und bei erwähnt meinem Regiment als Commendant stehen, folglich dardurch sich ereignen möchte, damit ich nach dessen erhaltenen Avancement andere schon, so alte und wohl meritirte Officiers bei oft berührtem meinem Regiment zu mehrerer Animirung und eifriger Fortsetzung Kaiserlicher treuschuldigsten Diensten gleichfalls avanciren lassen könne; der mich hiemit zu beharrlicher hochfürstlicher Hulden und Gnaden unterthänigst empfehle und in alltreu gehorsambster Submission lebenslang verbleiben werde.

Euer hochfürstlicher Durchlant

Wien den 18. July 1708.

unterthänigster gehorsamster Diener

F. M. L. Ebergényy mpr.⁷

(Eredeti, 25. 6. sz.)

26.

Buda, 1708 szeptember 12.

Balog István I. József királynak adott hitlevele.

Ego infra scriptus recognosco per praesentes reversales, quod pro nunc vigore homagii hodie praestiti in constanti fidelitate et devotione Sacra^{mae}. Suae Majestatis permanere, commodum et utilitatem promovere, e contra omne malum avertere et sic in perpetuum infidelitati ac crimini laesae Maiestatis resignare velim; ita quidem, quod si ab hoc homagio

³ 1700 óta a 9. sz. huszárezred tulajdonosa volt.

⁴ Gróf Csáky György Imre (szül. 1677. † 1742.) 1724 óta ugyanezen ezred tulajdonosa és altábornagy, résztvevett a törökök és a francziák elleni hadjáratokban.

⁵ Gróf Gyulai Ferencz (szül. 1674 aug. 11. † 1728 október 18.) 1703 április 16-ikán a mai 51. sz. gyalogezred alezredese, 1706-ban ezredese lett.

⁶ 1707 december 20-ikán lett a Bagossy-féle (most 51. sz.) gyalogezred tulajdonosa mint ezredes; 1716 május 7-ikén nevezték ki vezérőrnagynak, 1723 október 13-ikán altábornagynak. (Maendl, Gesch. des Inf. Reg. Nro 51., I. 587.) 1703 június 1-től 1704 december 12-ig vezetett kézirati naplója az 51. gyalogezred tulajdona.

⁷ Báró Ebergényi László altábornagy, majd tábornagy. 1697—1724-ig (holtáig) 4000-nél több levele van a Csákyak szepesmindszenti levéltárában. (Századok 1875. évf. 92—95. l.)

fidefragialiter resiliero, me omni poenae, prout homagium praestitum in se continet, subiicere velim. In harum fidem has reversaler scienter et libere in contestationem debitae submissionis subscripsi et sigillo munivi.

Actum Budae, 12. Septembris. Anno 1708.

Coram me Gregorio Miklesi mpr.

Stephanus Balog¹ mpr.

(Eredeti, 89. 8. sz.)

27.

Érsekujvár, 1708 október 9.

Gróf Heister Zsigmond tábornagy báró Pfeffershoven¹ altábornagynak.

Wohlgeborner Freiherr! Hochgeehrtester Herr General-Feldmarschall-Leintenant!

Demnach dem Herrn General-Wachtmeistern Baron Salzer von Rossenstein² die Auswechslung deren Kriegs-Gefangenen alleinig aufgetragen worden, damit nun derselbe eine vollständige Abrechnung mit dem Feindt vornemben könne,³ als wolle der Herr General-Felmarschall-Leintenant wegen den ausgewechselten Gefangenen die quittung einschicken, als auch selber künftighin die überkommene Gefangene alsogleich benachrichtigen, und was erwähnter Herr General in Gefangenschafts-Sachen erindern würdet, in guter Correspondenz stehen. Womit verbleibe meines hochgeehrtesten Herrn General-Feldmarschall-Leintenant

Feldtlager bei Neuhäusel, den 9-ten 8-bris. 1708.

Dienstschuldiger Diener

S. Gr. Heister mpr.⁴

Külczíme: Monsieur Monsieur le Baron de Pfeffershoven leintenant maréchal de camp, Général et Commandant de Sa Majesté Impériale à Bude.

Hátlapján: Den 13. Octobris geantwortet und zugleich den Todt-fall des Herrn Ingenieur Obristleutenant Baron de du Mont erindert.

(Eredeti, 32. 45. sz.)

¹ Nem szabad összetévesztetni Galanthai Balogh István brigadérossal, a ki Rákóczi és a confoederatio mellett mindvégig kitartott. Ez az a Győri Balogh István „nyalka voluntér kapitány,” a ki Bercsényi mellett volt, de ott fogságba tették, mert öcscsét megölte; a prófustól elszabadulván, beszökött Budára. (Bercsényi a fejedelemhez 1708 szeptember 14. Arch. R. VI. 78.)

² B. Pfeffershoven altábornagyhoz szól. Az egész fölkelés ideje alatt ő volt Budavár parancsnoka.

³ Salzer mint ezredes majd vezérőrnagy volt a kartellbiztos; 1705 végén maga is a kuruczok hadi fogságába jutván, Fiervilléért cserélték ki.

⁴ Salzer írt is már korábban Bercsényinek, a kinek 1708 szeptember 20-iki jelentése szerint „az rabok iránt nincs s nem is lehet recensebb az Salczer levelénél.” (Arch. R. VI. 89.) Ő az a komáromi parancsnok, a ki Bercsényi másnapi levele szerint hajlandó kiadni minden trencsényi és újhelyi rábot. (U. o. VI. 92.)

⁵ „Meghagytam — jelenté Bercsényi a fejedelemnek november 15-én — Szluha írja meg Salczernek Komáromba: csak azért sem megyen Haiszter, hogy bátyja tyrannismusságának repressaliájul való példáját vihesse Bécsbe, ha (bátyja) nem desistál.” (U. o. 172.)

28.

[Wien, 1711 márczius 2.]

Gróf Pálffy János tábornagy a bécsi udvari hadi tanácsnak.

P. S. Auch Hochlöblicher Kais. Hofkriegsrath!

Es ist zwischen mir und dem Ragozzi die *Suspensio armorum* bis erfolgende Kais. Resolution dergestalten bewilliget worden,¹ dass mittels dieser Zeit keine Hostilitäten verübet, sondern die trouppen beederseits in statu quo verbleiben; hingegen in Caschau das geringste eingebracht werden solle.² Nun hat ungehindernt dessen die Caschauer Guarnison sich zu fouragiren und Holz einzuführen unterfangen, worüber man den dasigen Commandanten Daniel Esterházy gewarnet, sich dessen zu enthalten, als widrigens man seine Leute mit Gewalt zurücktreiben werde; weilen aber dieses nicht fruchten wollen, als hat man vor etlich Tügen 30 derlei Fouragire niedergehauen, und da über dieses vor 3 Tügen der Feindt mit 1000 Mann ausgegangen, hat der Herr Obrister Sehr das Glück gehabt, solche zurückzutreiben und über 200 Mann auf dem Platz zu erlegen, worunter der Oberster³ Réthey János (welcher ein schlimmer und halsstarriger Mensch gewesen) sich befinden solle; ich zweiffle nicht, der Feindt werde dieses anzichen, allein bin ich schon vorgekommen und dem Károl⁴ erindert, dass wan die Caschauer Guarnison wider die *Suspensionem armorum* handle, man Gewalt mit Gewalt abzutreiben bemüssiget sein werde.

Sonsten befinden sich gegen 200 alte Berenische⁵ Recrouten in Steiermarkt, welche zu Ersparung deren Commandirten zu den anheerigen Recrouten zu beordern wären und mit solchen zu dem Regiment marchiren kunnten.

Übrigens befindet sich bei mir kein Generaladjutant; es ist zwar Herr Baron de Seigney vor einiger Zeit anhero gekommen, welcher bis dato unpässlich und schlechte Lust zeigt, die Generaladjutanturscharge zu exercieren, sondern als Oberstleintenant dienen will. Nun ist der andere Herr Graf Stirumb wider dessen Person zwar nichts auszustellen weiss, alleinig selben nicht gebrauchen kann. Vor einem Jahr hat bei dem Herrn Feldtmarschallen Grafen Heister der Herr Baron Uittorff die Generaladjutanturscharge verrichtet, auch ist selbe mit einem Interims decret hierauf

¹ Ezt a fegyverszünetet Rákóczi és Pálffy a vajai találkozón 1711 februárius 1-én személyesen kötötték meg s a fejedelem másnap Munkácson azonnal kihirdette.

² Kassán a fejedelemnek még 5—6000 embere volt Esterházy Dániel tábornok parancsnoksága alatt.

³ Réthey János ezredes és brigadéros.

⁴ Báró Károlyi Sándor tábornagy.

⁵ Báró Berényi György, ekkor már labancz, a ki 1720-ban grófi rangot nyert.

versichert, und ein gueter auch der Ingenieurskunst verständiger Officier ; geruehet also bei Einem Hochlöblichen Kais. Hofkriegsrath selben anhero, und zwar je ehender, je besser zu schicken, womit ut in litteris

Johann Graf Pálffy (mpr.)

Hátlapján: Exp. 2. Martii 1711. Fiat extractus intronotatus pro Camerae [Scepusiensis] commissariatu. *Factum*.

(Eredeti, 24. 93. sz.)

29.

Lemberg, 1711 április 10.

Gróf Bercsényi Miklós Szentiványi János ezredesnek.

Ajánlom szolgálatomat Kegyelmednek.

25. datált száz esztendő s észszel írott levelit Kegyelmednek vettem, bár sokan s olyak kiváltképpen, kiknek de necesse köll lenni, volnának Kegyelmednek írása szerint való opiniójok, s megösmérhetnék *quid requiratur ad sinceritatem, unde salus sperari possit*; de már holnap az napja az armistitiumnak,¹ az ki elválasztja külső dolgainknak dolgát, azért arrúl nincs mit írnom már, hanem az itt benn valókra leírhatom Kegyelmednek, hogy már Istennek hála, az Czár elérkezett Luczkára,² ide 18 mérföldnyire vagyon, az hová *cum optimis praeliminaribus* hivatattam; holnap indulunk. Elhozta azért már az Isten ezen óhajtvá várt üdőt, az melyben már üdőhalasztás nélkül valóságra köll beválni remétségünknek, és már mindenképpen való kétségünk kivetésivel, fundamentális végezésével dolgainknak nyilik utunk minnyájunknak, s hiszem Istent, minnyájunknak óhajtott ügyünk javára. Bár már csak addig tartaná Isten Kegyelme- teket életben, és ne érné oly rettenetes képtelen desperatiótól eredett confusio Kegyelme- teket, az kinek emlékezetétől is irtózom. Munkácsot ugyan s a többit már nem félthetem, *si vos viros esse volueritis*, mert már *non potestis prius perire, quam nos hicce elaborare, quae nos salvare et vos possint*; az nagy élő Istenemre kérem Kegyelmedet et vos omnes, perpendálja Kegyelme- tek már ezen kis üdőt, s persvadeálja másoknak is, *ne se praecipitent in die salutari, qui iam praesens est*. Istön megad s megvigasztal minnyájunkat, meglátja Kegyelmed s meglátja az is, az ki most nem hiszi is; az armistitium sem hiszem fölbomoljik, mert ha sinceritást bizonyítani akar, nem lehet üdőt ne adjon; *tempus non denegat, qui vitam dare cupit*; különben írása szerint is Kegyel-

¹ Április 11-én járt le a Rákóczi és Pálffy közt februárius 1-én kötött fegyverszünet.

² Azonban Péter czár — mint Rákóczi írta Vaynak április 22-én -- nem akarta fārasztani a fejedelmet ebbe a volhyniai faluba, hol romlott egészsége miatt pihennie kellett, hanem Javorówba tűzte ki a találkozást, hová április 24-én el is indult. (Arch. Rákócziánium, III. 330. és Rákóczi-Tár, I. 243—4.)

mednek, non potest elaborari et illud, quod ipsi cupiunt. Én azonban maradok

Kegyelmednek szolgáló jóakarója

G. B. Miklós mpr.

Ilvo, 10. Aprilis 1711.

Külczíme: Monsieur Monsieur Szent Ivánj Brigader³ de son Altesse Ser^{me} le prince de Transilvanie a Munkács.

(Eredeti, rendezetlen anyag.)

30.

Laski, 1711 november 22.

Gróf Esterházy Antal gróf Pálffy János tábornagynak.

Datum in arce Laski, 22. 9-bris 1711.

Méltóságos Generalis Marchal nagy jó Uram!¹

Noha Excellentiádnak írott ednihány rendbeli alázatos leveleimre semmi válaszat nem vehetém, mindazonáltal remélvén reám való neheztelésének enyhődését s nem különben magával született kegyeségével biztatván magamat, merészlettem ujobban is udvarolnom alázatos levelemmel, és ujobban szent Dáviddal kérnem: *Averte faciem tuam a peccatis meis et iniquitates meas dele, et notam fac mihi viam in qua ambulem, quia ad te levavi animam meam*; mert egész igyekezetem az, hogy mások által ösztönözött s ingerlett vétkeimet (valamint az előtt, annál is nagyobb mértékkel Excellentiádhoz való igaz kötelességemet) helyre hozhassam és mindenkiben kegyes grátiáját elnyerhessem, kit ifjuságomnak s kit az világ csalárdságának tulajdonítván eddig elkövetett cselekedetimet, hiszem Istent, a midőn Excellentiád kegyes cooperatiója által is kimenetelem hazámban subsequálhatna, sokakban ártatlanságomat alázatosan repraesentálnom tudnám; de ámbár vétkesnek tanáltassam is, az 31. psalmusban azt mondja szent Dávid: *Beati quorum remissa sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata*; azért hogy az Úr Isten Excellentiádot is minden dolgaiban szerencséltesse és boldogétsa (kit szívem szerént kívánok) szegény bujdosó szolgálójához s atyjafiához méltóztassék inkább régi grátiáját, mintsem idegenségét mutatni, segítvén *in locis debitis* alázatos instantiámat, kibem is a midőn nagy reménsséggel inhereálni kívánnék, engedje az Úr Isten, hogy nagy hálaadással experiálhassam, és még élek hozzám nyujtandó grátiáját s kegyességét meg szolgálhassam; kívánván ezzel alázatos levelem tanálja

³ Sennyey Istvánnal együtt Szentiványi János, a palotások ezredese és brigadéros volt Munkács parancsnoka, de hosszabb ostrom után június 24-én a 4000 gyalogból és 500 lovasból álló őrséggel mindketten hűséget esküdtek a királynak. (Márki: Rákóczi III. 259.)

¹ Gróf Pálffy János tábornagy.

Excellentiádat kedves, friss egészségben s szerencsés órában, és maradok
 Excellentiádnak mint régi jó Uramnak igaz köteles szolgálja

Gf. Esterházy Antal² mpr.

P. S. Feleségem³ az Méltóságos aszszonynak velem együtt s úgy
 Excellentiádnak is ajánlja becsülettel való szolgálói köteles szolgálatját,
 kérvén az magam részéről ő Excellentiáját, ne jusson eszébe Királyfalva
 s ne vesse meg régi igaz szolgáját; talán, ha Isten éltet, az francia vagy
 török nyerességből annak építtetésére én is contribuálhatok Excellentiad
 commandója alatt. Bizony nincsen annyi hajszál az fejemben, a mennyiszer
 megbántam, de az meglett dologért kegyelmet kérek.

Külczimes lapja hiányzik.

(Eredeti, sajátkezü, 72. 37. sz.)

(Bécs.)

Közli: **Dr. Kluch János.**

² Ez a levél megmásítja Thalynak azt a vélekedését (Tájékoztató gróf Esterházy Antal tábori könyvéhez, X. lap), hogy a tábornagy „a fejedelemhez való rendíthetetlen hűségében egy perczre sem ingott meg“ s hogy „a szatmári béke föltételeit, bár tehette volna, nem fogadá el“. Egy perczre megtántorodott ugyan, de életét mégis a rodostói száműzetésben fejezte be 1722 augusztus 10-én.

³ Gróf Nigrelli Octavián cs. tábornok leánya, Mária-Anna.

⁴ Ezt 1704-ben Esterházy kuruczai szorongatták, pedig „bizony nem adná Királyfalvát Pálffy három Egren!“ (Arch. R. IV. 123.)

Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910. és 1911. évi állapotáról. Az igazgató-választmány megbízásából közzéteszik **Gödri Ferencz** elnök, **Csutak Vilmos** és **dr. László Ferencz** múzeumőrök. Sepsiszentgyörgy, Jókai-nyomda r.-t. könyvnyomdája 1912. IV. 8-r. 86 lap, 1 levél. A Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának jelentése a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségéhez a múzeum 1912. évi fejlődéséről és állapotáról. Ugyanott, 1913. 2-r. 11 lap.

Ide s tova immár egy esztendeje, hogy napvilágot látott a SzNM 1910—11. évi állapotáról szóló jelentés. Mindeddig vártunk, hátha nálunknál hivatottabb kéz fog foglalkozni vele, de hiába, s most, hogy közben az 1912-ről szóló jelentés is megjelent, nem halaszthatván tovább, megkísérjük összevontan, egy néhány sorban ismertetni őket.

A SzNM-nak az 1910. évet megelőző története az Erd. Múz.-ban időnként megjelent ismertetésekből folyóiratunk olvasói előtt is ismertettek. A hosszas küzdést és fáradozást 1911-ben végre siker koronázta: meg lehetett kezdeni a múzeum otthonának építését, mely a következő év első hónapjaiban már tető alá is került. 1911 október 22-én volt az ünnepélyes alapkövetétel. Az építési költségeket részint az évekkel ezelőtt megindított gyűjtésből, részint — még pedig jóval nagyobb részben — a Múz. és Könyvt. Orsz. Főfelügyelősége által engedélyezett államségélyekből fedezték. Az alagsorban, földszinten s az emeleten találtak helyet a minden igényt kielégíthető kiállítási-, előadási- s olvasótermek, a különböző raktár, preparáló helyiségek és dolgozó szobák, nem említve a szolgálakást és a padlástérben levő raktárhelyiségeket, sőt a manzárdban egy lakószobával ellátott festőműterem is van. Muzeális követelménynek felel meg az is, hogy a tágas telken — a fejlődés további rendjén — szabadon építhető tovább.

Egy nagyon is követésre méltó újítással találkozunk s ez a múzeum-őri lakások kérdésének megoldása. Szerencsés gondolat és kivitel, egyik félnek sem kerül sokba s mégis mindkettőnek előnyére válik az. Ugyanazon a telken — természetesen az előbb említett muzeális követelményt nem tévesztve szem elől — két teljesen szabadon álló lakást építettek, melyek költségeit a múzeumőrök a tanári szálláspénzükből s múzeum-őri tiszteletdíjukból 30 év alatt amortizálják, mikor is az épületek a SzNM tulajdonává lesznek.

A gyűjtemények gyarapodása eléggé számottevő. A könyvtár állománya 4670 + 12769 + 629, a régiségtáré 2641 + 3184 + 1072, a néprajzi gyűjteményé 188 + 245 + 189, a természetrajzié 233 + 860 + 747 drb.-ot tesz ki. Értékre nézve egyenesen felbecsülhetetlen, ott van pl. a barátosi ref. templom 1760-iki mennyezete, ott az Apor-család letéte, nem szólva az erősi s más egyéb ásatásokból előkerült s szigorúan tudományos,

valódi régészeti anyagról. A gyűjtemények gyarapítására szolgál részben az is, hogy Háromszékvármegye alispánja az elkobzott fegyverek, halászsó számszámok közül az arravalókat átengedte a SzNM számára, ugyancsak Háromszékvm. alispánjától, *dr. Király Aladártól* ered a régiségek megóvása érdekében kiadott rendelet, melyet egy pár hónap múlva Udvarhely vármegye alispánjának, *dr. Sebesi Jánosnak* hasonló szellemű rendelete követett. Reméljük, a többi székely vármegyék sem maradnak adósok ily rendeletek kiadásával.

Mint speciálisan *székely* múzeumnak, elsősorban — ügyebár — a székelységekre vonatkozó tárgyakat, emlékeket kellene összegyűjteni? Ezért — az igazat megvallva — kissé különösnek találjuk, hogy pl. 1910—11-ben egyedül az ősrégészeti csoport 3743 darabbal növekedett, szemben a néprajzi gyűjteménynek 433 darabjával! Hol itt az arány? Nem egészséges tünet, midőn egyik-másik gyűjteménycsoport egy harmadiknak a rovására ily hatalmasan fejlődik. Utóvégre — kétségkívül — nem kell elhanyagolni a régészetiéket sem, de elsősorban mégis a székelység néprajzát kellene felgyűjteni, hiszen ez a manapság egyre jobban terjedő gyáripar folytán maholnap kivész s elpusztul minden, a mi eredeti, a mi a nép jellemző sajátja. Megértjük a múzeumőrök helyzetét, mert a mit lehet, ők mindent megtesznek, de ezen valahogy mégis csak segíteni kell! Mert bár a falukból kikerülő s ezt a hazafiasan tudományos czélt megértő s azt végrehajtani kész és tudó tanítványokból, kellő direktívákkal ellátva, kis gyűjtőcsapatokat szerveznek s maguk a tanár-múzeumőrök is feláldozzák tavaszi, nyári és őszi vasárnapjaikat, mikor tanítványaikkal kirándulnak egy-egy szomszéd faluba, s ott gyakorlatilag bemutatják, hogyan kell tudományosan is értékesíthető anyagot gyűjteni. Ha csak minden tizedik fiú válik is be, micsoda gazdagodás jár azzal! Ezzel kapcsolatban — emlékezzünk csak a finn diákok vakációi időöltésére — lassanként hozzá lehet szoktatni a népet a múzeumokhoz, idővel meg lehet értetni a néppel, hogy mire való is a múzeum, a könyvtár? Így, a nép fiaival talán inkább hozzá lehet férni a nép lelkéhez. Mily gyönyörű, ragyogó perspektíva, mily szép feladat! S ha meggondoljuk, hogy nem kell sokkal több ehhez, mint lelkesedés és lelkesíteni tudás, beleértve, hogy rendszeres és tudományos hasznú legyen az — és szép példájuk még sem talál elég követőre! — A kisebb gyarapodás az anyag természetén kívül tehát egyedül abban található, hogy a néprajzi osztály gyarapítására szánt összeg elenyészően csekély a végzendő feladatokhoz képest s ezért az az első teendő itt, hogy a néprajzi osztály segélye az osztály fontosságához mérten minél hamarább felemeltessék.

A természetrajzi gyűjteményben is többé-kevésbé érvényesült már ez az irány, sajnos azonban ez sem oly mértékben s oly eredménnyel, mint a hogy maguk a múzeumőrök is szeretnék. Milyen gyönyörű eredménnyel járna, ha a SzNM vezetősége érintkezésbe léphetne valamelyik nagyobb (MNM vagy ENM) múzeummal, melyek elég szakképzett tisztviselővel rendelkeznek, hogy gyűjtsék össze Székelyföldnek nemcsak növény- és állatvilágát, hanem vegyék fel geológiailag is. Ezért segítené a kutatókat a SzNM is megfelelő összeggel. Természetes, hogy mindenből pontosan meghatározott, leírt, stb. példányt kellene beadnia a SzNM-nak, sőt a kutatónak az irodalmi feldolgozás is kötelességévé tétetnék. Ebben az esetben aránylag olcsón juthatna a SzNM a székelység földjét teljesen

felölelő s tudományosan is hasznavehető gyűjteményhez. Utóvégre is az apróbb részletkérdéseket a tárgyalások során könnyen el lehetne intézni. Erre szükség van, mert bárminő képzetek is legyenek maguk a múzeum-őrök, aligha volna lehetséges, hogy minden irányban oly nagy szorgalmat és tudást fejtsenek ki, mint ahogyan most a régészetet művelik.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azt az örvendetes körülményt sem, hogy a bekerült anyag nem marad mind holt tőke, hanem őrök számos, a tőlük megszokott gondossággal, szakavatott dolgozat keretében igyekeztek közkinccsé tenni. Csak elismeréssel szólhatunk munkálkodásukról s a mostani meglehetősen pangó múzeumi életünkben jóleső örömmel olvassuk jelentésüket, mely annyi nemes lelkesedésről, annyi komoly munkásságról tesz tanuságot. Siker kísérje továbbra is lelkes igyekezetüket.¹

(Kolozsvár.)

Ferenczi Sándor.

Péchi Simon Psalteriuma. *Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.* Budapest, 1913. *Közzéteszi Szilády Áron.* 8-r. 289 lap III—VIII lap, bevezetéssel és 287—289 lap, szójegyzékkel. Ára 6 kor.

A silentiumra ítélt XVII. századi szombatos kancellár zsolnárfordítását nyomatta ki ezúttal az Akadémia Szilády Áron gondozásában. E *Psalterium* eddig sem volt ismeretlen. Jakab Elek (Keresztény Magvető 1880. évf. 186. l.) és Boros György (u. o. 1886. évf. 6. l.) után Kohn S. a szombatosokról írott munkájában (Budapest, 1890. 267—273. l.) részletesen ismertette. Szerinte a szövegfordításnál érdekesebbek a szöveg alatt levő és különös gondossággal megírt tudós jegyzetek, melyek „számos nagybecsű adatot tartalmaznak a XVII. század első felének írói és népnyelvére, tudományos felfogására, vallásos mozgalmaira, művelődési viszonyaira, itt-ott Péchi életére nézve is.“ Újabban Thury Zsigmond foglalkozott vele „A szombatos kódexek bibliographiája, különös tekintettel azok ének-tartalmára“ cz. tanulmányában (Mezőtúri ref. főgimn. 1911—12. évi Értesítője, 70—71. l.), hol a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárának kézíratos kötetét (mely az Akadémia kiadásának is alapul szolgált) eképpen írta le: „Ép bőr kötésű, kis negyedret kézirat. Kiállítása igen csinos, írása jól olvasható. Két kéz munkája válik ki benne. Egyik írás az 50-ik zsolnárs első feléig terjed, másik az 51. zs.-tól végig. Az első Péchi saját kezétől, az utóbbi I. B. (nyilván Joannes Bet) kezétől származik. Közben egy levél, melyen az 50-ik zs. második fele volt, hiányzik. E hiánytól eltekintve, a kézirat teljesen ép. Ez is pótolható az imakönyvekből.“ (Az Akadémia kiadásából most arról értesülünk, hogy a kalocsai érseki könyvtárban is előkerült egy kézíratos példány.) Ennyi volt a *Psalterium* bibliografiája az Akadémia kiadásáig. Szilády Áron bevezetésében tőle szokatlan rövidezséggel ismerteti kiadását. Noha maga utal arra, hogy „ha Péchinek kéziratban maradt művei napvilágot láthatnának, régi magyar irodalmunk értékesen

¹ Mialatt sorainkat írtuk, ragadta el a kérlelhetetlen végzet családja és tisztelői köréből az igazgató választmány munkás elnökét, Gödri Ferenczet. Nem engedte a sors, hogy az ő áldozatkész, hű székely szíve megérje azt az örömet, hogy a fenkölt gondolkozású honleány alapítását — melynek nagygyá tevéséért, mint a székelység javát czélzó, mint minden más ügyért, oly sokat fáradozott — teljesen befejezve láthassa. Am munkássága kitörülhetetlen nyomokat vetett be a SZNM történetébe. Aldás emlékezetére!

gyarapodnék,“ — mégsem igyekezett érthetőbben tájékoztatni olvasóit e gyarapodásról. Pedig ha valakinek igen, úgy neki bizonyára leginkább módjában lett volna ezt tennie!

Ezek után nem nehéz megállapítanunk, hogy a magyar irodalom-történetírás még mindig adósa Péchi emlékének. A sokat jelentő méltatások mellett nélkülözniük kell az igazoló kritikát.¹

A sors iróniája, hogy Péchi már életében érezte az igazoló bírálat hiányát. Két fejedelemnek (Báthory Zsigmond és Bocskai) volt titkára; Bocskai testamentumának egyik végrehajtójául is őt jelölte ki. Rákóczy Zsigmond és Báthory Gábor meghítt emberül tartották. Bethlen Gábor pedig országának első diplomatájaként tisztelte. Kemény János gúnyosan jegyezte fel róla, hogy „csak egy szőcs legény volt s paraszt emberségből ment volt nagyra.“ De azt mégis elismerte, hogy „akkor a fejedelem birodalmában legnagyobb ember volt.“ Nagy eszével csak gazdagsága vetekedett. És erre a kiváló emberre, mint derült égből a villám, csapott le végzete. Bethlen Gábor 1621 május 25-én még oly határtalan bizalommal van iránta, hogy a bécsi békealkudozásokra Pécht akarta küldeni. S pár nappal később — május végén vagy június elején — Kamuti Gáborral Váradon elfogatja, vasra vereti s Szamosujváron börtönbe záratja. Miért? E kérdésre mind máig nem tudunk határozottan válaszolni. Amint-hogy maga Bethlen Gábor sem tudott. Hiába könyörgött a szerencsétlen rab, hiába emelt szót érdekében Bethlen István: a fejedelem zordon szigorúsággal utasított el minden kérést. Arról meg, hogy nyilvános ítélkezést tartasson fölötte, hallani sem akart. Árulást vetettek később szemére. „A fejedelem s az ország ellen nem vétett, mivel — úgymond — vallása is azt tartja, hogy valaki fejedelme, magistratusa ellen támadozna, Isten ellen támad egyszersmind: ez örök kárhozatos dolog; legyen áldott az ő Istenének neve, abból lelkiismeretében tiszta.“ (Kohn id. m. 188. l.)

Négy évig synylődött rabbilincsen s időközben Kővárra internáltatott. Egyetlen foglalkozása — sorsa jobbra fordultának reménylésén kívül — a biblia s héber szentírásmagyarazatok olvasgatása volt. Kohn, ki Péchinek későbbi bibliamagyarazatait tüzetesen összehasonlította kora tudósainak munkáival, azt állította, hogy „a másfélezer éves zsidó theologiai irodalom roppant terén olyan olvasottságot és meglepő jártasságot tanúsít, hogy könyve (a *Psalterium*) beillenék akár egy akkorbéli nagy tudományú rabbi munkájának s még az ilyennek is becsületére válnék.“ (Id. m. 270. l.)

Vége 1624 november 22-én visszanyerte szabadságát. Az ország rendeinek kérésére Bethlen megkegyelmezett neki azon föltétellel, hogy hátralevő napjait nagy birtokából egyedül megmaradt jószágán, Szentertzébeten fogja leélni s onnan soha sehova el nem távozik. Itt készítette el *Psalteriumát* és pedig 1625—1629 közt, tehát szabadságának első éveiben.

Életének további sorját a *Psalterium* megértéséhez nem szükség

¹ Legjellemzőbb Horváth Cyrill méltatása: „A legkiválóbb hebraisták közé tartozott, mint író kitűnő volt a maga nemében. El tudott merülni az ő héber világba és át tudta hozni sértetlenül: sajátos ízű nyelvvel, hangulataival, színeivel és gondolkodásával. A legzsidóbb volt mindazok közül, kik a reformáció idejében magyarul írtak; és társalval együtt értékes költészetnek vált megalkotójává, melynek énekei az érzések költői kifejezésére, a nyelv és ritmus tisztaságára első helyen állanak. Soha mélyebb, rajongásig fokozódóbb hit a magyar lírában nem nyilatkozott, mint az övék.“ (Régi magyar irodalom. — Budapest, 1899. — 422. l.)

elmondanunk. Az egykor hatalmas főúr fogságában összeroppant. Előbbi életének alapja megingott. Fejedelmi büszkesége megaláztatott. Ez az elgyötört, porig alázott, de megtörni mégsem tudó lélek eddigi köréből kitaszítatván, hitének világában keresett menedéket. A külső, anyagi érdekek közt hajdanta nagy úr volt. Száműzetvén belőle: mint koldus szegény lépett a korlátok közül szabadult *hit* világába. Fejedelmi büszkesége itt sem hagyta el. Ujra hozzálátott — mint előbb — kincsszerzéshez, *lelki kincsek gyűjtéséhez*. E drágaságai közül való a *Psalterium* fordítása. Lehető híven tolmácsolta a héber eredetét. (Csak *valódi* drágaköveket gyűjtött!) Aztán jegyzetben azt magyarázta meg, mit jelentenek a hívő lélekre nézve e zsoltárok? Bizonyító, fejtegető soraiban olykor elfeledkezik magáról s naiv őszinteséggel mutogatja mind jobban gazdagodó lelkét, erősbödő hitét. A szöveg fordításában kötötte őt az eredeti, azért gyakran nehézkes s úgy érezzük, mintha nyelvezete három század múltán avulni indult volna. Jegyzeteiben keresetlenül egyszerű, elvitatkozik, elcseveg. Amott a prédikáló papot halljuk ünnepi szónoklat közben; emitt a tanárt, ki előadás után maga köré gyűjti tanítványait s újra elmond mindent, de a bizalmas beszélgetésnek azon közvetlenségével, melyet a hallgató többé el nem feled.

A *Psalterium* népkönyv volt, egyike leghatásosabb népkönyveinknek. Kis körben ugyanoly hivatású, mint a magyar protestantizmusban Károlyi Gáspár bibliája vagy Szenczi zsoltárai. Most, hogy az Akadémia jóvoltából kinyomtatattott, új hivatást fog teljesíteni. Egykoron a *Psalterium* tette gazdaggá Péchy hitét; most Péchy hite teszi becsessé a *Psalteriumot*.

(Kolozsvár)

Dr. Borbély István.

Erdély választott püspökei. (1618—1695.) Levéltári kutatásai alapján írta: Dr. *Temesváry János* szamosújvári m. kir. állami főgimnáziumi tanár. Első rész (1618—1663). Szamosújvár, 1913. Todorán Endre „Aurora” könyvnyomdája. 8. r. 94 lap.

Érdekes munka első füzetét adta ki *Temesváry* János abban a művében, mely előttünk fekszik s melyben az „erdélyi püspökség” azt a majdnem száz esztendőre terjedő korszakát kívánja feldolgozni, a míg élén tényleges püspökök nem álltak és Erdélyben nem laktak. Az 1556-ban Erdélyből kiűzött utolsó püspök, Bornemisza Pál után t. i. Báthory Zsigmond nevezte ki Naprági Demetert 1597-ben és állította így vissza a püspökséget. Amde ezt is hasonló sors érte, mint Bornemiszáét, a menyinyiben az 1601-iki kolozsvári országgyűlésen, a többségben levő protestáns Rendeik száműzték, a püspökség jóságait elfoglalták s habár jogilag a püspökség nem szűnt meg, a magyar király által kinevezett *erdélyi püspökök* az egész XVII. század folyamán nem foglalhatták el székhelyüket, mindaddig, a míg III. Károly 1695-ben újra alapítva a püspökséget, püspökeik ismét bejöhettek és bántatlanul élhettek az országban. A visszaállítás előtti korszakban *kinevezett*, de a Szentzsék által *meg nem erősített* főpásztorokat *választott* püspököknek nevezték, a kik gyakran nagyon kiváló emberek voltak. Erdélynek éppen tizenkét ilyen választott püspöke volt s ezek közül Temesváry most hatnak írta meg életrajzát, sok évi levéltári kutatásai alapján, s így munkájában nemcsak a róluk irodalmunkban szétszórt és burjánzó hibás életrajzi adatokat javítja ki, hanem egyúttal

mindent összeoglal, a mit csak ezekről a püspökökről könyvekben megmaradt és kiadatlan források alapján összegyűjthetett. Ezzel szerző nagy szolgálatot tett az egyház- és köztörténelemnek egyaránt.

A kis füzetben Csikmadefalvi Szentandrásy István, Hosszútóthi Hosszútóthy László, Simándi István, Pálfalvay János, Szentgyörgyi Ferencz és Szegedi Ferencz Lénárd beható és gondosan megírt életrajzát találjuk. Az elsőt, tekintettel arra, hogy először (1912-ben) épp folyóiratunkban adta ki, rövidebbre fogta a többinél, pedig csak javára vált volna, ha egy ilyen önálló munkában legalább is eredeti terjedelmében közölte volna, csonkintatlanul. Egyénisége és változatos élete amúgy is megérdemelte volna. Jeles emberek a többiek is. Így Hosszútóthy tíz esztendeig tanul a gráci egyetemen, Simándi erélyes és merész alak, a ki 1634-ben Erdélybe is ájtön és zsinatot is tart, hogy püspökségét elfoglalhassa, a mi persze nem sikerült; Pálfalvay filozófiai magister és kánonista; Szentgyörgyi, mint kir. tanácsos közügyekben is buzgólkodik s végül a nagyszombati származású Szegedi, a római Collegium Germanicum-Hungaricum növendéke s később mint író és egyházi művek kiadója nevét az irodalomban is megörökítette.

A munka Okmánytárának 23 számában a püspökök kinevezési okmányait, életrajzi feljegyzéseket, végrendeletet s az utolsó püspököt magasztaló verses üdvözlötet találunk pontos kiadásban. Ám ezeket, megvalljuk, szívesebben láttuk volna a munkát befejező utolsó füzet végén, mert az életrajzok folyamatos előadását nagyon kellemetlenül szakítja meg a nagyobbára latin nyelvű oklevelek sorozata, holott ez egyenesen a mű végére kívánczolt; követvén azt a munka teljes névmutatója, melyet, reméljük, nem fogunk benne nélkülözni. Így még valahogy elnézzük a szerző művének e szépséghibáját, kivált, ha sokáig nem várattat a befejező füzetre, mivel a még feldolgozásra kerülő püspökök talán még kevésbé ismeretesek a most bemutatottaknál s így könyve valóban hézagpótlónak ígérkezik.

Temesváry e legújabb munkája tudunkkal különben csak ízelítő az erdélyi püspökség egész történetét felölelő nagy művéből, melyhez immár húsz esztendő óta gyűjt s melyet a tudomány tőle vár. Ehhez neki majdnem teljesen együtt van már egész anyaga, néhány kötetre terjedő kiadatlan oklevélmásolattal együtt s ha annak kiadására módot találna, örök emléket állítana magának forráskiadásaink sorozatában és általános nagy érdeket szolgálna a gazdag anyag közkinccsé tevésével, mely jelenleg ismeretlenül hever gyűjteményében!

(Kolozsvár.)

Dr. Veress Endre.

